

2002 JÚN 24.

DEMOGRÁFIA

45. ÉVF. 1. SZÁM

BUDAPEST
2002

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, HABLICSEK LÁSZLÓ,
HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER, KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS
KOVACSICS JÓZSEF, MILTÉNYI KÁROLY, PONGRÁCZ TIBORNÉ
SCHULER DEZSÓ, VUKOVICH GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG:

KLINGER ANDRÁS főszerkesztő
KAMARÁS FERENC felelős szerkesztő
HABLICSEK LÁSZLÓ szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ANDRÁS KLINGER managing editor
FERENC KAMARÁS responsible editor
LÁSZLÓ HABLICSEK editor

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

FELELŐS KIADÓ:

SPÉDER ZSOLT igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Dr. András Klinger*

Editorial Office: H-1149 Budapest, Angol u. 77.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals
Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Mellár Tamás</i> : A népességfogyás néhány közgazdasági aspektusa	9
<i>Moksony Ferenc</i> : A kohorszhatás vizsgálata a szociológiai és demográfiai kutatásban	26
<i>Tárkányi Ákos</i> : A családpolitika változásának hatásai a termékenységre Közép-Európában	48

KÖZLEMÉNYEK

<i>Szabady Balázs</i> : A magyarországi kohorsz-termékenység alakulásának vizsgálata a születési sorszámsok figyelembevételével	80
<i>Heinz Ervin – Lakatos Miklós</i> : A magyarországi német kitelepítéshez használt névjegyzékek összeállításának körülményei	113
<i>Turai Tünde</i> : Hogy mi mindenről fecseg a jövő? A szilágysomlyói középiskolások jelenképe a jövőtervek tükrében	133

FIGYELŐ

Emlékezés <i>Ila Bálint, Móricz Miklós, Némethy Artúr és Thirring Lajos</i> életére és történeti statisztikai munkásságára. Szerk.: <i>Kovacsics József</i> . Bp. 2001. (<i>Blazovich László</i>)	152
---	-----

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

<i>Bierau, D.</i> : Neue Methoden der Volkszählung. – Der Test eines registergestützten Zensus. (A népszámlálás új módszerei. – Egy nyilvántartásokra támaszkodó cenzus tesztje.) <i>Wirtschaft und Statistik</i> , 2001/5. 333–341. p. (Sz. G. S.)	156
<i>Henning, S.</i> : Census 2000 in the United States of America: the decennial count analyzed from a historical perspective. (A 2000. évi népszámlálás az Amerikai Egyesült Államokban: a tízévenként megtartott cenzus elemzése történelmi szempontból.) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 2001/1. 85–125. p. (Sz. G. S.)	157
<i>Ghee, C.</i> : Population review of 2000: England and Wales. (2000. évi népesedési körkép: Anglia és Wales.) <i>Population Trends</i> , 2001/4. 7–14. p. (<i>M. Á.</i>)	158
<i>Schwarz, K.</i> : Bericht 2000 über die demographische Lage in Deutschland. (Jelentés Németország 2000. évi demográfiai helyzetéről.) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 2001/1. 3–54. p. (Sz. G. S.)	159

<i>Kytir, J. – Wild, H. D. – Zuser, P.</i> : Demographische Strukturen und Trends in Österreich 2000. (Demográfiai struktúrák és trendek Ausztriában 2000-ben.) Statistische Nachrichten, 2001/10. 732–750. p. (Sz. G. S.)	160
<i>Hanika, A.</i> : Volkszählung 2001: Vorläufige Ergebnisse nach Alter und Geschlecht. (A 2001-es népszámlálás előzetes eredményei életkor és nemek szerint.) Statistische Nachrichten, 2001/12. 904–909. p. (Sz. G. S.)	161
<i>Bagavos, C. – Fotakis, C.</i> : Demographic dimensions of labour force trends: national and regional diversities within the European Union. (A munkaerőpiaci trendek demográfiai vonatkozásai: nemzeti s regionális különbségek az Európai Unión belül.) Genus, 2001/1. 83–107. p. (Sz. K.)	162
<i>Jain, A.</i> : Implications for evaluating the impact of family planning programs with a reproductive health orientation. (Az reprodukzív egészséget célzó családtervezési programok hatásának értékelése.) Studies in Family Planning, 2001/3. 220–230. p. (Sz. K.)	163
<i>Mulder, C.H. – Wagner, N.</i> : The connections between family formation and first-time home ownership in the context of West Germany and the Netherlands. (A családalapítás és az első lakástulajdon megszerzése közötti kapcsolatok Nyugat-Németországban és Hollandiában.) European Journal of Population, 2001/2. 137–164. p. (M. Á.)	164
<i>Rose, A. de – Racioppi, F.</i> : Explaining voluntary low fertility in Europe: a multilevel approach. (Az európai vállaltan alacsony termékenység magyarázata: többoldalú megközelítés.) Genus, 2001/1. 13–32. p. (Sz. K.)	166
<i>Scherbov, S. – Vianen, van H.</i> : Marriage and fertility in Russia of women born between 1900 and 1960: a cohort analysis. (Az 1900 és 1960 között Oroszországban született nők házasságkötése és termékenysége: kohorsz elemzés.) European Journal of Population, 2001/3. 281–294. p. (Sz. K.)	167
<i>Santow, G. – Bracher, M.</i> : Deferral of the first birth and fluctuating fertility in Sweden. (Az első gyermekszülés elhalasztása és fluktuáló termékenység Svédországban.) European Journal of Population, 2001/4. 343–363. p. (M. Á.)	168
<i>Carlson, M.J. – Corcoran, M.E.</i> : Family structure and children's behavioural and cognitive outcomes. (Családszerkezet és hatása a gyerekek viselkedés és szellemi képességei.) Journal of Marriage and Family, 2001/3. 779–792. p. (Sz. K.)	169
<i>Hank, K. – Tilmann, K. – Wagner, G.G.</i> : Ausserhäusliche Kinderbetreuung in Ostdeutschland vor und nach der Wiedervereinigung. Ein Vergleich mit Westdeutschland in den Jahren 1990–1999. (Intézményes gyermekgondozás Kelet-Németországban az újraegyesítés előtt és után. Az 1990–1999 közötti időszak összehasonlítása Nyugat-Németországgal.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2001/1. 55–65. p. (Sz. G. S.)	170
<i>Aurelu, E. – Baldazzi, B.</i> : Gender differences in the elderly population: different satisfaction levels in selected spheres of life. (Nemek közötti különbségek az öregkorú népességben: eltérő mértékű elégedettség az élet különböző területein.) Genus, 2001/2. 103–122. p. (M. Á.)	171

<i>Lusyne, P. – Page, H. – Lievens, J.</i> : Mortality following conjugal bereavement, Belgium 1991–96: The unexpected effect of education. (Halandóság a házastárs halála után Belgiumban 1991–1996 között. – Az iskolai végzettség nem várt hatása.) <i>Population Studies</i> , 2001/3. 281–289. p. (<i>M. Á.</i>)	173
<i>Gaminiratne, W. K.</i> : Recent development in causes of death statistics in Australia: automation and multiple cause coding. (A halálóki statisztika újabb fejleményei Ausztráliában: automatizálás és többes halálóki kódolás.) <i>Genus</i> , 2001/1. 123–141. p. (<i>Sz. K.</i>)	174

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Demografie	175
Demography	176
<i>European Journal of Population</i>	177
<i>Genus</i>	177
<i>Journal of Marriage and the Family</i>	178
<i>Population</i>	179
<i>Population and Development Review</i>	180
<i>Population Research and Policy Review</i>	180
<i>Population Studies</i>	181
<i>Population Trends</i>	181
<i>Studia Demograficzne</i>	182
<i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i>	182

*Utánnymás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

<i>Tamás Mellár</i> : Some economic aspects of the population decrease	9
<i>Ferenc Moksony</i> : The study of cohort effects in sociology and demography	26
<i>Ákos Tárkányi</i> : The effects of changes in family policy on fertility in Central Europe	48

ARTICLES

<i>Balázs Szabady</i> : Cohort-fertility in Hungary taking the birth order into account	80
<i>Ervin Heinz – Miklós Lakatos</i> : Circumstances of using lists of names at compiled and used them at the out settling of Germans from Hungary	113
<i>Tünde Turai</i> : What is chatting the future about? The present time picture of secondary school pupils in Szilágysomlyó in the mirror of future plans	133

CHRONICLE

Memory of <i>Bálint Ila, Miklós Móricz, Artúr Némethy</i> and <i>Lajos Thirring</i> 's life and their historical statistic work. Ed.: <i>József Kovacsics</i> . Bp. 2001. (<i>László Blazovich</i>)	152
---	-----

REVIEW

ARTICLES

<i>Bierau, D.</i> : Neue Methoden der Volkszählung. – Der Test eines registergestützten Zensus. (New methods of population census. – Test of a census conducted at a „Zensus“ included by a register.) <i>Wirtschaft und Statistik</i> , 2001/5. 333–341. p. (<i>S. G. Sz.</i>)	156
<i>Henning, S.</i> : Census 2000 in the United States of America: the decennial count analyzed from a historical perspective. <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 2001/1. 85–125. p. (<i>S. G. Sz.</i>)	157
<i>Ghee, C.</i> : Population review of 2000: England and Wales. <i>Population Trends</i> , 2001/4. 7–14. p. (<i>A. M.</i>)	158

<i>Schwarz, K.</i> : Bericht 2000 über die demographische Lage in Deutschland. (A review on the demographic situation of Germany in 2000.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2001/1. 3–54. p. (S. G. Sz.)	159
<i>Kytir, J. – Wild, H. D. – Zuser, P.</i> : Demographische Strukturen und Trends in Österreich 2000. (Demographic structures and trends in Austria in 2000.) Statistische Nachrichten, 2001/10. 732–750. p. (S. G. Sz.)	160
<i>Hanika, A.</i> : Volkszählung 2001: Vorläufige Ergebnisse nach Alter und Geschlecht. (Population census in 2001: Preliminary results by age and gender.) Statistische Nachrichten, 2001/12. 904–909. p. (S. G. Sz.)	161
<i>Bagavos, C. – Fotakis, C.</i> : Demographic dimensions of labour force trends: national and regional diversities within the European Union. Genus, 2001/1. 83–107. p. (K. Sz.)	162
<i>Jain, A.</i> : Implications for evaluating the impact of family planning programs with a reproductive health orientation. Studies in Family Planning, 2001/3. 220–230. p. (K. Sz.)	163
<i>Mulder, C.H. – Wagner, N.</i> : The connections between family formation and first-time home ownership in the context of West Germany and the Netherlands. European Journal of Population, 2001/2. 137–164. p. (Á. M.)	164
<i>Rose, A. de – Racioppi, F.</i> : Explaining voluntary low fertility in Europe: a multilevel approach. Genus, 2001/1. 13–32. p. (K. Sz.)	166
<i>Scherbov, S. – Vianen, van H.</i> : Marriage and fertility in Russia of women born between 1900 and 1960: a cohort analysis. European Journal of Population, 2001/3. 281–294. p. (K. Sz.)	167
<i>Santow, G. – Bracher, M.</i> : Deferment of the first birth and fluctuating fertility in Sweden. European Journal of Population, 2001/4. 343–363. p. (Á. M.)	168
<i>Carlson, M.J. – Corcoran, M.E.</i> : Family structure and children's behavioural and cognitive outcomes. Journal of Marriage and Family, 2001/3. 779–792. p. (K. Sz.)	169
<i>Hank, K. – Tilmann, K. – Wagner, G.G.</i> : Ausserhäusliche Kinderbetreuung in Ostdeutschland vor und nach der Wiedervereinigung. Ein Vergleich mit Westdeutschland in den Jahren 1990–1999. (Child care out of home in East Germany before and after the reunion. A comparison with West Germany in the years 1990–1999.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2001/1. 55–65. p. (S. G. Sz.)	170
<i>Aurelu, E. – Baldazzi, B.</i> : Gender differences in the elderly population: different satisfaction levels in selected spheres of life. Genus, 2001/2. 103–122. p. (Á. M.)	171
<i>Lusyne, P. – Page, H. – Lievens, J.</i> : Mortality following conjugal bereavement, Belgium 1991–96: The unexpected effect of education. Population Studies, 2001/3. 281–289. p. (Á. M.)	173
<i>Gaminiratne, W. K.</i> : Recent development in causes of death statistics in Australia: automation and multiple cause coding. Genus, 2001/1. 123–141. p. (K. Sz.)	174

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

Demografie	175
Demography	176
European Journal of Population	177
Genus	177
Journal of Marriage and the Family	178
Population	179
Population and Development Review	180
Population Research and Policy Review	180
Population Studies	181
Population Trends	181
Studia Demograficzne	182
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	182

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

A NÉPESSÉGFOGYÁS NÉHÁNY KÖZGAZDASÁGI ASPEKTUSA

MELLÁR TAMÁS

Bevezetés

A népességfogyás szomorú jelensége immár két évtizede velünk élő valóság. Éppen ezért nem meglepő, hogy nagyon sok tudományos cikk, esszé és tanulmány jelenik meg ebben a témakörben napjainkban. A tanulmányok többsége elsődlegesen a népességfogyás dokumentálásával és az ebből következő társadalmi, lélektani következményekkel, illetve a csökkenési trend megfordításának feltételeivel foglalkozik. Ugyanakkor elenyésző azon tanulmányok száma, amelyek a népességfogyás következményeként előálló elöregedést és ennek közgazdasági folyamányait taglalnák. A jelen tanulmány ezt a hiányt próbálja enyhíteni, távolról sem a teljesség igényével, hiszen itt olyan vaskos témákról van szó, amelyek elméleti alapjait az *együttélő generációk* modelljei fogalmazzák meg, gyakorlati oldalát pedig a fenntartható nyugdíj- és egészségbiztosítási rendszer definiálása jelenti.

A cikk célkitűzése ennél jóval szerényebb, pusztán azt kívánja bemutatni dinamikus modellek segítségével, hogy a felnőtt, munkaképes korú népesség arányának csökkenése hogyan befolyásolja az egy főre jutó GDP alakulását, illetve hogy ezen két tényező között milyen kölcsönhatások fogalmazhatók meg. Könnyen kialakulhat olyan, egymást erősítő, negatív spirálként működő leépülési mechanizmus, amelyben az elöregedő társadalom olyan súlyos terheket ró a gazdaságra, hogy ennek következtében csökken az egy főre jutó jövedelem, s ennek csökkenése pedig meghiusítja a megfelelő források átcsoportosítását az elöregedés megállítására.

A kiinduló alfejezet a népesedés alakulását megfogalmazó dinamikus modell működését mutatja be három generációs (fiatal, felnőtt, öreg) bontásban. A második alfejezet a munkaképes korú népesség aránya és az egy főre jutó GDP változásának kapcsolatát mutatja be először elméleti alapon, majd az 1960–2000 közötti magyar tényadatok, illetve a 2000–2050 időszakra előrebecsült adatok alapján empirikusan is. Végül a tanulmány harmadik része a munkaképes korú lakosság és az egy főre jutó GDP aránya közötti dinamikus kapcsolatot vizsgálja két, azonos modelleszaládba (*Lotka–Volterra* modellek) tartozó szimmetrikus modell segítségével.

A háromgenerációs alapmodell

A vizsgálati keretül szolgáló modellben¹ különböztessünk meg három korcsoportot: a gyerekeket (G), a felnőtteket (F) és az öregeket (O). Az egyes korcsoportokhoz hozzárendelhetők jellemző időintervallumok (például 0–20 év, 21–60 év és 60 év felett), amelyek természetesen időben változhatnak, vagy megegyezés szerint változtathatók. Jelölje a gyermekkor hosszát $\frac{1}{m}$, a felnőttkor hosszát pedig $\frac{1}{n}$, amiből következően az egyes korcsoportokból való kilépés rátája m és n lesz. Ha tehát a gyermekkor hossza 20 év és a felnőttkoré 40 év, akkor ez azt jelenti, hogy évenként a gyerekek 5%-a ($\frac{1}{20}$ -a) és a felnőttek 2,5%-a ($\frac{1}{40}$ -e) lép át a felette lévő korcsoportba. Jelölje továbbá a termékenységi rátát f , valamint az egyes korcsoportok halálozási rátáját rendre p , q és r . Nyilván a gyerekek halálozási rátája jóval kisebb lesz, mint a felnőtteké, illetve az öregeké, tehát feltételezhető, hogy $p < q < r$. Jelölje végül B^G , B^F és B^O az országba be-, illetve onnan kivándorlók egyenlegét az egyes korcsoportokban. A bevezetett jelölések felhasználásával a következő mérlegösszefüggések írhatók fel a népesség alakulására vonatkozóan:

$$\begin{aligned} G_t &= G_{t-1} + f_t F_{t-1} - (m_t + p_t) G_{t-1} + B_t^G \\ F_t &= F_{t-1} + m_t G_{t-1} - (n_t + q_t) F_{t-1} + B_t^F \\ O_t &= O_{t-1} + n_t F_{t-1} - r_t O_{t-1} + B_t^O \\ N_t &= G_t + F_t + O_t \end{aligned} \quad (1)$$

Az első egyenlet azt fogalmazza meg, hogy a gyermekkorcsoport létszáma az előző időszakhoz képest annak megfelelően változik, hogy a születések száma és a korcsoportbeli bevándorlás mennyivel haladja meg a felnőtté válás és a korai elhalálozás miatti kilépéseket. A második és harmadik egyenlet logikája ugyanez, azzal az apró módosítással, hogy az öregkorból csak egyetlen kilépési csatorna van. A negyedik egyenlet pedig a népesség egészére (N) vonatkozó alapmérleg-összefüggés.

Az egyenletek egy olyan dinamikus kapcsolatrendszer fogalmazzák meg, amelyet ebben a formájában további definíciós egyenletek nélkül nem lehet kezelni, mert az f , m , p , n , q és r , valamint a bevándorlási egyenlegek értékeinek időbeni alakulásáról semmit sem tudunk. Ha azonban feltételezzük ezek időbeli állandóságát, akkor lényegesen egyszerűbb és viszonylag könnyen kezelhető helyzet áll elő. A még könnyebb kezelhetőség kedvéért a diszkrét időkezelésről áttérünk a folytonos időkezelésre, amely nem igényli semmilyen új

¹ E vizsgálati modell kiindulópontját Bossel [1994] könyvében használt szimulációs modell szolgáltatta.

pótlólagos feltétel beiktatását, hiszen a demográfiai események az év során folyamatosan zajlanak (annak ellenére, hogy ezekről általában csak az év fordulónapjára készülnek átfogó statisztikák).² Ennek megfelelően tehát az (1) modell első három egyenlete a következő alakba írható át:

$$\begin{aligned}\frac{dG}{dt} &= fF - (m + p)G + B^G \\ \frac{dF}{dt} &= mG - (n + q)F + B^F \\ \frac{dO}{dt} &= nF - rO + B^O\end{aligned}\quad (2)$$

Az időre utaló indexet elhagytuk, mert a paraméterek és az exogén változók időben állandóak és nincs késleltetés a modellben, tehát mindhárom változó (G , F és O) értékei ugyanarra az időszakra vonatkoznak. A (2) differenciál-egyenletrendszer struktúrájából következik, hogy csak az első két egyenlet függ kölcsönösen egymástól, a harmadik egyenlet változója nem lép be egyikbe sem, tehát az egyenletrendszer megoldása pusztán az első két egyenletből származtatható. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a fiatal és felnőtt korcsoport létszámának a változása meghatározza a népesedési helyzet alakulását, az idősek korcsoportjának létszáma passzívan alkalmazkodik a kialakult helyzethez.

A (2) differenciál-egyenletrendszer első két egyenletét mátrix-formába átírva a következőt kapjuk:

$$\begin{bmatrix} dG \\ dF \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} -(m + p) & f \\ m & -(n + q) \end{bmatrix} \begin{bmatrix} G \\ F \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} B^G \\ B^F \end{bmatrix}\quad (3)$$

A stabilitás feltételei általában fennállnak, hiszen realiztikus paraméterértékek mellett teljesül a

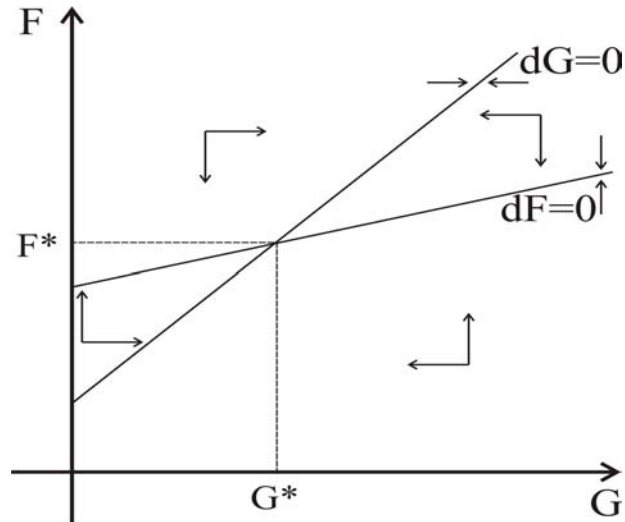
$$\begin{aligned}\text{tr } A &= -(m + p + n + q) < 0 \quad \text{és a} \\ \det A &= (m + p)(n + q) - fm > 0\end{aligned}$$

A rendszer fázisdiagramjának elkészítéséhez könnyen meghatározhatjuk a $dG = 0$ és a $dF = 0$ egyenesek meredekségét:

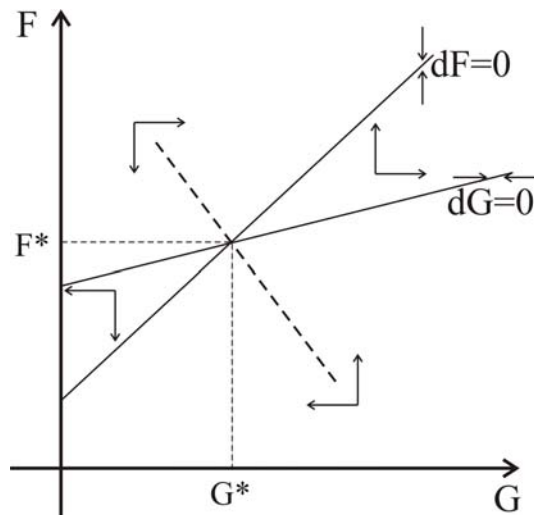
$$\begin{aligned}\left. \frac{dF}{dG} \right|_{dG=0} &= \frac{m + p}{f} > 0 \\ \left. \frac{dF}{dG} \right|_{dF=0} &= \frac{m}{n + q} > 0\end{aligned}$$

² Könnyen belátható, hogy ebben a helyzetben semmilyen lényeges különbség nincs a differenciaegyenlet és a differenciálegyenlet formában felírt modell és az abból származtatható eredmények között.

Attól függően, hogy melyik egyenes meredeksége nagyobb, két különböző stabilitási helyzet áll elő és ennek megfelelően két eltérő fázisdiagram készíthető el (lásd az I. ábra A és B részét).

I. A ábra
Figure I. A

I. B ábra
Figure I. B

Ha $\frac{m+p}{f} > \frac{m}{n+q}$ és $\frac{B^G}{f} < \frac{B^F}{n+q}$, akkor stabil egyensúlyi helyzet

alakul ki (lásd az I. ábra A részét). Az első feltételből könnyen megállapítható, hogy ebben az esetben fennáll a stabilitás második követelménye is: a $\det A > 0$.

Ha $\frac{m+p}{f} < \frac{m}{n+q}$ és $\frac{B^G}{f} > \frac{B^F}{n+q}$, akkor nincs stabil egyensúlyi

helyzet, csak nyeregponal melletti egyensúlyi konvergencia alakulhat ki (lásd az I. ábra B részét). Az első feltételből jól látható, hogy ebben az esetben nem áll fenn a stabilitás második követelménye, mert a $\det A < 0$.

Érdeemes megemlíteni, hogy a konkrét nagyságrendi relációkon túl, mindkét esetben kiemelt fontosságú szerepet játszott a be- és kivándorlás léte. Ha ugyanis $B^F = B^G = 0$ lenne, akkor csak a triviális $[0, 0]$ egyensúlyi helyzet jöhetne számításba, s a rendszer a paraméterek függvényében vagy ehhez a – gyakorlati szempontból szóba sem jöhető – egyensúlyi helyzethez, vagy a végtelenhez tartana. A modell ezen tulajdonsága a lineáris jellegéből és az időben fix paraméter-értékeiből következik.³

A (3) modell egyensúlyi értékei a következők lesznek:

$$G^* = \frac{B^G(n+q) + B^F f}{(m+p)(n+q) - fm}, \quad F^* = \frac{B^F(m+p) + B^G m}{(m+p)(n+q) - fm}$$

Ahogy azt már a korábbiakban említettük, az idős korosztálya nem játszik aktív szerepet az egyensúly kialakításában, hanem csak követi a felnőtt korosztály alakulását. Ennek megfelelően a (2) harmadik egyenlete segítségével meghatározható az idős korosztály egyensúlyi értéke a felnőtt korosztály egyensúlyi értéke függvényében:

$$O^* = \frac{n}{r} F^* + \frac{1}{r} B^O$$

A tanulmányunk egyik kitűzött célja az egyes korcsoportok közötti arányok alakulásának vizsgálata, ezért érdemes megnézni, hogy mit mutat a gyerekek és felnőttek, illetve az öregek és felnőttek arányának definíciója:

$$\frac{G^*}{F^*} = \frac{B^G(n+q) + B^F f}{B^F(m+p) + B^G m}, \quad \frac{O^*}{F^*} = \frac{n}{r} + \frac{1}{r} \frac{B^O}{F^*}$$

A gyerekek és felnőttek arányát – amennyiben eltekintünk a be- és kivándorlásoktól, amelyek amúgy is exogén tényezői a modellnek – három tényező

³ A standard népesedési modellek éppen ezért a lineáris összefüggés helyett gyakran alkalmazzák a logisztikus formulát, például a $dN = N(a + bN)$ formát, amelynek van stabil – a ki- és bevándorlás nagyságától független –, belső egyensúlyi pontja.

befolyásolja: az f termékenységi ráta, a gyermek-korcsoporból való kilépési ráta $(m+p)$ és a felnőtt-korcsoporból való kilépési ráta $(n+q)$. Ha nő a termékenységi ráta és csökken a gyermekkorból való kilépési ráta, valamint nő a felnőttkorból való kilépés, akkor értelemszerűen nő a gyerekek felnőttekhez viszonyított aránya. Ellenkező esetben pedig csökken a G^*/F^* arány. A mai magyar viszonyok között ezen utóbbi eset volt megfigyelhető az elmúlt évtizedekben, elsősorban azért, mert csökkent a termékenységi ráta, a felnőttkorból való kilépési ráta mérséklődése csak kisebb szerepet játszott.

Az idősek és felnőttek arányának alakulását két tényező befolyásolja, ha feltesszük, hogy $B^O = 0$. Ebben az esetben az öregek aránya akkor nő, ha n nő (vagyis csökken a felnőttkor hossza), illetve ha r csökken (csökken az idősek halandósági rátája). Nálunk ez utóbbi tényező okozta az elmúlt évtizedekben elsődlegesen az öregek arányának emelkedését

Ezek után érdemes megnézni, hogy a felnőttek aránya hogyan viszonyul az egész népességhez:

$$\frac{N^*}{F^*} = \frac{G^*}{F^*} + 1 + \frac{O^*}{F^*} = 1 + \frac{(n+q) + f}{(m+p) + m} + \frac{n}{r}$$

(Az egyszerűbb kezelhetőség kedvéért feltettük, hogy $B^G = B^F$ és $B^O = 0$.)

Az összefüggés értelmében, ha a gyerekek és/vagy az öregek részaránya nő a felnőttekhez képest, akkor az N/F arány, vagyis a felnőttek aránya az össznépességben belül csökken. Két karakterisztikus esetet különböztethetünk meg: az egyik, amikor a felnőttek aránya a népességben belül elsődlegesen azért csökken, mert nő a gyerekek felnőttekhez viszonyított aránya, a másik pedig, amikor az öregek arányának emelkedése miatt csökken a felnőttek aránya. Az első esetet nevezhetjük a „*fiatal társadalmak*”, míg a második esetet az „*öreg társadalmak*” népesedési problémájának. Bizonyos nehézségek és problémák mindkét esetben felmerülnek, mert romlik az eltartók-eltartottak arány a társadalmon belül, a gazdaságilag aktívakra egyre nagyobb teher jut, függetlenül attól, hogy az idősek és gyerekek ellátását családi vagy állami keretek között rendezik. Perspektivikusan azonban nyilván sokkal jobb a helyzet a fiatal társadalmaknál, mert itt egyfelől minden bizonnyal nő az össznépesség, másfelől pedig – s talán ez a fontosabb – a gyerekek „fokozatos beérése” és felnőtté válása javíthat a helyzeten (amennyiben nem nő szakadatlanul a termékenységi ráta, illetve nem tolódik ki folyamatosan a gyermekkor határa).

A népességalakulás várható gazdasági hatásai

Amint azt már a bevezetőben is megfogalmaztuk, a keresőképes korú lakosság arányának változása lényegesen befolyásolhatja a gazdasági eredményeket,

mindenekelőtt a GDP alakulását. A befolyásoló hatás egyrészt input oldalról jelentkezik, a munkaerőforrás és a foglalkoztatottak arányának alakulása révén, másrészt pedig közvetetten a jövedelem-felhasználáson keresztül, nevezetesen, hogy mekkora forrást köt le a nem foglalkoztatottak eltartása, s ez miként csökkenti a felhalmozási lehetőségeket. Ebben a részben csak az első hatással foglalkozunk, a másodikat meghagyjuk a következő részre.

Vegyük a következő igen egyszerű, egytényezős termelési függvényt:

$$Y_t = A_t L_t \quad (4)$$

ahol Y a GDP-t, L a foglalkoztatottak számát, A pedig a termelékenységet jelenti. A (4) egyenlet nem tipikus termelési függvény, hanem inkább egy minden időszakban fennálló, a termelékenységet definiáló azonosság. Az A időbeli változása nem feltétlenül a munka hozadékának a változását mutatja, ez nyilván változhat a technikai fejlődés és az alkalmazott tőkemennyiség módosulása miatt is.

Tételezzük fel, hogy az n (pontosabban az $1/n$, a felnőttkor hossza) úgy van meghatározva, hogy az F a munkaképes korú népességet jelenti. Ekkor az F és az L közötti különbséget az inaktívak és a munkanélküliek jelentik. Jelölje h az aktív foglalkoztatottak arányát a munkaerőforrásból⁴, vagyis $h_t = L_t/F_t$. Ezt figyelembe véve a (4) logaritmikusan deriváltja a következő lesz:

$$\frac{dY_t}{Y_t} = \frac{dA_t}{A_t} + \frac{dh_t}{h_t} + \frac{dF_t}{F_t} \quad (5)$$

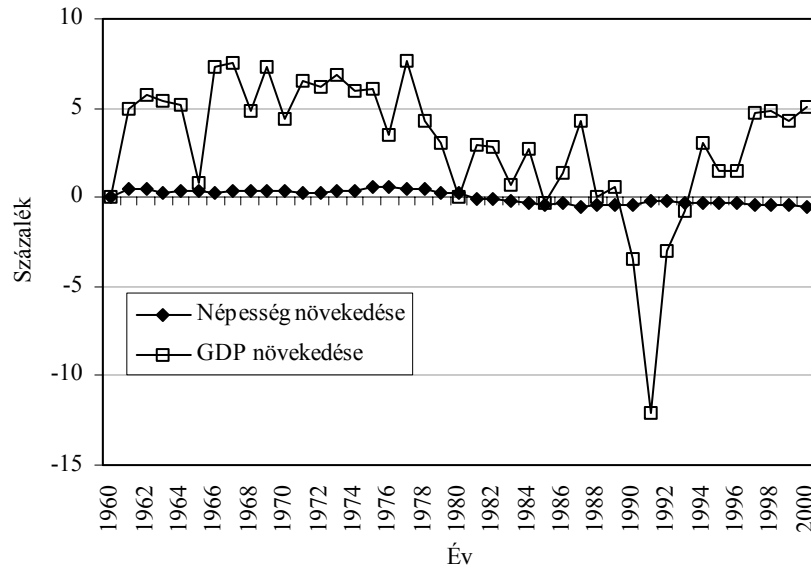
vagyis a GDP növekedési üteme egyenlő a termelékenység növekedésének, valamint a munkaerőforrás és a foglalkoztatási arány növekedési ütemének összegével.

Az egy főre jutó GDP időbeli változása nyilván a két tényező változásától függ:

$$\frac{d(Y_t/N_t)}{Y_t/N_t} = \frac{dY_t}{Y_t} - \frac{dN_t}{N_t} \quad (6)$$

A (6) összefüggést illusztrálhatjuk az 1960–2000 közötti időszakra vonatkozóan a magyar adatok segítségével (lásd a *II. ábrát*). A diagramon jól látszik, hogy a népesség változása igen csekély mértékű volt, az időszak első felében kismértékben nőtt, majd 1981-től ugyancsak kismértékben csökkent. Ehhez képest a GDP sokkal erőteljesebb növekedési dinamikát mutatott, s ennek megfelelően lényegében ez határozta meg az egy főre jutó GDP alakulását.

⁴ A h többé-kevésbé megfeleltethető az aktivitási rátának, de nem teljesen ugyanaz, mert csak a foglalkoztatottakat (a munkanélküliek nélkül) viszonyítja a munkaerőforráshoz. Ugyanezen oknál fogva csak korlátozottan tekinthető a munkanélküliségi ráta komplementerének ($u \neq 1 - h$), mert nem az aktívakhoz viszonyítja a foglalkoztatottakat, hanem a teljes munkaerőforráshoz.

II. A népesség és a GDP növekedési üteme, 1960–2000
Population and the GDP growth rate, 1960–2000

Tovább vizsgálhatjuk kérdést, ha az (5) összefüggés felhasználásával újra írjuk a (6)-ot:

$$\begin{aligned} \frac{d(Y_t/N_t)}{Y_t/N_t} &= \frac{dA_t}{A_t} + \frac{dh_t}{h_t} + \frac{dF_t}{F_t} - \frac{dN_t}{N_t} \\ &= \frac{dA_t}{A_t} + \frac{dh_t}{h_t} - \frac{d(N_t/F_t)}{N_t/F_t} \end{aligned} \quad (6')$$

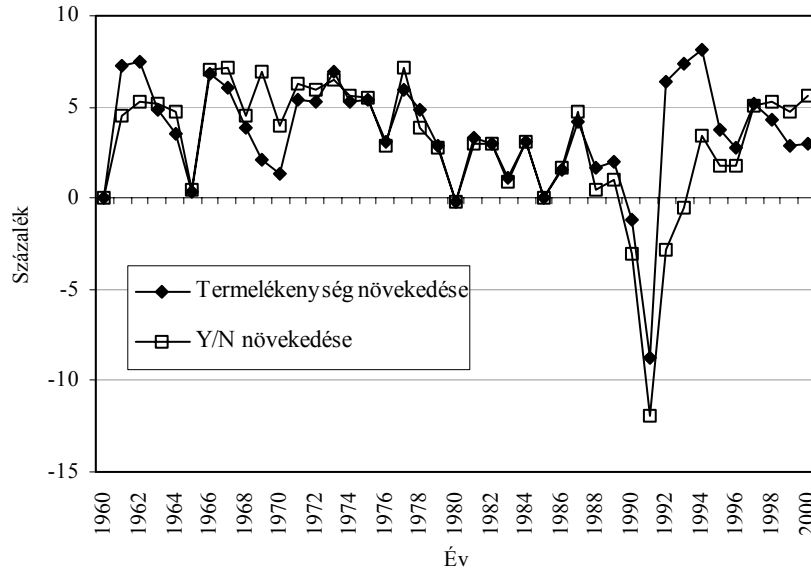
Ebből a felírásból egyértelműen kitűnik, hogy az egy főre jutó GDP csak akkor növekedhet a termelékenység növekedésének megfelelően, ha a munkaképes korúak aránya nem csökken a népességben, illetve ha a csökkenést kompenzálja az aktivitási ráta emelkedése. Ha viszont a munkaképes korúak aránya és az aktivitási ráta csökken, akkor az egy főre jutó GDP növekedési üteme mindenképpen alatta marad a termelékenység növekedési ütemének. S amennyiben a foglalkoztatottak keresete a termelékenységgel együtt változik, akkor a nem aktívakra jutó jövedelem dinamikája még jobban elmarad a termelékenységtől. Elképzelhető természetesen sokkal kedvezőbb eset is, amikor az egy főre jutó GDP növekedése meghaladja a termelékenység ütemét, ennek azon-

ban az a feltétele, hogy nőjön az aktivitási ráta és/vagy a munkaerőforrás aránya.

A (6')-ből az is következik, hogy ha az aktivitási ráta nem nő, viszont az N/F ráta folyamatosan emelkedik, akkor semmilyen nyugdíjrendszer nem tudja garantálni a növekedési ütemmel azonos mértékű járadékemelkedést. A felosztó-kirovó nyugdíjrendszernél ez az összefüggés elég nyilvánvaló, hiszen a relatíve egyre kevesebb aktívnek kell megtermelnie az inaktívak járadékát. De ugyanúgy érvényes a tőkefedezeti rendszereknél is. Az adott feltételrendszer keretei között ugyanis nem biztosítható egy előre rögzített kamatláb, vagy konkrétan fogalmazva, a növekedési ütemmel megegyező reálkamatláb fenntartása, tehát a nyugdíjalapok tőkehozama mindenképpen kisebb dinamikájú járadékot biztosít, mint a termelékenység, vagy a bérek, vagy az egy főre jutó jövedelem növekedése.

Ezek után nézzük meg, hogy a magyar adatok alapján vajon milyen kapcsolat állítható fel a termelékenység és az egy főre jutó GDP növekedési üteme között. A *III. ábra* alapján azt mondhatjuk, hogy elég szoros az együttmozgás, de mindkét irányú eltérésre is van példa. A hatvanas évek elején az egy főre jutó GDP növekedése elmaradt a termelékenység növekedése mögött, ami arra utal, hogy minden bizonnyal csökkent az aktivitási ráta.⁵ Ennek éppen az ellenkezője történt 1968 és 1973 között: a termelékenység növekedési ütemét meghaladó mértékű egy főre jutó GDP növekedés a munkaerőforrás bővülésének és az aktivitási ráta emelkedésének tudható be. A nyolcvanas évek első felében teljesen együtt mozgott a két mutató, majd 1985 után fokozatosan elmaradt az egy főre jutó GDP növekedése a termelékenység növekedése mögött. A rendszerváltás utáni ez a tendencia felerősödött, a transzformációs válság következményeként az aktivitási ráta jelentősen csökkent és ráadásul a nyílt munkanélküliség is megjelent, s ezek együttes hatására az egy főre jutó GDP növekedése mélyen a termelékenység növekedése alá csúszott. Fordulat csak 1996 után állt be, annak következtében, hogy a foglalkoztatottság ismét emelkedni kezdett és a munkanélküliség is mérséklődött és ennek megfelelően az Y/N ráta a termelékenységet meghaladó mértékben növekedett.

⁵ Valószínűleg nőtt a munkanélküliségi ráta is, de ekkor még ezt nem ismerték el és nem is regisztrálták.

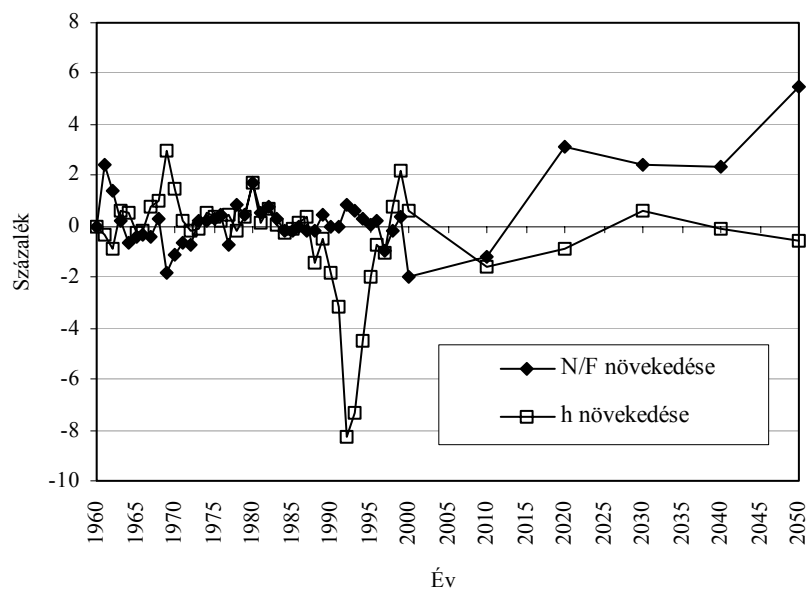

III. A termelékenység és az egy főre jutó GDP alakulása, 1960–2000
 Productivity and the per capita GDP, 1960–2000

Érdeemes végül megnézni, hogy a foglalkoztatottak népességben belüli aránya hogyan változik. A bevezetett definíciók értelmében:

$$\begin{aligned} \frac{d(N_t/L_t)}{N_t/L_t} &= \frac{dN_t}{N_t} - \frac{dL_t}{L_t} = \frac{dN_t}{N_t} - \frac{dF_t}{F_t} - \frac{dh_t}{h_t} \\ &= \frac{d(N_t/F_t)}{N_t/F_t} - \frac{dh_t}{h_t} \end{aligned} \quad (7)$$

A magyar adatok felhasználásával illusztrálható a (7) összefüggés, lásd a IV. ábrát. A munkaképes korú lakosság aránya és az aktivitási ráta százalékos változása együttesen kirajzolja a foglalkoztatottak népességhez viszonyított arányának időbeli változását. Alapvetően az jellemző, hogy a munkaerőforrás népességben belüli aránya és az aktivitási ráta az időszak egészét tekintve elég szorosan együtt mozog. Van azonban két jelentős kivétel: az 1968–73 és az 1990–96 közötti időszak. Mindkét esetben a h erőteljes, tendenciózus mozgása okozott érzékelhető változást. Az első esetben az aktivitási ráta növekedése következtében emelkedett érzékelhetően a foglalkoztatottak aránya (vagyis csökkent az N/L ráta), a második esetben viszont ugyanennek a csökkenése okozta a foglalkoztatott arány számottevő romlását.

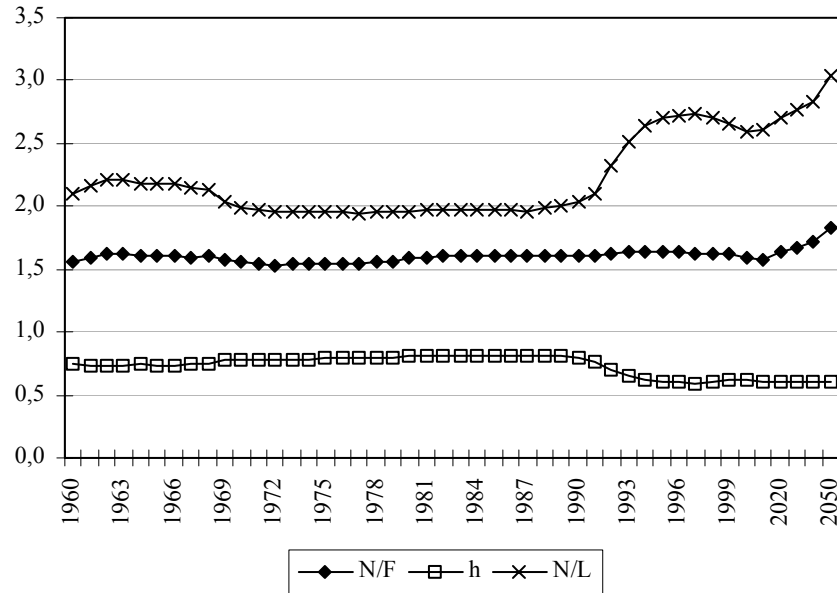

IV. A népesség/munkaerőforrás és az aktivitási ráta növekedése, 1960–2050
Increase of the population/source of work and activity rate, 1960–2050

A jövőre vonatkozó tendenciák tekintetében azonban ennél jóval pesszimistább képet kell felvázolni. A statikus (a születési és a halálozási rátáknál, valamint a ki- és bevándorlásnál jelentős változást nem feltételező) népesség-előrejelzések szerint ugyanis az N/F arány a következő ötven évben erőteljesen emelkedik⁶ és az aktivitási ráta is inkább csökkenni, mint emelkedni fog (lásd a IV. ábrát).

A növekedési ütemek alakulása mellett érdemes egy-két pillantást vetni az N/F , N/L és h értékének időbeli alakulására a vizsgált időszakban (lásd az V. ábrát).

⁶ A számításoknál *Hablicsek – Tóth* (2000) tanulmányában közölt úgynevezett alapváltozat előrejelzési számait használtuk, mely szerint 2050-re a népesség 8,03 millióra, a 20 és 64 évesek száma pedig 4,4 millióra csökken.

V. A népesség/munkaerőforrás, az aktivitási ráta és a népesség/foglalkoztatott arány alakulása
Increase of the population/source of work, activity rate and the population/employment rate

Az N/L ráta, amely az eltartottak-eltartók arányát jelöli, az 1960-as 2,1-es induló értékről a tárgyidőszak végére a 2,7-es szintre emelkedett fel, de úgy, hogy közben a hetvenes és a nyolcvanas években 2 körüli értéken stabilizálódott. Az eltartók-eltartottak arányának romlásában alapvetően nem a munkaerőforrás arányának csökkenése (az N/F arány szinte változatlan maradt a teljes tárgyidőszakban az 1,6-os szinten), hanem az aktivitási ráta csökkenése (0,8 körüli értékről 0,6-ra) játszott meghatározó szerepet. A népességfogyásból és elöregedésből következő negatív demográfiai hatás azért nem érhető tetten a vizsgált időszakban, mert egyfelől mind a hetvenes évek elején, mind a rendszerváltás után igen erőteljes volt az aktivitási ráta változása és ez vált domináns tényezővé. Másfelől pedig a kilencvenes évek második felében a munkaképes kor határa kitolódott, s ez ellensúlyozta a munkaerőforrás természetes csökkenését. Az előrejelzési időszakban viszont már – ahol az aktivitási ráta változása (ez rögzített a 0,6-os szint körül) nem zavarja a folyamatot – egyértelműen és erőteljesen érvényesül mind az eltartottak-eltartók erőteljes (3-as arány fölé) emelkedése, mind a népesség-munkaerőforrás arány jelentős (1,8-as arány fölé) emelkedése.

Dinamikus modellezés

Az előző két rész definíciói és megállapításai alapján összeállítható egy viszonylag egyszerű kétegyenletes, dinamikus modell, amely az egy főre jutó GDP és a foglalkoztatottak aránya változásának kölcsönhatásán alapul. A modell a következő:

$$\begin{aligned} \frac{dy}{y} &= a - bz & a, b > 0 \\ \frac{dz}{z} &= c + dy & c, d \neq 0 \end{aligned} \quad (8)$$

ahol $y = Y/L$ és $z = N/L$. A (8) első egyenlete azt fogalmazza meg, hogy az egy foglalkoztatottra jutó GDP növekedését egyfelől egy konstans (a) tényező határozza meg, amely az előzőek értelmében felfogható egy állandó ütemű termelékenység-növekedésnek, másfelől pedig negatív módon a népesség/foglalkoztatott arány nagysága (eltartottak/eltartók arány). Ez utóbbi negatív irányát az indokolja, hogy az eltartottak arányának növekedése forrásokat von el a beruházások és technikafejlesztés elől, s emiatt csökken a növekedési ütem. A második egyenlet értelmezésénél két esetet kell megkülönböztetnünk aszerint, hogy milyen előjelűek a paraméterek:

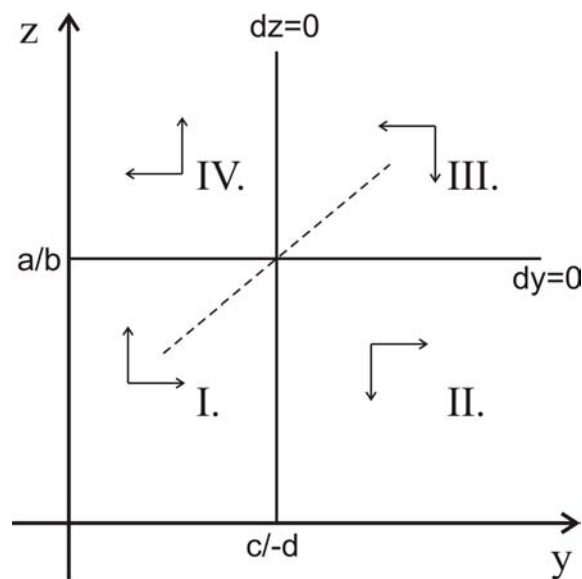
1. eset: $c < 0$ és $d > 0$ a „fiatal társadalom” esete,
2. eset: $c > 0$ és $d < 0$ az „idős társadalom” esete.

A fiatal társadalom esetében az az alaptendencia, hogy az N/L arány állandóan csökken, vagyis folyamatosan javul az eltartók-eltartottak arány, erre utal a c paraméter negativitása. Ugyanakkor viszont az egy főre jutó jövedelem növeli az N/L arányt, vagyis rontja az eltartók-eltartottak arányát. Ennek a hatásnak a magyarázata eléggé kézenfekvő: az egy foglalkoztatottra jutó GDP növekedése, illetve magas volta növeli a születéskor várható átlagos élettartamot és csökkenti a halálozási rátát.

Az idős társadalom esetében az alaptendencia pont fordított, az N/L arány folyamatosan növekszik (pozitív c), vagyis állandóan romlik az eltartók-eltartottak arány. A d paraméter negativitása arra utal, hogy a magas, illetve növekvő egy foglalkoztatottra jutó GDP javítja az eltartók-eltartottak arányt az általános egészségi helyzet javulása, az aktív kor kitolódása stb. révén.

A fiatal és az idős társadalom eset két különböző stabilitási helyzetet jelent, jóllehet formálisan megegyezik az egyensúlyi pontjuk. A fiatal társadalom esetében egy spirál alakul ki az egyensúlyi érték körül, amely mentén mozog a rendszer (lásd a *VI. ábrát*). Hogy világos képet alkothassunk a rendszer dinamikus viselkedéséről, induljunk ki az ábrán az I. negyedből és kövessük végig a

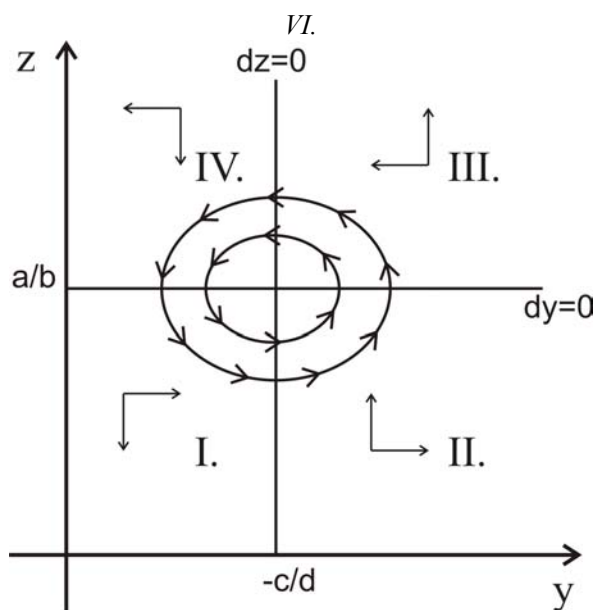
teljes körforgást. Az I. negyedben mind a z , mind az y értéke alacsony. Ennek az lesz a következménye (a (8) első egyenlete alapján), hogy az y növekszik, s mivel még szintje alacsony ezért nem képes z -t növelni, tehát az csökkenni fog. Másként kifejezve: az eltartók-eltartottak aránya kedvező, tehát a GDP növekedése elé nem görgöt akadályokat, ugyanakkor viszont a(z egy foglalkoztatottra jutó) GDP szintje még nem olyan magas, hogy rontsa a foglalkoztatási arányt.

VI. ábra
Figure VI.

A II. negyedben az y magas és a z alacsony, aminek következtében egyfelől az y még tovább fog nőni, mert az alacsony z nem akadályozza, másfelől pedig z is növekedni kezd, mert a magas y ezt indukálja. Mindennek eredményeként a III. negyedbe kerülünk, ahol mindkét változónk értéke magas lesz. A magas egy főre jutó jövedelem és eltartandó népesség következményeként az y csökkenni kezd, a z viszont tovább nő a kedvező jövedelmi viszonyok okán. A IV. negyedben az y már alacsony lesz, a t viszont még mindig magas marad. Ebből viszont az következik, hogy az y tovább csökken, hiszen az eltartók-eltartottak arány nem kedvező, ezzel párhuzamosan viszont már a z is csökkenni kezd, hiszen az alacsony jövedelem kedvezőtlenül hat. S ezzel vissza is térünk a kiinduló helyzetünkbe, ami azt jelenti, hogy a rendszert belső önszabályozó mechanizmusai nem engedik letérni az egyensúly körüli spirális pályáról.

Némiképpen más a helyzet az idős társadalom esetében (lásd a *VII. ábrát*). Itt nincs stabil spirál, amelyen mozoghat a rendszer, csak bizonyos fix arányok melletti, korlátozott egyensúlyi konvergencia képzelhető el. Nézzük ezt egy kicsit részletesebben. Induljunk újból az I. negyedből, ahol mindkét változónk értéke alacsony. Most azonban a kiinduló feltételek értelmében mindkét változónk értéke növekedni fog, tehát mind az egyensúly, mind a II., illetve a IV. negyed felé elmozdulhat a rendszer, attól függően, hogy melyik változó növekedése lesz erőteljesebb. A z itt most azért növekszik, szemben a fiatal társadalom esettel, mert ez az alaptendenciája és az alacsony y még nem tudja ellensúlyozni. Hasonló a helyzet a III. negyedben, ahol mindkét érték túl magas és ezért mindkettő csökkenni fog. Az egymáshoz viszonyított csökkenési arány dönti el, hogy a három lehetséges irányból melyik válik valósággá.

VII. ábra
Figure VII.

A II. negyedben a z értéke alacsony, y -é viszont magas, s ez a tendencia csak tovább erősödik, mert a magas GDP javítja a foglalkoztatottak helyzetét (növekszik a munkaképes kor határa, csökken a halálozási ráta), s mivel z alacsony ezért nem akadályozza az y további növekedését. A gyakorlatban azonban igen kis esély van ennek a kedvező helyzetnek a kialakulására, sokkal valószínűbb, hogy a IV. negyed irányába történik a mozgás. A IV. negyedben z magas és y alacsony, vagyis túl öreg és túl szegény a társadalom, s ez olyan

ördögi kört jelent, amely csak tovább erősíti ezt a tendenciát, vagyis z tovább nő és y tovább csökken. A magas eltartottak-eltartók arány rontja a gazdasági növekedés esélyeit, az alacsony GDP pedig nem ad esélyt a demográfiai helyzet javítására.

Az aktív gazdaság- és társadalompolitika szerepe az I. és III. negyedben lévő társadalmaknál elég nyilvánvaló: nyeregpontra irányítani és ott tartani az egyensúly elérése érdekében. A II. negyedben, ahol igen jó a helyzet, ott nincs szükség beavatkozásra. A kérdés, hogy mit lehet tenni a IV. negyedben, hogyan lehet kilépni az ördögi körből, a lefelé menő spirálból? Nyilván csak egy komplex gazdaság- és társadalompolitikai csomagnak lehet esélye a megoldásra. Egyfelől olyan család- és gyermektámogatási rendszert kell bevezetni, amely azon túl, hogy hatásos (s már önmagában ez sem könnyű feladat, hiszen ez nem csak támogatási, hanem szemléletbeli, értékválasztási kérdés is), nem vonja el a forrásokat a reálgazdaságtól. Másfelől hathatós intézkedésekkel kell javítani az aktivitási ráta emelkedését, az eltartók-eltartottak arány javulását, amely azonban nemcsak ösztönzés, vagy gazdasági kényszer kérdése, hanem szükséges az oktatási és egészségügyi háttér megteremtése, illetve jelentős javítása is. Mindezekhez a feladatokhoz jelentős pótlólagos forrásokra van szükség, amelyeket belső forrásból csak akkor lehet előteremteni, ha a termelékenység hosszú időn keresztül igen magas szintű lesz. Ennek hiányában csak rossz alternatívák maradnak: vagy a gazdaságfejlesztés forrásait kell megcsapolni, vagy az idősök ellátását csökkenteni, vagy külső forrást bevonni.

IRODALOM

- Bossel, Hartmut: Modelling and Simulation.* A. K. Peters Ltd., Wellesley, MA 1994.
- Cseh-Szombathy László – Tóth Pál Péter (szerk.): Népesedés és népességpolitika.* Budapest 2001. Századvég Kiadó, 534 old.
- Gandolfo, Giancarlo: Economic Dynamics.* Springer-Verlag, Berlin – Heidelberg 1997.
- Hablicsek László: Népeségcsökkenés és öregedés.* In: *Cseh-Szombathy (szerk.)* 452–458. old.
- Hablicsek László – Tóth Pál Péter: A nemzetközi vándorlás szerepe a magyarországi népesség számának a megőrzésében 1999–2050 között.* In: *Cseh-Szombathy (szerk.)* 329–357. old.
- Kamarás Ferenc: A termékenység alakulása és befolyásoló tényezői.* In: *Cseh-Szombathy (szerk.)*, 11–31. old.
- Kaplan, Daniel – Glass, Leon: Understanding Nonlinear Dynamics.* Springer-Verlag, New York 1995.
- Simonovits András: Matematikai módszerek a dinamikus közgazdaságtanban.* Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1998.

Shone, Ronald: Economic Dynamics. Cambridge University Press, 1997.
Tallos Péter: Dinamikai rendszerek alapjai. Aula Kiadó, Budapest 1999.

Tárgyszavak:

Népesedés
Gazdasági egyensúly
Foglalkoztatottság
Szimulációs modell

SOME ECONOMIC ASPECTS OF THE POPULATION DECREASE

A KOHORSZHATÁS VIZSGÁLATA A SZOCIOLÓGIAI ÉS DEMOGRÁFIAI KUTATÁSBAN^{1,2}

MOKSONY FERENC

A társadalmi jelenségek születési évjáratok – vagy más néven kohorszok – szerinti vizsgálata régi múltra tekint vissza mind a demográfusok, mind a szociológusok körében. Az ezen a téren folyó kutatások alapvetően két nagyobb csoportba sorolhatók. Az egyikbe azok a munkák tartoznak (pl. *Alwin*, 1990; *Firebaugh & Davis*, 1988), amelyek a *nemzedékek cserélődésének* – *Norman Ryder* (1965) kifejezésével: a demográfiai metabolizmusnak – a *makroszintű társadalmi változásokban* játszott szerepével foglalkoznak. Ezek a vizsgálatok arra a kérdésre keresnek választ, hogy a népesség egészében az idők során végbemenő változások – például a valamilyen nézetet képviselők arányának növekedése vagy csökkenése – milyen mértékben fakadnak az egyes kohorszokon belül zajló tényleges változásokból, és milyen mértékben erednek az egymást követő születési évjáratok cserélődéséből. A társadalmi változásoknak ezt az utóbbi forrását általában hajlamosak vagyunk figyelmen kívül hagyni, vagy legalábbis alábecsülni a jelentőségét. Amikor például azt tapasztaljuk, hogy az évek vagy évtizedek folyamán emelkedett a lakosságban a liberális elveket vallók aránya, akkor ezt rendszerint az *egyének véleményváltásával* – a korábban konzervatív felfogásúak liberálissá válásával – magyarázzuk. Holott elképzelhető, hogy a társadalom egyetlen tagja sem módosította nézetét, s az általunk megfigyelt változás teljes egészében a kohorszok cserélődésének – a konzervatívabb idős nemzedékek fokozatos kihalásának, s a liberálisabb fiatal évjáratok megjelenésének – tulajdonítható. Az esetek többségében ez a kétféle – egyrészt az egyének magatartásváltozásából, másrészt a generációk cserélődéséből fakadó – hatás egyszerre, egyidejűleg jelentkezik; a feladat ilyenkor a két tényező szétválasztása, egymáshoz viszonyított súlyának a megállapítása. (Azokról a módszerekről, amelyek segítségével ez a feladat végrehajtható, lásd *Firebaugh*, 1989, 1992, 1997: 20–35.)

¹ A kohorszok viselkedésének tanulmányozása alapvető jelentőségű a demográfiai elemzésben. Ennek során a demográfia *egyaránt* foglalkozik a kohorszok magatartásának vizsgálatával (leírásával és magyarázatával) és a kohorszok változó magatartásának a népességi átlagokra történő kihatásaival (az összetétel-hatásokkal). Ezért – miközben a tanulmány egészét igen figyelemre méltónak tartjuk – vitatkozunk a tanulmány azon beállításával, hogy a demográfiai elemzés alapvetően az összetétel-hatásra koncentrálódik. Szívesen közöljük folyóiratunk hasábjain az ezzel kapcsolatos – pro és kontra – véleményeket (A Szerk.).

² A tanulmány egy korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéseiért köszönettel tartozom *Hegedűs Ritának*.

A kutatások másik nagy csoportját azok a vizsgálatok alkotják, amelyek középpontjában a meghatározott *születési évjáráthoz tartozásnak az egyéni viselkedésre gyakorolt befolyása* áll. Ezek a vizsgálatok arra a feltevésre épülnek, hogy a különböző kohorszok tagjait olyan sajátos, egyedi, csak az adott évjáratra – vagy legfeljebb néhány szomszédos évjáratra – jellemző hatások érik, amelyek aztán tartósan bizonyulnak, s egész további életükön nyomot hagynak. Ilyen hatás lehet például egy háború, amely derékba törheti az éppen akkor fiatal korban lévő nemzedék pályáját; vagy az, ha valaki egy szokatlanul nagy létszámú nemzedék tagjaként látja meg a napvilágot (*Easterlin, 1987*). Cikemben a kutatásoknak ezzel a második csoportjával foglalkozom részletesen.

A kohorszhatás megállapítása: problémák és megoldások

Bár az adott születési évjáráthoz tartozásnak az egyének magatartására gyakorolt hatása kézenfekvő gondolat, amelyet a mindennapi tapasztalat is sok tekintetben alátámaszt, e hatás empirikus vizsgálata bonyolultabb, mint az első pillantásra tűnik. Vegyünk például egy hagyományos *keresztmetszeti* adatfelvételt, amelynek során egy meghatározott időpontban vizsgáljuk egyének valamely csoportját. A mintát alkotó személyek más-más évben születtek, így a közöttük tapasztalt eltéréseket hajlamosak lehetünk minden további nélkül a kohorszhatás számlájára írni. Igen ám, de ezek a személyek nem csupán más-más évjáráthoz tartoznak, de *egyszersmind más-más életkoriak is*, következésképpen, amit mi kohorszhatásként értelmeztünk, az lehet egyszerű életciklushatás is. Bizonyos esetekben természetesen nem nehéz megállapítani, a kettő közül éppen melyikkel állunk szemben: az időseknek a fiatalokénál rendszerint alacsonyabb iskolai végzettsége például nyilvánvalóan kohorszhatást, nem pedig életciklushatást tükröz. Általában azonban keresztmetszeti vizsgálatokban a kétféle hatás szétválaszthatatlanul összekeveredik. Jól látható ez az I. ábrán, ahol az oldalrovatban két időpont, a fejróvatban pedig két korcsoport szerepel. Keresztmetszeti adatfelvétel esetén egy-egy sor (egy-egy év) adatai állnak rendelkezésre, ennek megfelelően vagy az 1-es és a 2-es, vagy pedig a 3-as és a 4-es cellákat hasonlíthatjuk össze egymással. A probléma nyilvánvaló: az 1-es és a 2-es (vagy a 3-as és a 4-es) cellába tartozó megfigyelések *két különböző kohorszot, egyúttal azonban két különböző korcsoportot is* képviselnek. A két tényező – a születési évjárat és az életciklus – hatását nem tudjuk szétválasztani: nem tudjuk úgy változtatni az egyiket, hogy közben a másikat állandó értéken tartjuk.

Nem jobb a helyzet akkor sem, ha keresztmetszeti adatfelvétel helyett ugyanazt a korcsoportot vizsgáljuk több különböző időpontban. Ebben az esetben egy-egy oszlop adatai állnak rendelkezésre, ennek megfelelően vagy az 1-es és a 3-as, vagy pedig a 2-es és a 4-es cellákat hasonlíthatjuk össze egymással. A prob-

léma ezúttal is egyértelmű: az 1-es és a 3-as (vagy a 2-es és a 4-es) cellába tartozó megfigyelések két különböző kohorszot, egyúttal azonban két különböző naptári évet is képviselnek. Míg tehát korábban az életciklushatás nehezítette a kohorszhatás megállapítását, addig most a születési évjárat és a vizsgált időpont vagy periódus befolyása keveredik egymással.

Év	Korcsoport	
	20–24	25–29
1990	1	2
1995	3	4

*I. Kohorszhatás és életciklushatás keveredése
Confounding cohort effect and life cycle effect*

Végül mi a helyzet akkor, ha az adatgyűjtés egyszerre több különböző időpontra és több különböző életkorra is kiterjed, vagyis ha ötvözzük egymással az imént bemutatott kétféle megközelítést? Sajnos a kohorszhatás megragadása ezúttal is nehézségbe ütközik, ebben az esetben ugyanis egyszerre három tényező – a születési év mellett az életkor és a naptári év – befolyásával is számolnunk kell, ez a három tényező azonban *nem független egymástól*, bármelyikük fölírható a másik kettő lineáris kombinációjaként. Így például

$$\text{SZÜLETÉSI ÉV} = \text{NAPTÁRI ÉV} - \text{ÉLETKOR}. \quad (1)$$

Ezért aztán, ha a három hatást egyidejűleg akarjuk megállapítani, a statisztikai elemzés nem ad egyértelmű eredményt. Ha, mondjuk, megpróbáljuk lefuttatni az

$$\hat{Y} = b_0 + b_1 \text{SZÜLETÉSI ÉV} + b_2 \text{NAPTÁRI ÉV} + b_3 \text{ÉLETKOR} \quad (2)$$

regressziót, ahol \hat{Y} a függő változónak a regresszióval becsült értéke, SZÜLETÉSI ÉV, NAPTÁRI ÉV és ÉLETKOR a három magyarázó változó, b_0 , b_1 , b_2 és b_3 pedig regressziós együtthatók, akkor az említett lineáris függőség miatt az együtthatókat nem tudjuk egyértelműen meghatározni. Ez érthető is, hiszen ezek az együtthatók az egyes magyarázó változóknak azt a fajta parciális hatását fejezik ki, ami akkor jelentkezik, ha csak az adott változó módosul, az összes többi állandó szinten marad – ez azonban a változók közötti függvényyszerű kapcsolat miatt egyszerűen lehetetlen. Nem tudjuk úgy változtatni a születési évet, hogy közben se az életkor, se a naptári év ne módosuljon.

Az egyik változó kihagyása

A problémát a kutatók gyakran úgy igyekeznek orvosolni, hogy a három változó egyikét egyszerűen kihagyják a modelltől (pl. Nordström & Asgard, 1986). Tisztán technikai értelemben ez valóban megoldás – a regresszió most már lefuttatható –, tartalmi szempontból azonban csak akkor elfogadható, ha a kihagyott változó tényleg nem befolyásolja a vizsgált jelenséget. Ellenkező esetben e változó hatása „beépül” a másik két változó regressziós együtthatójába, torzítva azok értékét. Ha például az életkort hagyjuk ki tévesen a modelltől, akkor a születési évjárat együtthatójában összekeveredik a kohorsz- és az életciklushatás, a naptári év együtthatójában pedig a periódus és az életciklushatás. Jól látható ez, ha az (1) egyenlőségből adódó ÉLET-KOR = NAPTÁRI ÉV – SZÜLETÉSI ÉV összefüggést behelyettesítjük a (2) egyenletbe:

$$\begin{aligned} \hat{Y} = & b_0 + b_1 \text{SZÜLETÉSI ÉV} + b_2 \text{NAPTÁRI ÉV} + \\ & + b_3 (\text{NAPTÁRI ÉV} - \text{SZÜLETÉSI ÉV}) = b_0 + \\ & + (b_1 - b_3) \text{SZÜLETÉSI ÉV} + (b_1 + b_3) \text{NAPTÁRI ÉV} \end{aligned} \quad (3)$$

A (3) egyenletből világosan kitűnik, hogy ha az életkor, amit kihagyunk a modelltől, várakozásunkkal ellentétben mégis befolyásolja a függő változót – vagyis ha b_3 nem nulla –, akkor mind a kohorszhatást, mind a periódushatást hibásan állapítjuk meg (Firebaugh, 1997: 9). A kohorszváltozó együtthatója az igazi érték, azaz b_1 helyett $(b_1 - b_3)$, a periódusváltozóé pedig b_2 helyett $(b_1 + b_3)$ lesz. Amennyiben az életkor hatása (b_3) pozitív, akkor ezt jelenti, hogy a kohorszhatás a ténylegesnél kisebbnek, a periódushatás viszont a valóságosnál nagyobbak mutatkozik.

Az együtthatók egy részének korlátozása

A három változó valamelyikének teljes kihagyásánál kevésbé „drasztikus” megoldást javasolt William Mason és Stephen Fienberg (Mason et al., 1973; Fienberg & Mason, 1978; Fienberg & Mason, 1985; Mason & Smith, 1985). A javaslat kiindulópontja, hogy a születési évet, az életkort, valamint a naptári évet nem numerikus, hanem kategoriális változóként, mégpedig *dummy változók sorozataként* szerepeltetjük a regressziós modellben, vagyis a (2) egyenlet helyett az alábbi egyenlettel dolgozunk:

$$\begin{aligned} \hat{Y} = & b_0 + b_{K1} SZ_1 + b_{K2} SZ_2 + \dots + b_{K(K-1)} SZ_{K-1} + \\ & + b_{E1} E_1 + b_{E2} E_2 + \dots + b_{E(L-1)} E_{L-1} + b_{N1} N_1 + b_{N2} N_2 + \dots + b_{N(J-1)} N_{J-1} \end{aligned} \quad (4)$$

ahol $SZ_1, SZ_2, \dots, SZ_{K-1}$ az egyes születési évjáratokat, E_1, E_2, \dots, E_{L-1} az egyes korcsoportokat, N_1, N_2, \dots, N_{J-1} az egyes naptári éveket képviselő dummy válto-

zók, $b_{K1}, b_{K2} \dots b_{K(K-1)}$ a születési évjárat, $b_{E1}, b_{E2} \dots b_{E(I-1)}$ az életkor, $b_{N1}, b_{N2} \dots b_{N(J-1)}$ pedig a naptári év hatását kifejező regressziós együtthatók. Mint látható, a modellben a K számú születési évjáratot mindössze $K-1$, az I számú korcsoportot mindössze $I-1$, végül a J számú naptári évet mindössze $J-1$ dummy változó képviseli. Az egyik kohorsz, az egyik korcsoport és az egyik év kihagyása feltétele az együtthatók meghatározásának (erről bővebben lásd, pl. *Moksony*, 1999: 70–76), s amennyiben a három magyarázó változó egymástól független lenne, úgy ez a feltétel elégséges is lenne. Ezúttal azonban nem ez a helyzet: a születési évjárat, az életkor és a naptári év – amint arról korábban már szó volt – lineárisan függenek egymástól, következésképpen az a megszorítás, amit a három változó egy-egy kategóriájának kihagyása jelent, kevés az együtthatók meghatározásához. *Szükség van egy további megszorításra is*, amelynek révén a születési év, az életkor és a naptári év között fennálló tökéletes lineáris függőség feloldható. Ilyen megszorítás, ha bármely két születési évjárat, vagy korcsoport, vagy naptári év *hatását azonosnak feltételezzük* (például $b_{K1} = b_{K2}$, vagy $b_{E1} = b_{E2}$, vagy $b_{N1} = b_{N2}$). Technikailag ez azt jelenti, hogy az adott két kategóriát összevonjuk, s az elemzés során egyetlen csoportként kezeljük. A regressziós együtthatóknak ez a korlátozása – azonossá kényszerítése – megszünteti a három magyarázó változó közötti tökéletes lineáris függőséget, hiszen most már bármely két változó meghatározott értékkombinációjához a harmadik változónak nem csupán egyetlenegy, hanem két különböző kategóriája tartozik, vagyis most már valóban változtathatjuk az egyik változót – mondjuk, a születési évet – úgy, hogy közben a másik kettőt konstanson tartjuk.

A *Mason* és *Fienberg* által javasolt módszer széles körben elterjedt az idők során, alkalmazásával a szociológiai kutatás legkülönbözőbb területein találkozhatunk (pl. *Knoke & Hout*, 1974; *Mason & Smith*, 1985; *Smith*, 1986; *Kahn & Mason*, 1987; *Steffensmeier* et al., 1987; *Trovato*, 1988). Ezzel egyidejűleg megjelentek azonban a kritikák is, amelyek az eljárás gyenge pontjaira hívták fel a figyelmet (pl. *Rodgers*, 1982). Az egyik probléma, hogy bár az említett megszorítás segítségével a tökéletes függőség valóban feloldható, a három változó korrelációja rendszerint továbbra is erős marad (*Firebaugh*, 1997: 10). E korreláció mérséklésének egyik lehetséges útja, ha az együtthatók meghatározásához *minimálisan szükségesnél több* megszorítást alkalmazunk. Ha például nem kettő, hanem – mondjuk – három korcsoport hatását tesszük egyenlővé, akkor ugyanahhoz a naptári évhez és kohorshoz most már nem csupán két, hanem három különböző korcsoport tartozik, vagyis az életkort még jobban tudjuk a másik két tényezőtől függetlenül változtatni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az együtthatókra vonatkozó korlátozások száma tetszés szerint, mechanikusan növelhető; mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a hatások azonossá tétele nem pusztán technikai jellegű döntés, minden egyes megszorítás mögött a vizsgált jelenséggel kapcsolatos tartalmi megfontolásnak kell állnia.

Egy másik problémája a *Mason* és *Fienberg* által kidolgozott módszernek, hogy a megszorítások befolyásolhatják a kapott együtthatók értékét, vagyis eredményeink mások és mások lehetnek attól függően, hogy mely korcsoportok, naptári évek vagy kohorszok hatását tekintettük azonosnak. Ezért is fontos, hogy – amint azt épp az imént említettük – az együtthatókra vonatkozó korlátozásokat ne találomra, hanem mindig tartalmi szempontok alapján válasszuk ki. Ezenkívül célszerű egymás után többféle megszorítást is kipróbálni, s megvizsgálni, mennyire érzékenyek az eredmények a korlátozások változtatására. Végül pedig érdemes az elemzést kiterjeszteni az együtthatóknak azokra a függvényeire, illetve kombinációira, amelyek – maguktól az egyedi együtthatóktól eltérően – függetlenek az éppen alkalmazott megszorítástól, vagyis amelyek értéke állandó marad, bármelyik korcsoport, kohorsz vagy naptári év hatását tesszük is egyenlővé (*Holford*, 1991, 1992; *Pullum*, 1980; *Rodgers*, 1982; *Huinink*, 1988). Így például bár a három változó lineáris hatását kifejező együtthatók értéke más és más lehet attól függően, hogy milyen megszorításokat alkalmazunk, a lineáris trendtől való eltérés nagysága és iránya változatlan marad (*Holford*, 1991: 433–434). Hasonlóképpen, míg az egyes kohorszok, naptári évek vagy korcsoportok hatása nem független az általunk választott korlátozástól, addig a három szomszédos kategóriát – például három egymás utáni születési évjáratot – összehasonlító ún. második különbségek már függetlenek (*Holford*, 1991: 446; *Pullum*, 1980: 237–238; *Huinink*, 1988: 76–77). És ugyanígy függetlenek azok a relatív különbségek is, amelyek két szomszédos együttható különbségének az összes ilyen különbség átlagától vett eltérését fejezik ki (*Pullum*, 1980: 237–238; *Huinink*, 1988: 77). Vagyis míg az egyedi együtthatók – abszolút értelemben véve – bizonyos értelemben önkényesek, az együtthatók egészének a struktúrája – az együtthatók közötti viszonyok – már nem azok.

Az oksági tényezők közvetlen mérése

Mason és *Fienberg* módszere lényegében egy tisztán technikai vagy statisztikai megoldás a változók közötti lineáris függőség problémájára. Létezik azonban egy tartalmi megoldás is. Ehhez először is azt kell fölismernünk, hogy az egész probléma végső soron azért áll fenn, mert mi a kohorszhatást a születési évvel, az életciklushatást az életkorral, a történelmi időszak hatását pedig a naptári évvel mértük. A lineáris függőség – amint azt korábban az (1) egyenlet is mutatta – csak erre a három változóra vonatkozik; nem magára a háromféle hatásra (*Fienberg* & *Mason*, 1978: 4–5). Nem a kohorszhatás függ az életciklus és a történelmi időszak hatásától, hanem csupán a születési év függ az életkortól és a naptári évtől. Amennyiben tehát az egyes hatásokat – vagy akár csak

azok egyikét – más változókkal próbálnánk megragadni, a probléma nyomban semmivé foszlna.

Ez a megoldás annál is kézenfekvőbbnek tűnik, mivel nyilvánvaló, hogy a kohorszthatás igazából nem önmagából a születési évből, hanem a születési év valamilyen konkrét sajátosságából ered; ugyanúgy, ahogyan az életciklus és a történelmi időszak hatásának a végső forrása sem maga az életkor, illetve a naptári év, hanem ezek valamilyen – biológiai, társadalmi vagy gazdasági – sajátossága. Amikor mi mégis a születési évet, az életkort vagy a naptári évet szerepeltetjük magyarázó változóként, ezt rendszerint azért tesszük, mert nem ismerjük, vagy nem tudjuk empirikusan megragadni a voltaképpeni okokat (vö. *Hobcraft et al.*, 1982: 5.). Természetesen az ilyen elemzés sem céltalan vagy értelmetlen, kétségtelen azonban, hogy – amint azt maga *Mason* és *Fienberg* is elismeri (*Fienberg & Mason*, 1985: 46–47) – ez a megközelítésmód konkrét magyarázat helyett inkább egy tágabb értelmezési keretet nyújt, amit aztán később az oksági tényezők közvetlenebb vizsgálatával lehet kiegészíteni.

Az oksági tényezőknek ezzel a közvetlenebb vizsgálatával – s ennek révén a lineáris függőség problémájának a megoldásával – több helyen is találkozhatunk a szakirodalomban. Az öngyilkosság kohorszok szerinti különbségeivel foglalkozó angliai vizsgálatában például *Surtees* és *Duffy* a születési év, az életkor és a naptári év közül az utolsót helyettesítette egy olyan mutatóval, amely a történelmi időszak hatása mögött meghúzódó tényleges oksági tényezőt tükrözi, s amely – a naptári évtől eltérően – már nem tökéletes függvénye a másik két változónak: a születési évnek és az életkornak (*Surtees & Duffy*, 1989). Ez a mutató a háztartásokban használt gáz szénmonoxid tartalmának csökkenése; a szerzők szerint ugyanis az öngyilkosságok gyakoriságának az 1960-as évektől Angliában megfigyelt mérséklődése elsősorban a városi gáz „méregtelenítésének” volt köszönhető.

Más kutatások nem a naptári, hanem a születési év helyén szerepeltetnek a kohorszthatást konkrétan és közvetlenebbül kifejező magyarázó változókat. Ezek közül a változók közül leggyakrabban a kohorsz nagysággal, vagyis az adott születési évjárat létszámával találkozhatunk (például *Ahlburg & Schapiro*, 1984; *Lester*, 1991, 1994, 1996; *Leenaars & Lester*, 1996; *Pampel*, 1996); indokolt ezért ezzel a tényezővel az alábbiakban részletesen is foglalkoznunk.

A kohorsz nagyság hatása

A kohorsz nagyság szerepét *Norman Ryder* vetette föl első ízben mára már klasszikussá vált tanulmányában (*Ryder*, 1965); az elképzelés részletes kifejtése azonban *Richard Easterlin* nevéhez fűződik (*Easterlin*, 1987). *Easterlin* eredetileg a termékenység szintjében tapasztalt hullámmozgások magyarázatára dolgozta ki elméletét, idővel azonban kiterjesztette azt a társadalmi jelenségek széles

körére, egyebek között az öngyilkosságra is. (Magáról az elméletről, valamint az annak empirikus ellenőrzésére irányuló kutatásokról részletes áttekintést ad *Pampel & Peters*, 1995; lásd még *Ahlburg & Schapiro*, 1984: 98–100.)

Easterlin gondolatmenete két, egymással összefüggő részből áll. Az egyik a kohorsz nagyság *munkaerő-piaci* hatásaival kapcsolatos. A nagy létszámú évjáratok az élet minden területén „útszükülettal” találják szembe magukat: már gyermekként zsúfolt iskolákba járnak, ahol éppen ezért nem tudják kellő színvonalon elsajátítani a későbbi érvényesülésükhöz szükséges ismereteket és készségeket; az iskolából kilépve pedig egy zsúfolt munkaerőpiacra kerülnek, ahol – részint a túlkínálat, részint saját alacsonyabb szintű képzettségük miatt – jövedelmi esélyeik meglehetősen kedvezőtlenek.

A gondolatmenet másik része a nagy létszámú nemzedékek anyagi természetű *aspirációival*, *igényszintjével* kapcsolatos. Ezek a nemzedékek – mondja *Easterlin* – általában olyan szülők gyermekei, akik maguk kisebb kohorszhoz tartoztak, s akiknek a gazdasági, munkaerőpiaci helyzete ebből adódóan kedvezőbb volt. Nagyobb jólétet tudtak ezért teremteni maguk és családjuk számára, s gyermekeik – a nagy létszámú generáció tagjai – már ebbe a nagyobb jólétbe születtek bele. Ez a szülői házban tapasztalt bőség, gazdagság határozta meg azután saját aspirációkat, amelyek ily módon meglehetősen magasak voltak.

Ezen a ponton ér össze a gondolatmenet két ága. Adva van egyrészt egy nemzedék, amelynek gazdasági kilátásai – nagy létszámából kifolyólag – meglehetősen rosszak. Másrészt ugyanez a nemzedék magas anyagi igényekkel rendelkezik; ezt hozta otthonról, a szülői házból. A kettő együtt – a kedvezőtlen saját esélyek a szülői mintával, a korábbi generáció jobb teljesítményével összehasonlítva – rossz *relatív* gazdasági helyzetet eredményez, ez pedig jelentős mértékű stressz forrása lehet:

Nem nehéz észrevenni a hasonlóságot *Easterlin* imént vázolt gondolatmenete és *Robert Merton anómiaelmélete* között.³ Mindkettő középpontjában vágyak és lehetőségek, célok és eszközök feszültsége, összhangjának hiánya áll, s mindkettő a *relatív* depriváció fontosságát hangsúlyozza: azt, hogy az emberek sohasem önmagában, hanem mindig egy meghatározott összehasonlítási alaphoz – például a szülők által elért életszínvonalhoz – viszonyítva ítélik jónak vagy rossznak saját helyzetüket.

A kohorsznagyság hatása: közvetítő mechanizmusok

Easterlin elméletében – amint az a fentiekből is kitűnt – a gazdasági helyzet az a tényező, ami az egyes születési évjáratok létszámának hatását közvetíti. A nagyobb kohorszok azért veszélyeztetettebbek egy sor társadalmi probléma szempontjából, mert kedvezőtlenebbek a munkaerőpiaci esélyeik, és ennek megfelelően rosszabbak a jövedelmi kilátásaik:

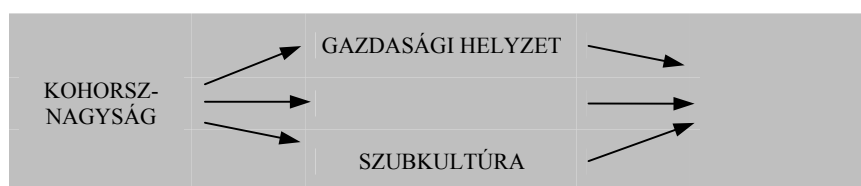
³ Az anómia fogalmát *Emile Durkheim* vezette be a szociológiai gondolkodásába. *Durkheim* a társadalmi munkamegosztásról írott munkájában használta először ezt a kifejezést. Ebben a legelső értelmezésben az anómia a munkamegosztás zavarainak egyik formája, amelyet a munkamegosztásban részt vevő egyének közötti hatékony kapcsolatoknak, illetve a társadalmi viszonyok megfelelő szabályozásának, az egyes funkciók összehangolásának a hiánya jellemez. Igazi jelentőségre az anómia gondolata azonban *Durkheimnek* az öngyilkosságról írott könyvében tett szert (*Durkheim*, 1967). Ebben a művében az anómiát olyan egyensúlyzavarnak, a „kollektív rend” olyan fölborulásának tekinti, amelynek fő vonása, hogy a magatartás társadalmilag kialakult és megszilárdult szabályozóerői – amelyek addig mederben tartották az emberek tevékenységét – meggyengülnek, érvényüket veszítik. Ilyen egyensúlyzavar tanúi lehetünk – vélte *Durkheim* – gyors és nagy léptékű társadalmi változások idején, de ugyanilyen anómiás állapot figyelhető meg szerinte azokban az országokban is, ahol például gyakori a válás. A válás terjedése ugyanis aláássa a házasság intézményét, gyengíti annak viselkedésszabályozó erejét. *Durkheim* anómiaelmélete az idők során két irányban fejlődött tovább. A kutatók egy része *Durkheimnek* azt a gondolatát állította a középpontba, amely szerint az anómia egyfajta szabályozatlanságot jelent, az értékek és normák megrendülését, elbizonytalanodását. Ebben a felfogásban az anómia fogalma mind közelebb került az elidegenedés fogalmához, s a kettő végül gyakorlatilag egyesült olyan értelmezésben, amely szerint az anómia, illetve az elidegenedés az az állapot, amikor az egyének nincsenek világos céljai, értékei, elszakad a társadalomtól, életét értelmetlennek, erőfeszítéseit hiábavalóaknak érzi. Az anómiaelmélet fejlődésének másik ága elsősorban *Robert Merton* nevéhez köthető. Merton nem a szabályozatlanság, a „normanélküliség” gondolatát emelte ki a durkheimi örökségből, hanem a vágyak és a lehetőségek összhangjának a hiányát. Ennek megfelelően az anómiát úgy értelmezte, mint az egyén *céljai*, törekvései és az e célok eléréséhez rendelkezésére álló *eszközök* közötti feszültséget, meg nem felelést. (Az anómiaelméletről, annak történetéről és fejlődéséről bővebben lásd *Passas*, 1995.)

A gazdasági helyzet azonban nem az egyedüli tényező, amelyen keresztül a kohorsznagyság hatása érvényesülhet. *Elwood Carlson* hívta fel a figyelmet a fiatal korosztályok *szocializációjának* azokra a problémáira, amelyek az egymást követő generációk eltérő létszámából fakadnak, s amelyek különféle társadalmi beilleszkedési zavarok forrásai lehetnek (*Carlson*, 1980; lásd még *O'Brien et al.*, 1999: 1063). Véleménye szerint amennyiben a gyermekek nemzedéke lényegesen nagyobb, mint a szülőké, akkor a családok nehezebben tudják ellátni neveléssel kapcsolatos feladataikat, mint akkor, ha a gyermek-szülő arány kiegyenlített. Ilyen körülmények között hiányosabbak, szegényesebbek a gyermekeknek a felnőttek világához fűződő kötelékei; ennek egyik következménye, hogy várakozásaik, elképzeléseik az életet illetően kevésbé realisztikusak, s ezért aztán az így fölnövekvő fiatalok kevésbé képesek később rugalmasan alkalmazkodni a különféle nehéz helyzetekhez.

Szorosan kapcsolódik a szocializáció problémáihoz egy másik mechanizmus, ami a kohorsznagyság hatását szintén közvetítheti. Részint a szülői generációhoz fűződő kötelékek imént említett gyengesége, szegényessége, részint pedig a nagy létszámból adódó nagyobb „kritikus tömeg” miatt a népesebb kohorszok tagjai körében könnyebben kialakulhat egy olyan saját, a más generációktól való elkülönülést hangsúlyozó kortárs *szubkultúra*, ami aztán táptalaja lehet egyes deviáns jelenségeknek (*Smith*, 1986: 244; *Maxim*, 1985: 664; *Carlson*, 1980: 528).

Összességében tehát a kohorsznagyság hatását három, egymástól eltérő mechanizmus is közvetítheti; az *Easterlin* által elsődlegesen hangsúlyozott gazdasági tényezők mellett számolnunk kell a szocializáció zavarainak, valamint a kortárs szubkultúráknak a szerepével is:

Ezeknek a mechanizmusoknak a megkülönböztetése fontos az *Easterlin* által kifejtett elmélet érvényességi körének a megállapítása szempontjából is. Amennyiben kizárólag az anyagi körülmények közvetítik a kohorsznagyság hatását, akkor joggal számíthatunk arra, hogy ez a hatás elsősorban a piacgazdaságokban érvényesül, a döntően az állami újraelosztáson alapuló gazdaságokban kevésbé (vö. *Pampel*, 1993, 1996; *Stack*, 1996). Ez utóbbiakban ugyanis az állami beavatkozás jelentősen tompíthatja a nagy létszám kedvezőtlen

munkaerőpiaci következményeit. Ha viszont figyelembe vesszük a másik két tényező szerepét is, akkor már nem ennyire egyértelmű, hogy milyen típusú társadalmakban erősebb a kohorsz nagyság hatása, és milyen típusúakban gyengébb.

A kérdés annál is bonyolultabb, mivel a kohorsz nagyságnak lehetnek olyan következményei, amelyek alighanem éppenséggel inkább a társadalmi újraelosztást nagyobb mértékben alkalmazó jóléti államokra jellemzőek. *Samuel Preston* hívta fel a figyelmet arra, hogy *a nagy létszámból nem csupán hátrányok, de előnyök is származhatnak* (Preston, 1984). A népesebb kohorszoknak ugyanis a politikai súlya, érdekérvényesítő képessége is jelentősebb, ez pedig a fokozott állami támogatás kiharcolása révén emelheti az adott nemzedék vagy korcsoport életszínvonalát, s így csökkentheti a különféle deviáns jelenségek gyakoriságát. (Preston gondolatmenetének empirikus ellenőrzéséhez lásd *South & Tolnay*, 1992; *Pampel*, 1996.)

A kohorsz nagyság mérése

Az eddigiek során végig úgy beszéltünk a kohorsz nagyságról, mintha az egyetlen mutatóval könnyen, magától értetődően megragadható fogalom volna. Valójában azonban a kohorsz nagyság többféleképpen is értelmezhető, s ennek megfelelően többféle módon is mérhető. Attól függően pedig, hogy milyen mutatót használunk, mások és mások lehetnek a kapott eredmények. Ezenkívül a mutató kiválasztása nem független attól sem, hogy a kohorsz nagyság hatását közvetítő – az imént részletesen is tárgyalt – mechanizmusok közül melyekre kerül a hangsúly a kutatás során. Indokolt tehát az alábbiakban röviden áttekinteni a kohorsz nagyság mérésének különféle lehetőségeit.

Az egyik lehetőség, hogy a kohorsz nagyságot az adott születési évjárat *rögzített* tulajdonságának tekintjük, amelynek értéke csak kohorszok között változik, egy-egy kohorszon belül azonban minden életkorban, az életciklus minden szakaszában állandó. Ilyen mutató például egy generáció születéskori létszáma, nyers születési arányszáma, népességbeli aránya akkor, amikor a kohorsz tagjai – mondjuk – 15–19 évesek voltak (*O'Brien et al.*, 1999), vagy éppen az évjáratra jellemző átlagos családnagyság, azaz a testvérek átlagos száma (*Menard & Elliott*, 1990: 244).

Egy másik lehetőség, hogy a kohorsz nagyságot az adott születési évjárat *változó* tulajdonságaként kezeljük, amelynek értéke nem csupán generációnként más és más, hanem egy-egy kohorszon belül is változik az életkor előrehaladtával. Ilyen mutató például a különböző korcsoportok meghatározott időközönként megfigyelt népességbeli aránya (vö. *Kahn & Mason*, 1987: 158). Ha feljegyezzük – mondjuk – a 10 és 14 év közöttiek arányát 1955-ben, a 15 és 19 év közöttiek arányát 1960-ban, a 20 és 24 év közöttiek arányát 1965-ben, a 25 és

29 év közöttiek arányát 1970-ben stb., akkor megkapjuk, miként alakult az idők folyamán az 1940 és 1945 között született nemzedék népességbeli aránya.

Végül egy harmadik lehetőség, hogy olyan mutatót használunk, amelynek értéke egyik naptári évről a másikra változik, egy adott éven belül azonban minden korcsoport esetében állandó. Ezt a megoldást választotta például *Dennis Ahlburg* és *Morton Schapiro*, akik a 16–29 éves népességnek és a 30–64 éves népességnek a hányadosával igyekeztek megragadni a fiatalabb generációk relatív – az idősebbekéhez viszonyított – nagyságát (*Ahlburg & Schapiro*, 1984: 100–101).

Az, hogy a különféle lehetőségek közül melyik mellett döntünk, nyilvánvalóan nem független a kutatás elméleti keretétől. Az *Ahlburg* és *Schapiro* által használt mutató például megfelelő egy olyan elemzés számára, amely – *Easterlin* eredeti gondolatmenetével összhangban – a kohorsznagyság gazdasági, munkaerőpiaci következményeire helyezi a hangsúlyt. A két szomszédos korcsoport aránya ugyanis jól tükrözi a munkaképes korú népesség két meghatározó részének a létszámkülönbségét. Egy olyan kutatásban viszont, amely a nagyobb generációk gyermekkori szocializációjának a problémáit állítja előtérbe, célszerűbb lehet – mondjuk – az átlagos családnagyság korábban említett mutatójának az alkalmazása.

A kohorszhatás egyéb forrásai

Bár a létszám kétségkívül az egyik legfontosabb vonása egy-egy születési évjáratnak, a kohorszhatás aligha merül ki ennek a tényezőnek a befolyásában. Minden nemzedéket számos egyéb sajátosság is jellemez, amelyek szerepével szintén számolni kell. Ilyen sajátosság lehet például az adott generáció átlagos iskolázottsága, munkanélküliségi szintje (*Smith*, 1986: 245), etnikai összetétele (*Smith*, 1986: 245), vagy éppen a szülői család szerkezete, mondjuk az egy szülős, csonka családok aránya (*O'Brien et al.*, 1999: 1064–1067).

A kohorszoknak ezekkel a fajta jellemzőivel kapcsolatban fölmerül azonban egy módszertani probléma. Egy születési évjárat létszáma ún. globális aggregált változó, amely az adott kohorszt mint *egységes egészet* jellemzi, s amely ily módon annak minden egyes tagjára egyformán vonatkozik. Ezzel szemben az átlagos iskolai végzettség, a munkanélküliségi szint vagy a csonka családok aránya ún. analitikus aggregált változók, amelyek igazából a kohorszok tagjait mint *egyéneket* jellemzik, s amelyek ennél fogva nem szükségképpen vonatkoznak az adott generáció egészére. (Az aggregált változók típusairól bővebben lásd *Moksony*, 1985: 26–29.) Egy olyan nemzedékben például, amelyben magas a csonka családok aránya, lehetnek – és minden bizonnyal vannak is – olyanok, akik teljes családban nőttek fel; ugyanúgy, ahogyan egy magas iskolázottsági szintet mutató kohorszban is minden valószínűség szerint vannak isko-

látatlan emberek. Ez ellentétben áll az olyan globális változókkal, mint amilyen a kohorsznagság, hiszen egy nagy létszámú nemzedéken belül nyilvánvalóan nem lehetnek olyanok, akik kis létszámú generációhoz tartoznak.⁴

Miért fontos mindez? Azért, mert míg globális változók esetén – az adatok természetéből adódóan – fel sem merül, hogy a kohorsz szintű összefüggésekből egyén szintű összefüggésekre következtessünk, addig analitikus változók esetén rendszerint éppen ez történik. Az alacsony átlagos iskolázottságú nemzedékek fokozott hajlamát – mondjuk – a bűnelkövetésre általában annak alapján értelmezzük, hogy maguk az iskolázatlan egyének gyakrabban kerülnek összeütközésbe a törvénnyel. Márpedig kohorsz szintű adatokból általában nem lehet egyén szintű következtetéseket levonni; a *kohorszok* szintjén fennálló összefüggések nem feltétlenül érvényesek az ezeket a kohorszokat alkotó *egyénekre*. Abból, hogy az alacsonyabb átlagos iskolai végzettségű születési évjáratokban gyakoribb a bűnözés, nem szükségképpen következik, hogy az iskolázatlan személyek hajlamosabbak a bűnelkövetésre. Ha mi mégis így érvelünk – vagyis ha mégis az egyének szintjén értelmezzük a nemzedékek szintjén megfigyelt összefüggéseket –, könnyen az ún. ökológiai tévkövetkeztetés (*Moksony*, 1985: 16–28) csapdájába eshetünk.

Természetesen a születési évjáratokat jellemző analitikus tulajdonságokat tekinthetjük ún. *kontextuális* változóknak is, vagyis érvelhetünk úgy, hogy ezek a változók nem az egyes egyének, hanem *a kohorsz mint egész sajátosságaként* fejtik ki befolyásukat. Mondhatjuk például azt – amint azt *O'Brien* és munkatársai is teszik (*O'Brien et al.*, 1999: 1066) –, hogy a csonka családoknak egy adott generációban megfigyelt magas aránya nem pusztán azért növeli a deviáns jelenségek gyakoriságát, mert maguk az elvált szülők gyermekei eleve veszélyeztetettebbek, hanem azért is, mert egy ilyen nemzedékben egészében véve lazább a szülői ellenőrzés, nagyobb a kortárs szubkultúra szerepe, s ez a kohorsz valamennyi tagját érinti, azokat is, akik egyébként teljes családban nőttek fel. Az analitikus változók e kétféle – egyéni és kontextuális – szerepének a megkülönböztetése természetesen rendkívül fontos, a baj csupán az, hogy e két hatásmechanizmus *empirikusan nehezen szétválasztható*. Amennyiben csak kohorsz szintű adataink vannak, akkor a generáció egészét jellemző változó regressziós együtthatójában az egyéni és a kontextuális hatás összekeveredik.

Szociológiai és demográfiai magyarázat: a népességösszetétel kétféle hatása

Cikkemben a kohorszhatás vizsgálatának módszertani problémáival, valamint az ezt a hatást közvetítő oksági mechanizmusokkal foglalkoztam. Ezeknek a mechanizmusoknak az áttekintése nem csupán a kohorszhatás megértése

⁴ Kivételt jelent ebből a szempontból, ha több egymást követő születési évjáratot kezelünk egyetlen kohorszként; ilyenkor előfordulhat, hogy a kohorszokra átlagosan jellemző létszám eltér az egyes évjáratok létszámától.

szempontjából hasznos, hanem azért is, mert rávilágít a demográfiai tényezők befolyásának különféle formáira, ezen keresztül pedig a szociológiai és a demográfiai magyarázat különbségére.

A demográfiai tényezők szerepe alapvetően kétféle módon érvényesülhet. Az egyik mód az, amit általában *összetételhatásnak* nevez a szakirodalom, s amivel elsősorban a demográfiai jellegű magyarázatokban találkozunk.⁵ Amikor például egy ország lakosságában emelkedik a fiatalok aránya, ez a folyamat az öngyilkossági arányszám csökkenése irányában hat, egyszerűen azért, mert *megnő annak a népességcsoportnak a súlya*, amely eleve kevésbé hajlamos az önpusztításra. Az öngyilkossági arányszám ugyanis felírható az egyes korcsoportok arányszámainak súlyozott – mégpedig az egyes korcsoportok létszámával súlyozott – átlagaként:

$$q = \sum_{k=1}^n p_k * q_k \quad (5)$$

ahol q az öngyilkossági arányszám, n a korcsoportok száma, p_k a k -edik korcsoport népességbeli aránya (a súly), q_k pedig ugyanennek a korcsoportnak az öngyilkossági arányszáma (a súlyozandó érték). Az (5) egyenletből jól látható, hogy amint p_k , vagyis a különböző korcsoportok aránya változik, úgy változik q is, azaz az öngyilkossági arányszám, még akkor is, ha maguk a korszpecifikus arányszámok (q_k) változatlanok maradnak.⁶

Az összetételhatáson alapuló demográfiai magyarázatnak három lényeges vonását érdemes kiemelni. Először is, a népesség egészében megfigyelt változás *nem* a népességet alkotó egyének *magatartásának* a módosulásából ered: az öngyilkossági arányszám anélkül csökken, hogy maga az önpusztítási hajlam bármelyik korcsoportban is mérséklődne.⁷ Másodsor, p_k és q_k *okságilag függetlenek* egymástól: a népesség összetételében bekövetkező változások – vagyis a súlyok eltolódása – nem befolyásolják az egyének viselkedését, azaz a súlyozandó értékeket (vö. *Stinchcombe*, 1968: 61–62). Valamely korcsoport létszámának az emelkedése vagy csökkenése nem módosítja sem az ebbe a korcsoportba tartozók, sem más korcsoportok tagjainak az önpusztítási kockázatát. Végül harmadszor, a népességösszetételnek *nincs önálló oksági szerepe*: a hatás, amit kifejít, teljes egészében a megfelelő egyén szintű összefüggésből fakad. Az említett példában a fiatalok arányának – tehát a társadalom mint egész egy

⁵ A demográfiai magyarázat logikájának kitűnő leírását adja *Stinchcombe*, 1968: 60–79.

⁶ Feltéve természetesen, hogy az egyes q_k értékek nem mind teljesen egyformák.

⁷ Bár az ilyen, az egyének viselkedésétől függetlenül érvényesülő – vagy ahogy gyakran nevezik: analitikus – összefüggések sokszor magától értetődőnek, sőt triviálisnak tűnnek, ez nincs mindig így. Amint azt *Thomas Schelling* kitűnő könyvének (*Schelling*, 1978) 2. fejezete számos példával szemlélteti, az analitikus állítások nem ritkán érdekes és meglepő szabályszerűségekre hívják fel a figyelmet.

meghatározott tulajdonságának – a befolyása kizárólag azon alapul, hogy a fiatalok mint egyének kevésbé hajlamosak az öngyilkosságra.

A kohorszattal kapcsolatos magyarázatok, amelyeket a cikk korábbi részeiben bemutattem, lényegesen különböznek az imént vázolt demográfiai érveléstől, s a demográfiai tényezők befolyásának másik, az összetételhatástól merőben eltérő típusát képviselik. A kétféle – demográfiai és szociológiai – felfogás különbsége legjobban talán *Easterlin* elmélete esetében megragadható. Először is, míg a demográfiai jellegű magyarázatok – mint láttuk – egy, az emberek magatartásától függetlenül érvényesülő matematikai szabályszerűségeken nyugszanak, addig ebben az elméletben a kohorsznagyság hatása *tényleges viselkedésváltozáson* alapul. Szemben az összetételhatással, ahol az öngyilkossági arányszám anélkül csökkent, hogy bárkinek is mérséklődött volna az önpusztítási kockázata, itt az arányszám emelkedése a nagy létszámú nemzedékek öngyilkossági hajlamának az erősödéséből fakad.

Másodszor, míg a demográfiai magyarázatban p_k és q_k – a súlyok és a súlyozandó értékek – okságilag függetlenek egymástól, addig *Easterlin* gondolatmenetének kulcseleme éppen az, hogy *a súlyok befolyásolják a súlyozandó értékeket*. Míg összetételhatás esetén a fiatalok népességbeli arányának növekedése sem a fiatalok, sem az idősek öngyilkossági kockázatát nem módosítja, addig *Easterlin* elméletében az egyes korosztályok arányában – tehát a súlyokban – bekövetkező változások hatása épp a korspecifikus arányszámok – tehát a súlyozandó értékek – változásán keresztül érvényesül (vö. *Pampel & Peters*, 1995: 170).

Végül harmadszor, míg a demográfiai magyarázatban a népességösszetétel hatása teljes egészében a megfelelő egyén szintű összefüggésből származik, addig *Easterlin* elméletében a korcsoportok arányának *önálló oksági szerepe van*, amely független attól a befolyástól, amit az életkor mint egyéni tulajdonság az emberek viselkedésére gyakorol. Ebben az elméletben a fiatalok részarányának emelkedése nem azért vezet az öngyilkossági arányszám növekedéséhez, mert a fiatalok gyakrabban vetnek véget önkezüikkel életüknek – ennek épp az ellenkezője az igaz –, hanem azért, mert a nagy létszám mint *környezeti tulajdonság* fokozza az önpusztítás veszélyét. Az az oksági mechanizmus, amin az egyes korosztályok népességbeli arányának – tehát az egyént körülvevő társadalmi környezet meghatározott sajátosságának – *Easterlin* által feltétele-

zett hatása alapul, merőben más, mint az a mechanizmus, amin az életkor – tehát egy tisztán egyéni tulajdonság⁸ – hatása nyugszik.

A népesedési folyamatok két fajta – demográfiai és szociológiai – szemléletének megkülönböztetése több módszertani probléma megértése szempontjából is hasznos. Ezek egyike a különféle társadalmi jelenségek *előrejelzése*. Az előrejelzéseket készítő kutatók rendszerint a súlyok és a súlyozandó értékek oksági függetlenségét feltételező demográfiai megközelítést alkalmazzák: a népesség összetételében zajló változások várható következményeinek kiszámításakor a változásokat végig ugyanazokkal a *konstans* értékekkel – mondjuk, korszecifikus arányszámokkal – szorozzák, figyelmen kívül hagyva, hogy a változások nyomán *maguk ezek az értékek is módosulhatnak*. Egy ilyen tisztán demográfiai jellegű – vagyis kizárólag az összetételhatáson alapuló – előrejelzés könnyen túlbecsülhetné például az öngyilkossági aránynak a korstruktúra “fiatalodásából” adódó csökkenését, hiszen nem számolna azzal, hogy ugyanez a folyamat – az *Easterlin* által vázolt oksági mechanizmus révén – éppenséggel növelheti a fiatalok önpusztítási kockázatát, ezáltal pedig a népesség egészére vonatkozó arányszámot is.

Ezzel a fajta előrejelzési problémával nem csupán a tudományban, de a mindennapi életben is találkozhatunk. A továbbtanulás egyik ösztönzője például a nagyobb tudással elérhető magasabb jövedelem: a diákok – egyebek mellett – azért mennek egyetemre, mert látják, hogy a képzettebb emberek általában többet keresnek, mint a képzetlenek, s ennek alapján arra számítanak, hogy ez hasonlóképpen lesz majd az ő esetükben is. Igen ám, de ha sok diák gondolkodik így, ha sok diák választja a továbbtanulást, akkor ennek eredményeként megugrik a népességben a diplomások aránya, a kínálatnak ez a bővülése pedig várhatóan lenyomja a béreket (vö. *Coleman*, 1986: 1330). Az egyetemről kikerülve tehát a hallgatók végül is csalódottak lesznek, és pedig pontosan azért, mert amikor jövőbeni helyzetüket elképzelték, egy, a *diplomások arányától független, konstans jövedelmi szorzóval* számoltak, s figyelmen kívül hagyták azt a hatást, amit a népesség iskolázottság szerinti összetételének – azaz a súlyarányoknak – a változása erre a jövedelmi szorzóra – vagyis a súlyozandó ér-

⁸ Természetesen ezek az egyéni tulajdonságok is társadalmilag meghatározottak – legalábbis az a részük, ami a szociológusokat rendszerint érdekli –, azonban a környezeti tulajdonságoktól eltérően *nem kötődnek az adott cselekvési szituációhoz*. Az életkorral kapcsolatos szerepek és normák például a szocializáció során épülnek be az egyének fejébe, s azokat aztán mint egy “állandó csomagot” viszik magukkal szituációról szituációra. (A társadalmilag meghatározott, ám szituáció-független és a szituációhoz kötött oksági tényezők közötti különbségről bővebben lásd *Granovetter*, 1985: 483–487.)

tékre – gyakorol. A csalódás forrása tehát végső soron az, hogy a demográfus fejével gondolkodtak, amikor pedig a szociológuséval kellett volna.⁹

Egy másik terület, ahol a demográfiai és a szociológiai magyarázat megkülönböztetése fontosnak bizonyul, az *egyik aggregátsági szintről a másikra történő következtetés* problémája.¹⁰ Gyakori jelenség, hogy amit egy csoport tagjairól egyénenként tudunk, az látszólag nem elegendő a csoport mint egész viselkedésének a megértéséhez. Jó példa erre az a nagyszabású empirikus kutatás, amelyet *Samuel Stouffer* vezetésével a második világháború idején végeztek az Egyesült Államok hadseregében, s amely – az eredményeket tartalmazó kötet címe alapján – „Az amerikai katona” néven vált ismertté a szakirodalomban (*Stouffer et al.*, 1949). Számos egyéb kérdés mellett a kutatók vizsgálták az előléptetés és a hadseregen belüli előrejutási lehetőségekkel való elégedettség kapcsolatát. Azt tapasztalták, hogy azok a katonák, akiket előléptettek, átlagosan elégedettebbek voltak, mint azok, akik kimaradtak az előléptetésből. Ezután megnézték ugyanezt az összefüggést a fegyvernemi csoportok szintjén is, összehasonlítva egymással a légierőt és a katonai rendőrséget. A légierőnél szolgálók mintegy fele volt előléptetett, míg a katonai rendőrségnél csupán a negyede. És mekkora volt a két csoportban az elégedettek aránya? Abból kiindulva, hogy az előléptetett katonák elégedettebbek, mint a nem előléptetettek, arra számíthatunk, hogy a légierőnél az előléptetettek nagyobb aránya miatt az elégedettek aránya is nagyobb lesz. A kutatók azonban pont az ellenkezőjét találták: a katonai rendőrség tagjainak 31, a légierő tagjainak viszont mindössze 18%-a válaszolta, hogy nagyon elégedett az előmeneteli lehetőségekkel

⁹ Ez a példa jól szemlélteti annak a hatásmechanizmusnak a működését, amelyet *Boudon* (1980:149) – melleleg épp a továbbtanulási döntések vizsgálata kapcsán – „önmegemmisítő profécianak” nevez, s amelynek lényege, hogy az egyének saját cselekedetükkel az általuk megvalósítani szándékozott célnak pont az ellenkezőjét – esetünkben magas helyett alacsony bért – érik el.

¹⁰ Ezt a problémát általában “cross-level inference” néven tárgyalja a módszertani szakirodalom (pl. *Achen & Shively*, 1995). Bár a kutatók e témakörön belül rendszerint a makroszintről a mikroszintre – a társadalomról mint egészről az egyes egyének viselkedésére – történő következtetést hangsúlyozzák, a másik irány – amikor is az egyének magatartásából következtetünk makroszintű jelenségekre – legalább ilyen lényeges, és legalább annyi kockázattal, a tévedés legalább akkora veszélyével is jár. Míg a makroszintről a mikroszintre történő következtetés során elkövetett hibákat – *Robinson* (1950) klasszikus cikke nyomán – rendszerint „ökológiai tévkövetkeztetésnek” hívják, addig a másik irányú tévedést – a *Barton* (1968) által javasolt kifejezést elfogadva – „aggregációs tévkövetkeztetésnek” nevezhetjük. Egy további sajátos esete az ilyen jellegű tévkövetkeztetéseknek, amikor egy makroszintű összefüggést a kutató úgy értelmez, mintha az pusztán a megfelelő egyén szintű összefüggés egyszerű tükörképe lenne, vagyis mintha összetételhatásról lenne szó csupán. A tévkövetkeztetéseknek ezt a fajtáját – egy konkrét tartalmi téma, az öngyilkosság területi elemzése kapcsán – egy korábbi cikkemben (*Moksony*, 1990) tárgyaltam részletesebben. (Az aggregátsági szint felcseréléséből adódó tévkövetkeztetések különféle típusairól lásd még *Alker*, 1974.)

(*Stouffer et al.*, 1949: I., 252, IX. ábra). Szemben tehát az egyének szintjén megfigyelt pozitív összefüggéssel, a fegyvernemek szintjén az előléptetés és az elégedettség negatív kapcsolatban állt egymással.

Ez a példa érzékletesen mutatja, hogy a csoport mint egész magatartása néha valóban eltér attól, amire a csoportot alkotó egyénekre vonatkozó ismereteink alapján számítunk. De mi az oka ennek az eltérésnek? Vannak, akik szerint az, hogy a csoportviselkedés olyan ún. emergens jelenség, amely – úgymond – nem redukálható az egyes egyének cselekedeteire, s amelyet sajátos, kifejezetten a csoportra mint egészre vonatkozó törvényszerűségek szabályoznak.¹¹ Mások ezzel szemben – velem együtt – úgy vélik, az eltérés forrása az, hogy a korábban említett előrejelzési problémához hasonlóan ezúttal is *a demográfiai magyarázat logikáját alkalmaztuk egy olyan helyzetben, amelyben pedig a szociológiai magyarázatét kellett volna*. Amikor a fegyvernemekre vonatkozó várakozásunkat megfogalmaztuk, kimondva-kimondatlanul azt feltételeztük, hogy a súlyok és a súlyozandó értékek – az előléptetettek aránya és a katonák elégedettsége – okságilag függetlenek egymástól, s ennek megfelelően az elégedettség mértékének előrejelzésekor az előléptetettek arányát gondolatban végig egy konstans értékkel szoroztuk. A valóságban azonban – ahogyan arra *Stouffer* és munkatársai maguk is rámutattak (*Stouffer et al.*, 1949: I., 251–253) – az előléptetés gyakorisága és az elégedettség szintje távolról sem független egymástól: mennél nagyobb egy fegyvernemnél az előléptetettek aránya, annál kisebb az előléptetés jutalomértéke, s annál kisebb ezért az elégedettség is. Várakozásunkban tehát végső soron azért kellett csalódnunk, mert az előléptetettek arányának az elégedettségre gyakorolt hatásából csak azt a részt vettük figyelembe, amely összetételhatás formájában érvényesül, s amely pozitív kapcsolatot teremt a két változó között, azt a másikat viszont, amely környezeti vagy kontextuális hatás formáját ölti, s amely épp ellenkezőleg: negatív összefüggést eredményez, nem. Ha ez utóbbi hatással is számoltunk volna, s ha ezt a hatást is beépítettük volna előrejelzésünkbe, akkor már nem ért volna bennünket akkora meglepetésként, hogy a légierőnél a gyakoribb előléptetés dacára nem nagyobb, hanem éppenséggel kisebb az elégedettek aránya (vö. *Barton*, 1968: 8).¹²

¹¹ Ezt az álláspontot – amely módszertani holizmusként ismert a tudományelméleti szakirodalomban – a szociológia klasszikusai közül *Emile Durkheim* képviselte leghatározottabban. Amint azt *A társadalmi tények magyarázatához* c. könyvében írja: „valamely társadalmi tény meghatározó oka az előzőleg létező társadalmi tényben, nem pedig az egyéni tudat állapotaiban keresendő” (*Durkheim*, 1978: 127). *Durkheim* ide vonatkozó filozófiai és módszertani nézeteit egy korábbi tanulmányomban tárgyaltam részletesen (*Moksony*, 1994).

¹² A konkrét példában a környezeti hatás nagyobbban bizonyult az összetételhatásnál, így a két, egymással versengő, egymást kioltó erőből végül a negatív kerekedett felül, s hozta létre az előléptetettek és az elégedettek arányának a fegyvernemek szintjén megfigyelt negatív kapcsolatát.

A tanulság, amit az elmondottakból leszűrhetünk, világos és egyértelmű: az egyénekre vonatkozó tudásunk és a csoport mint egész viselkedése között gyakran feszülő ellentmondás feloldásához nem sajátos makroszintű törvényekre, hanem az egyének cselekedeteinek, illetve az e cselekedetek társadalmi jelenségekké történő aggregálódásának jobb, valóságghűbb modelljére van szükség. Olyan modellre, amely az összetételhatáson alapuló demográfiai magyarázattal ellentétben a társadalom tagjait nem egymástól elszigetelteknek, hanem egymással kölcsönhatásban állóknak, egymás viselkedését kölcsönösen befolyásolóknak tekinti, s amely a társadalmi jelenségeket nem elszigetelt egyéni cselekvések egyszerű összegződésekként, hanem egymástól kölcsönösen függő személyek cselekedeteinek összeláncolódásaként fogja fel (minderről bővebben lásd *Moksony*, 1994; lásd még *Schelling*, 1978: 14; *Coleman*, 1987).

Mindezzel természetesen nem akarom azt sugallni, hogy ne volnának helyzetek, amikor magatartásunk jórészt független mások magatartásától, s amikor – ennek megfelelően – a demográfiai magyarázat logikája helytállóan bizonyul. *Max Weber* klasszikus példája jól mutatja ezt. Amikor elered az eső, az emberek az utcán kinyitják ernyőjüket. Ezzel nem egymás viselkedésére, hanem egy külső ingerre – az időjárás megváltozására – reagálnak. Ebben az esetben a végeredmény, amit a csoport mint egész szintjén megfigyelünk – a nyitott esernyők erdeje – valóban egymástól elszigetelt cselekedetek pusztá összegződése. De még az effajta, látszólag teljesen magányos szituációkban is gyakran tetten érhető az egyének közötti kölcsönhatás: alighanem mindannyiunkkal előfordult már, hogy szemerkélő esőben tekintetünkkel nem az eget, hanem a mellettünk haladókat kémleltük, azt figyelve, hányan veszik elő közülük ernyőjüket (vö. *Granovetter*, 1978: 1437).

HIVATKOZÁSOK

- Achen, Ch.H. & Shively, W.P.* (1995). Cross-level inference. Chicago – London: University of Chicago Press.
- Ahlburg, D. & Schapiro, M.* (1984). Socioeconomic ramifications of changing cohort size: an analysis of U.S. postwar suicide rates by age and sex. *Demography*, 21: 97–108.
- Alker, H.R.* (1974). A typology of ecological fallacies. In: *Dogan, M. & Rokkan, S.*, eds.: *Social ecology*. Cambridge – London: M.I.T. Press.
- Alwin, D.F.* (1990). Cohort replacement and changes in parental socialization values. *Journal of Marriage and the Family*, 52: 347–360.
- Barton, A.H.* (1968). Bringing society back in. *Survey research and macro-methodology*. *American Behavioral Scientist*, 12: 1–9.
- Boudon, R.* (1980). *Die Logik des gesellschaftlichen Handelns*. Neuwied – Darmstadt: Luchterhand Verlag.
- Carlson, E.* (1980). Divorce rate fluctuations as a cohort phenomenon *Population Studies*, 33: 523–536.

- Coleman, J.S.* (1986): Social theory, social research and a theory of action. *American Journal of Sociology*, 91: 1309–35.
- Coleman, J.S.* (1987). Microfoundations and macrosocial behavior. In: *Alexander, J.C.* et al., eds.: *The micro-macro link*. Berkely – Los Angeles – London: University of California Press.
- Durkheim, E.* (1967). *Az öngyilkosság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Durkheim, E.* (1978). *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Easterlin, R. A.* (1987). *Birth and fortune: the impact of numbers on personal welfare*. 2nd ed. Chicago – London: University of Chicago Press.
- Fienberg, S.E. & Mason, W.M.* (1978). Identification and estimation of age-period-cohort models in the analysis of discrete archival data. 1–66. in *Sociological Methodology 1979*. San Francisco: Jossey-Bass, Inc.
- Fienberg, S.E. & Mason, W.M.* (1985). Specification and implementation of age, period, and cohort models. 45–87 in *Mason, W.M. & Fienberg, S.E.*, eds. *Cohort analysis in social research. Beyond the identification problem*. New York: Springer Verlag.
- Firebaugh, G.* (1989). Methods for estimating cohort replacement effects. 243–262 in *Clogg, C.C.*, ed. *Sociological Methodology 1989*. Oxford, U.K.: Basil Blackwell.
- Firebaugh, G.* (1992) Where does social change come from? Estimating the relative contributions of individual change and population turnover. *Population Research and Policy Review*, 11: 1–20.
- Firebaugh, G.* (1997). *Analyzing repeated surveys*. Thousand Oaks – London – New Delhi: Sage.
- Firebaugh, G. & Davis, K.E.* (1988). Trends in anti-black prejudice, 1972–1984: region and cohort effects. *American Journal of Sociology*, 94: 251–272.
- Granovetter, M.* (1978). Threshold models of collective behavior. *American Journal of Sociology*, 83: 1420–43.
- Granovetter, M.* (1985). Economic action and social structure: the problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91: 481–510
- Hobcraft, J.* et al. (1982). Age, period, and cohort effects in demography: a review. *Population Index*, 48: 4–43.
- Holford, T.R.* (1991). Understanding the effects of age, period, and cohort on incidence and mortality rates. *Annual Reviews of Public Health*, 12: 425–457.
- Holford, T.R.* (1992). Analysing the temporal effects of age, period and cohort. *Statistical Methods in Medical Research*, 1: 317–337.
- Huinink, J.* (1988). Methoden der explorativen Kohortenanalyse. *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 14: 69–87.
- Kahn, J.R. & Mason, W.M.* (1987). Political alienation, cohort size, and the Easterlin hypothesis. *American Sociological Review*, 52: 155–169.
- Knoke, D. & Hout, M.* (1974). Social and demographic factors in American party affiliation. *American Sociological Review*, 39: 700–713.
- Leenaars, A.A. & Lester, D.* (1996). Testing the cohort size hypothesis of suicide and homicide rates in Canada and the United States. *Archives of Suicide Research*, 2: 43–54.
- Lester, D.* (1991). Size of youth cohort and suicide rate in Japan. *Perceptual and Motor Skills*, 73: 508.

- Lester, D.* (1994). The Holinger/Easterlin cohort hypothesis about youth suicide and homicide rates. *Perceptual and Motor Skills*, 79: 1545–1546.
- Lester, D.* (1996). Youth cohort size and suicide rates. *Perceptual and Motor Skills* 83: 306.
- Mason, K.O.* et al. (1973): Some methodological issues in the cohort analysis of archival data. *American Sociological Review*, 38: 242–258.
- Mason, W.M. & Smith, H.L.* (1985). Age-period-cohort analysis and the study of deaths from pulmonary tuberculosis. 151–227 in *Mason, W.M. & Fienberg, S.E.*, eds. *Cohort analysis in social research. Beyond the identification problem.* New York: Springer Verlag.
- Maxim, P.S.* (1985). Cohort size and juvenile delinquency: a test of the Easterlin hypothesis. *Social Forces*, 63: 661–680.
- Menard, S. & Elliott, D.S.* (1990). Self-reported offending, maturational reform, and the Easterlin hypothesis. *Journal of Quantitative Criminology*, 6: 237–267.
- Moksony, F.* (1985). A kontextuális elemzés. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Demográfiai Módszertani Füzetek, 3. kötet.
- Moksony, F.* (1990). Ecological analysis of suicide: problems and prospects. In: *Lester, D.*, ed.: *Current concepts of suicide.* Philadelphia: Charles Press, 121–138.
- Moksony, F.* (1994). The whole, its parts, and the level of analysis: Durkheim and the macrosociological study of suicide. In: *Lester, D.*, ed.: *Durkheim 'Le suicide'. One hundred years later.* Philadelphia: Charles Press, 101–114.
- Moksony, F.* (1999). Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése. Budapest: Osiris Kiadó
- Nordström, P. & Asgard, U.* (1986). Suicide risk by age cohort in Sweden. *Crisis*, 7: 75–80.
- O'Brien, R.M.* et al. (1999). The enduring effects of cohort characteristics on age-specific homicide rates, 1960–1995. *American Journal of Sociology*, 104: 1061–1095.
- Pampel, F.C.* (1993). Relative cohort size and fertility: the socio-political context of the Easterlin effect. *American Sociological Review*, 58: 496–514.
- Pampel, F.C.* (1996). Cohort size and age-specific suicide rates: a contingent relationship. *Demography*, 33: 341–355.
- Pampel, F.C. & Peters, H.E.* (1995). The Easterlin effect. *Annual Review of Sociology*, 21: 163–194.
- Preston, S.* (1984). Children and the elderly: divergent paths for America's dependents. *Demography*, 21: 435–457.
- Passas, N.* (1995). Continuities in the anomie tradition. In: *Adler, F. & Laufer, W.S.*, eds.: *The legacy of anomie theory.* New Brunswick – London: Transaction Publishers, 91–112.
- Pullum, T.* (1980). Separating age, period, and cohort effects in white U.S. fertility. *Social Science Research*, 9: 225–44.
- Robinson, W.S.* (1950). Ecological correlations and the behavior of individuals. *American Sociological Review*, 15: 351–357.
- Rodgers, W.* (1982). Estimable functions of age, period and cohort effects. *American Sociological Review*, 47: 774–87.
- Ryder, N.B.* (1965). The cohort as a concept in the study of social change. *American Sociological Review*, 30: 843–861.

- Schelling, Th.C.* (1978). *Micromotives and macrobehavior*. New York – London: Norton.
- Smith, M.D.* (1986). The era of increased violence in the United States: age, period, or cohort effect? *Sociological Quarterly*, 27: 239–251.
- South, S.J.* and *Tolnay, S.E.* (1992). Relative well-being among children and the elderly: the effects of age group size and family structure. *Sociological Quarterly*, 33: 115–133.
- Stack, S.* (1996). The impact of relative cohort size on national suicide trends, 1950–1980: a comparative analysis. *Archives of Suicide Research*, 2: 213–222.
- Steffensmeier, D.* et al. (1987). Relative cohort size and youth crime in the United States, 1953–1984. *American Sociological Review*, 52: 702–710.
- Stinchcombe, A.L.* (1968). *Constructing social theories*. New York etc.: Harcourt, Brace & World.
- Stouffer, S.A.* et al. (1949). *The American soldier*. I–II. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Surtees, P.G.* & *Duffy, J. C.* (1989). Suicide in England and Wales 1946–1985: an age-period-cohort analysis. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 79: 216–223.
- Trovato, F.* (1988). Suicide in Canada: a further look at the effects of age, period, and cohort. *Canadian Journal of Public Health*, 79: 37–44.

Tárgyszavak:

Demográfiai modell
Szociológia

THE STUDY OF COHORT EFFECTS IN SOCIOLOGY AND DEMOGRAPHY

Summary

The aim of this paper is to review some major methodological and substantive issues involved in the study of cohort effects. The author first discusses the statistical problems that arise from the inherent linear dependency between age, cohort and period. He surveys the various solutions offered in the literature and concludes that the best way in which to escape the identification problem is direct measurement of the causal mechanisms that underlie cohort effects. The author then goes on to treat one such mechanism in detail, namely the impact that the size of a cohort has on people's behaviour. The paper concludes with a discussion of the differences between sociological and demographic approaches to population structure.

A CSALÁDPOLITIKA VÁLTOZÁSAINAK HATÁSAI A TERMÉKENYSÉGRE KÖZÉP-EURÓPÁBAN

TÁRKÁNYI ÁKOS

Bevezetés

Az 1990-es években szinte alapjaiban változott meg a közép- és kelet-európai országokban élő emberek világa. A totális diktatúra demokratikus többpártrendszernek adta át a helyét, az állami tulajdon korábban meghatározó aránya jelentősen csökkent a gazdaságban. Ugyanakkor a változást nagyrészt a gazdasági helyzet romlása kényszerítette ki, ami gyorsulva folytatódott a '90-es évek első felében. Megjelent a generációkon át ismeretlen fogalom, a munkanélküliség, és szintje néhány év alatt magasra nőtt. A válság inflációval, reálbér-csökkenéssel és a jövedelmi különbségek jelentős növekedésével is együtt járt. A gazdasági nehézségek miatt a szociális gondoskodás korábbi rendszere meggyengült, a juttatások szintje csökkent.

Nagy változások történtek kulturális téren is. A korábban ideológiai ellenőrzés és irányítás alatt álló kultúra és a viszonylagos információhiány a kulturális és ideológiai áramlatok és termékek zavarba ejtő sokféleségének engedett teret. A szinte mindenre kiterjedő hatósági és ideológiai kontroll tapasztalatát a normátlanság bizonytalanságának az érzése váltotta fel.

Demográfiai téren is alapvető változásokat hozott ez az időszak. A házasság és a termékenység szintje erősen, 20–40%-kal csökkent egy évtized alatt ezekben az országokban, és 1,5–3-szorosára nőtt a házasságon kívüli szülések aránya. Közben gyors növekedésnek indult az első házasságkötésnek és az első gyermek megszületésének az átlagos életkora is. A mortalitás általában nőtt, és felélénkült a külső migráció. A népesség-csökkenés Szlovákia és Lengyelország kivételével általános, egyes országokban (Észtország, Lettország, Oroszország, Magyarország, Bulgária és a volt NDK területe) kifejezetten jelentős mértékű volt. Benne legtöbbször mind a kivándorlás és a halandóság növekedése, mind a termékenység zuhanása szerepet játszott.

A közép- és kelet-európai országokban a szocialista rendszer évtizedeiben a családokat segítő, a gyermekvállalást bátorító intézkedéseknek olyan magas szintű és összetett rendszere működött, ami a fejlett európai országok közül

csak a legkiépítettebb családpolitikájúakra volt jellemző (*Klinger*, 1991), mint például Franciaországra vagy a skandináv országokra. Ez valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy termékenységük a '80-as évek végén általában jóval magasabb volt, mint a fejlett európai országokban. 1990-ben csak a volt NDK területének termékenysége volt alacsony (1,50 – igaz, Jugoszlávia kevéssel később függetlenedő tagköztársaságában, Szlovéniában is csak 1,46 volt). A szovjet blokk többi országában vagy a reprodukciós szint körül volt – például Lengyelországban (2,05) –, vagy csak viszonylag kevéssel maradt el attól, Magyarországon például 11%-kal (1,87). Ugyanekkor a fejlett európai országok többségében a teljes termékenységi arányszám mélyen a reprodukciós szint alatt volt.

Az általam e tanulmányban megvizsgálni kívánt kérdés az, hogy a közép-európai országokban a '90-es években a családpolitika rendszerének erodálódása mennyire járulhatott hozzá a termékenység csökkenéséhez, illetve amennyiben született pozitív családpolitikai intézkedés, annak volt-e a csökkenést mérséklő hatása.

Elsősorban Lengyelországra, Csehországra és Szlovákiára kívánok koncentrálni, de természetesen bevonom az elemzésbe Magyarországot is. A felsoroltakon kívül foglalkozom még Romániával, Szlovéniával és a volt NDK-val is. A családpolitika lehetséges hatásain kívül még több más alapvető tényezővel is számolni kell, amelyek a termékenységet befolyásolhatták. A megnövekvő munkanélküliség, a csökkenő reálbér mellett egyes országokban (főleg a megszűnő NDK-ban) a politikai változások lélektani hatása is sokat számíthatott. Tisztázásra vár a házasodás és a termékenység alakulásának viszonya. Az is kérdés, hogy gyermekvállalás későbbi életkorra tolódása miként módosította a teljes termékenységi arányszám alakulását. További problémát jelent – amelynek megoldása további kutatások célja lehet –, hogy a termékenység alakulásánál mennyire játszottak közre a '90-es években történt változások a kultúra, az értékrend és az életmód területén.

Népesedéspolitikai intézkedések a szocialista országokban

Mielőtt rátérnék a '90-es évek eseményeinek elemzésére, előbb röviden áttekintem a család- és népesedéspolitikai intézkedéseket és a termékenység alakulását a közép- és kelet-európai szocialista országokban (utóbbihoz lásd a Mellékletben szereplő grafikonokat is).

Csehszlovákiában a '70-es években megnövelték a második és harmadik gyermek után fizetett családi pótlék összegét annak érdekében, hogy az átlagos gyermekszámot 1,9-ről 2,5-re növeljék (*Hoóz*, 1983/11., 74.). Az 1973-as nagy emelés eredményeként három gyermek után a szülők az átlagkereset 42%-át kapták. *Hoóz István* számításai szerint a megemelt összegű családi pótlék ekkor egy gyermek eltartási költségeinek átlagosan 35%-át fedezte, de a magasabb sorszámú

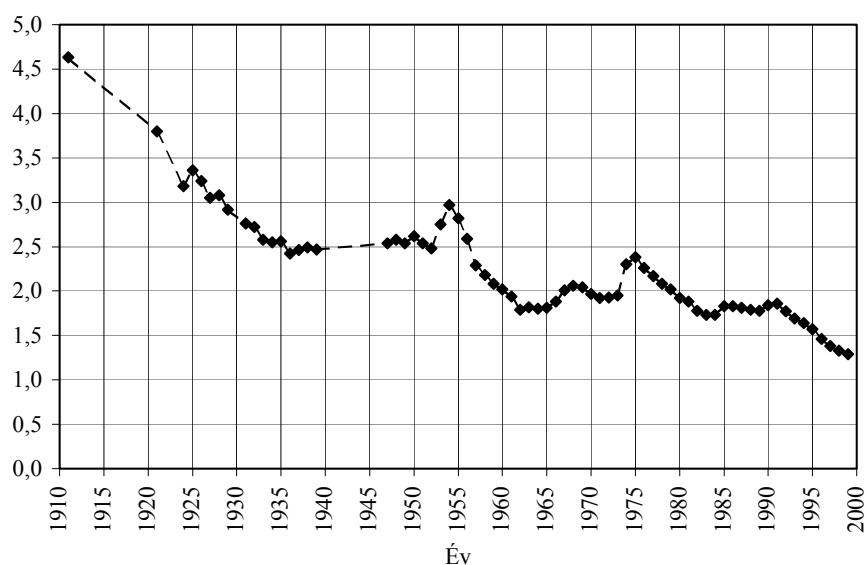
és a kisebb korú gyermekekét ennél jóval nagyobb mértékben. Így „a második gyermek 5 éves korig történő felnevelésének költségeit 80%-ban fedezték, a harmadik és negyedik gyermekét pedig teljes egészében”. A fiatal házások jelentős összegű kedvezményes kölcsönt is kaptak lakás vételére vagy berendezésére. A kedvezményes pénzügyi konstrukcióban gyermekek születésével a törlesztés mértéke csökkent, a visszafizetés egy részét vagy egészét is elengedhették (Hoóz, 1983/14., 65., 86.). *Andorka Rudolf* a csehszlovák népesedéspolitikai intézkedések között megemlíti a gyermek kétéves koráig járó gyermekgondozási segély, és a 35 héten át járó terhességi-gyermekágyi segély bevezetését is (*Andorka*, 1987, 193.). A fiatal házaspárok az NDK-ban is kaphattak kedvező feltételű kölcsönt. Az 1976-os család- és népesedéspolitikai intézkedések között szerepelt továbbá gyermekgondozási szabadság bevezetése a gyermek egy éves koráig, a harmadik gyermeknél másfél éves koráig. Növelték a sokgyermekes családok anyagi támogatását, csökkentették az anyák kötelező munkaidejét (*Andorka*, 1987, *Lois*).

Romániában 1967-ben megemelték a családi pótlékot (Hoóz, 1983/14., 69.). A népesedéspolitikai intézkedések itt inkább a születéskorlátozás lehetőségeinek a csökkentését célozták, mint a gyermeknevelés terheinek könnyítését. Hasonló intézkedéseket hoztak a '70-es évek közepén is (*Andorka*, 1987).

Csehszlovákiában az 1973-as intézkedések hatására erősen megugrott a termékenység, majd fokozatosan csökkent. Az NDK-ban is megnőtt a '70-es évek második felében, itt 1976 után főleg a második gyermek születési gyakorisága ugrott meg, de nőtt az első gyermeké is (*Lois*, *Vortmann*, 1989). Romániában 1967-ben és 1974-ben (illetve 1984-ben is) főként a születéskorlátozás lehetőségei csökkentésének lehetett hatása, mely átmeneti éles növekedések után tartós csökkenéseket jelentett. *Andorka Rudolf* megállapítása szerint mind Csehszlovákia, mind Románia intézkedései növelhették a végső gyermekszámot. Szerinte az anyagi segítséget nyújtó politika hosszú távon valószínűleg hatékonyabban növeli a termékenységet, mint a kényszerintézkedéseket követő, mert az utóbbinál a lakosság előbb-utóbb megtalálja a módját, hogy a gyermekszáma ne haladja túl a kívántat. A különböző népesedéspolitikai intézkedések mintegy 20%-kal emelheték a befejezett termékenységet (*Andorka*, 1987).

Magyarországon a családi pótlék szintjének emelése 1966–67-ben, 1974–75-ben és 1990–91-ben járulhatott hozzá a termékenység növekedéséhez. A családi pótlék összegének 1965-ös emelése és a GYES 1967-es bevezetése hatására 1965-ről 1968-ra 1,81-ről 2,06-ra nőtt a teljes termékenységi arányszám, 14%-kal, majd némileg csökkent, az 1972-es 1,93-ra (7%-kal). 1973-ról 1975-re 1,95-ről 2,38-ra nőtt, két év alatt 22%-kal, az ekkori komplex népesedéspolitikai csomag hatására, majd kerekén egy évtizeden át csökkent, 1984-ben 1,73-as értéket érve el (ami 27%-os csökkenést jelent az 1975-ös szinthez képest). 1985-ben megállt a tartós csökkenés (ekkor vezették be a GYED-et) és újra megnőtt a teljes termékenységi arányszám, 1,83-ra, 6%-kal, majd ezen a

szinten maradt hat éven át (1991-ben 1,86). 1999-re 1,29-re zuhant, ami 8 év alatt 31%-os csökkenést jelent. 2000-ben megállt a csökkenés, és újabb növekedés indult meg (az arányszám értéke 1,33).

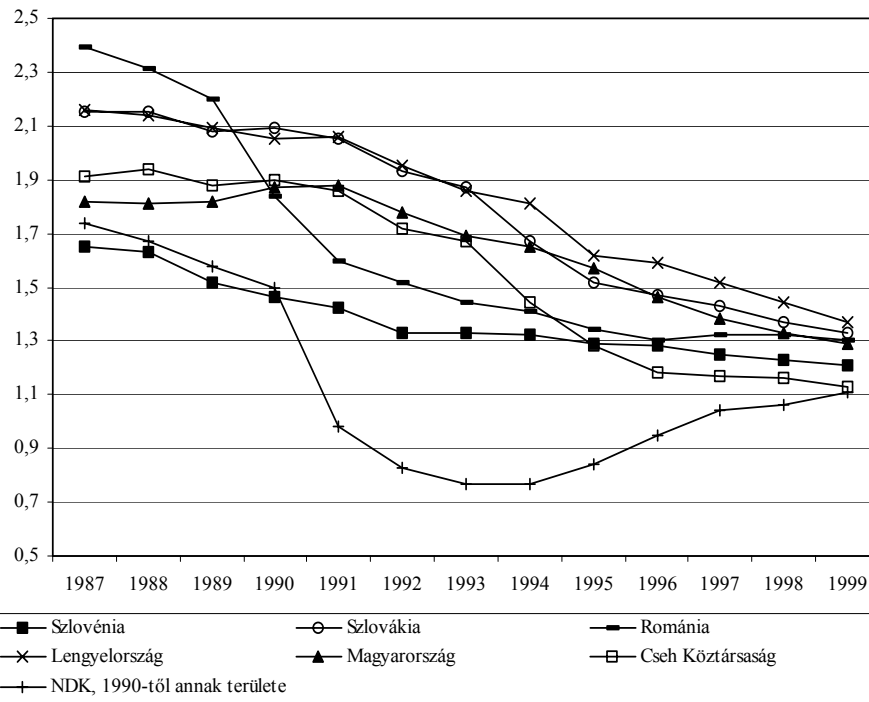
Teljes termékenységi arányszám (egy nőre) Magyarországon, 1911–1999
Total fertility rate in Hungary, 1911–1999

A '90-es évek demográfiai változásai

A '90-es években a termékenység igen nagy mértékű visszaesése volt tapasztalható valamennyi közép-európai országban.

A teljes termékenységi arány alakulása Közép-Európában, 1987–1999
Total fertility rate in Central Europe, 1987–1999

Év	Szlovénia	Szlovákia	Románia	Lengyelország	Magyarország	Cseh Köztársaság	NDK, 1990-től annak területe
1987	1,65	2,15	2,39	2,16	1,82	1,91	1,74
1988	1,63	2,15	2,31	2,14	1,81	1,94	1,67
1989	1,52	2,08	2,20	2,09	1,82	1,88	1,58
1990	1,46	2,09	1,84	2,05	1,87	1,90	1,50
1991	1,42	2,05	1,60	2,06	1,88	1,86	0,98
1992	1,33	1,93	1,52	1,95	1,78	1,72	0,83
1993	1,33	1,87	1,44	1,86	1,69	1,67	0,77
1994	1,32	1,67	1,41	1,81	1,65	1,44	0,77
1995	1,29	1,52	1,34	1,62	1,57	1,28	0,84
1996	1,28	1,47	1,30	1,59	1,46	1,18	0,95
1997	1,25	1,43	1,32	1,52	1,38	1,17	1,04
1998	1,23	1,37	1,32	1,44	1,33	1,16	1,06
1999	1,21	1,33	1,30	1,37	1,29	1,13	1,11

A termékenység csökkenése valamennyi vizsgált országban együtt járt a gyermekszülés átlagos korának növekedésével – amivel megfordult a korábbi ellentétes irányú trend, amikor a termékenység emelkedése az anyák fiatalodásával járt együtt. Ez valószínűvé teszi, hogy a termékenység csökkenése részben csak látszólagos, és az arányszámokban mutatkozó csökkenés egy része a gyermekszülések későbbre halasztásának következménye. *Philipov és Kohler* (2001) számításai szerint a termékenység Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban jóval a ténylegesen mért szintje fölött lenne, ha kiküszöbölénk a gyermekszülések későbbre halasztásának hatását.

A teljes termékenységi arányszáméhoz hasonlóan nagymértékben esett vissza az első házasságkötések aránya is. A lenti két táblázatban vastag betűvel kiemeltem azokat az éveket, amikor a visszaesés kiemelkedően nagy volt, néhány rendkívüli mértékű változást pedig még dőlt betűvel is jeleztem. Az NDK azért szerepel itt hivatalos megszűnése után is, mert területét továbbra is külön demográfiai egységként kezelik a statisztikákban és elemzésekben.

A teljes első női házasságkötési arányszám (50 év>) változása százalékban az előző évhez képest

Changes in total female first marriage rate (below age 50) as a percentage of the previous year

Év	Lengyel-ország	Cseh-ország	Szlovákia	NDK	Szlovénia	Magyar-ország	Románia
1987	0,0	+2,2	+1,1	+2,6	-3,2	-9,5	-4,6
1988	0,0	-2,1	-2,2	-2,5	-9,8	-1,3	-1,2
1989	+4,6	-2,2	-2,2	-2,6	+7,3	+4,0	+1,2
1990	0,0	+13,3	+10,3	-15,8	-15,6	-1,3	+10,8
1991	-9,9	-26,5	-21,9	-51,6	-2,0	-7,8	-3,3
1992	-7,3	-2,7	+2,7	+3,2	+10,0	-8,5	-3,4
1993	-6,6	-12,3	-11,7	+6,3	0,0	-7,7	-8,1
1994	-2,8	-14,1	-10,3	+11,8	-7,3	-5,0	-6,3
1995	-5,8	-9,1	-6,6	+5,3	0,0	-1,8	-1,4
1996	-4,6	-2,0	-1,8	+2,5	-7,8	-8,9	-2,7
1997	+3,2	+2,0	0,0	+2,4	0,0	-7,8	-2,8
1998	-4,7	-2,0	-1,8	+2,4	0,0	-2,1	-2,9
1999	+3,3	-2,0	-1,8	+9,3	+2,1	0,0	-1,5

A teljes termékenységi arányszám változása százalékban az előző évhez képest
Changes in total fertility rate as a percentage of the previous year

Év	Lengyel- ország	Cseh- ország	Szlovákia	NDK	Szlovénia	Magyar- ország	Románia
1987	-2,7	-1,5	-2,3	+2,4	-1,2	-1,1	-0,4
1988	-0,9	+1,6	0,0	-4,0	-1,2	-0,5	-3,3
1989	-2,3	-3,1	-3,3	-5,4	-6,7	+0,6	-4,8
1990	-1,9	+1,1	+0,5	-5,1	-3,9	+2,7	-16,7
1991	+0,5	-2,1	-1,9	-34,7	-2,7	+0,5	-13,0
1992	-5,3	-7,5	-5,9	-15,3	-6,3	-5,3	-5,0
1993	-4,6	-2,9	-3,1	-7,3	0,0	-5,1	-5,3
1994	-2,7	-13,8	-10,7	0,0	-0,8	-2,4	-2,1
1995	-10,5	-11,1	-9,0	+9,1	-2,3	-4,8	-5,0
1996	-1,9	-7,8	-3,3	+13,1	-0,8	-7,0	-3,0
1997	-4,4	-0,8	-2,7	+9,5	-2,3	-5,5	+1,5
1998	-5,3	-0,9	-4,2	+1,9	-1,6	-3,6	0,0
1999	-4,9	-2,6	-2,9	+4,7	-1,6	-3,0	-1,5

Amint látható, a termékenység visszaesése többnyire egy, néha két évvel követi a házasodását. Csak Lengyelország kivétel ez alól, adatai alapján bonyolultabb, nehezen értelmezhető a két jelenség egymáshoz való viszonya.

A házasodás és a termékenység visszaesései a közép-európai országokban az 1990-es években
Drops in fertility and in nuptiality in the Central European countries in the 1990s

	Házasodás visszaesése	Termékenység visszaesése
Cseh Köztársaság	1993–95	1994–96
Szlovákia	1993–95	1994–96
Magyarország	1991–92	1992–93
	1993–94	1995–96
NDK	1990–91	1991–92
Szlovénia	1988	1989
	1990	1992
Románia	1993–94	1995

A táblázatban szereplő adatokból kirajzolódó tapasztalat magyarázata az lehet, hogy az emberek demográfiai magatartásukkal – gyermekvállalás, házasodás – gyorsan és egységesen reagálnak bizonyos kedvezőtlen (vagy kedvező) változásokra, de a gyermekvállalás esetében ez kereken egy évvel később mutatkozik meg az adatokban, mivel érvényesül a gyermekvárás 9 hónapjának késleltető hatása. Ahol nem egy, hanem két év van a házasodás és a termékeny-

ség hasonló változása között, ott talán feltételezhető valamilyen speciális körülmény hatása. Magyarországon például 1995–96-ban a Bokros-csomag, Szlovéniában 1992-ben esetleg az ottani GYED bevezetése lehetett ilyen különleges körülmény.

A vizsgált országok hosszú távú termékenységi, házassági és válási trendjeinek áttekintése is értékes adalékokkal szolgálhat az elemzéshez. (A Mellékletben található grafikonok bal oldali skálája a termékenység és a házasság, a jobb oldali a válás mérőszámaihoz rendelhető hozzá.)

Az NDK-ban már a '60-as évek elejétől gyakorlatilag folyamatosan észlelhető hosszú távú trend mind a házasság arányának csökkenése, mind a válás arányának meredek növekedése. A '70-es évek közepéig a termékenység csökkenése is ilyen jellegű trendnek mutatkozott. Ez utóbbi csökkenő trendjét akkor a népesedéspolitikai intézkedések törték meg átmenetileg. Ezek a trendek együtt véleményem szerint az életmód és az értékrend erőteljes és a családok számára kedvezőtlen átalakulásáról adhatnak hírt. A termékenység rendkívüli zuhanása a '90-es évek elején azonban nyilván nem ilyen individualisztikus tendencia kifejeződése, hanem az NDK megszűnése miatti rendkívüli bizonytalanságérzeté. A két német állam között 1989. november 9-én tűnt el a határ, és a termékenység rendkívüli mértékű visszaesése csaknem pontosan 9 hónappal később kezdődött¹ (*Lois*). Figyelemre méltó, hogy a termékenységhoz hasonlóan a házasság és a válás aránya is rendkívül mélyre zuhant átmenetileg², majd fokozatosan újra megnőtt a szintjük.

Szlovéniában a '80-as években alakult ki az NDK-ban már korábban tapasztalhatóhoz hasonló helyzet. Egyszerre nőtt a válás és csökkent a házasság aránya és a termékenység. A '80-as évek végén megállt a válás arányának növekedése és a házasság arányának csökkenése. A termékenység csökkenése csak 1993-tól lassult le. Nem világos, hogy ennek mennyi köze van ahhoz, hogy néhány évvel korábban gyakorlatilag megállt a házasság arányának csökkenése, és mennyiben köszönhető a szlovén GYED 1992-es bevezetésének.

¹ A teljes termékenységi arányszám a volt NDK területén 1990 májusától 1993 májusáig csaknem folyamatosan csökkent, 1,60-ról 0,77-re. Az esés nagy része sokkal rövidebb idő alatt történt. 1990 októberétől 1991 márciusáig, fél év alatt 1,48-ról 1,02-re csökkent a termékenység. Tehát már fél évvel az NDK megszűnése után megkezdődött a csökkenés, igazán meredek zuhanás pedig az NDK megszűnése utáni 1 és 1,5 év között történt. Ezekből az adatokból 9 hónapot, illetve 0,75 évet levonva megállapítható, hogy a gyermekvállalási döntések terén néhány hónappal az ország megszűnése előtt már a bizonytalanság jeleit láthatjuk, néhány (3–9) hónappal utána pedig rendkívüli, soha nem látott mértékű zuhanás történik a gyermekvállalási hajlandóságban (*Dorbritz, 1997, Lois*).

² 1989 és 1992 között a házasságkötések száma 59%-kal, a válásoké 80%-kal csökkent. Ugyanebben az időszakban az első gyerek születésekor az anya átlagos életkora 22,9 évről 25,4 évre nőtt.

Több országban tapasztalható – így Magyarországon, Csehországban, Lengyelországban és Romániában –, hogy a '90-es években egyszerre nőtt a válás, csökkent a házasság aránya és a termékenység. Mindezek a házasságon kívüli szülések arányának meredek növekedésével együtt a '80-as évek végéig érvényesülő tradicionális, családcentrikus értékrend szétzilálódását mutathatják. Ugyanakkor, amint a bevezetőben említettem, nem világos, hogy a tapasztalt folyamatok mennyire köszönhetők a gazdasági és társadalmi válság hatásainak – elszegényedés, létbizonytalanság, a pszichés terhek növekedése –, és mennyire az értékrend átalakulásának.

A '90-es évek első felében általában átmenetileg megnőtt a magasabb sorszámú gyermekek születésének aránya, majd az évtized második felében, a termékenység csökkenésének lassulásával ismét az első gyermekek születésének aránya indult növekedésnek³. Ez azt mutatja, hogy a termékenység csökkenését részben az alacsonyabb sorszámú gyermekek születésének elhalasztása okozta, míg az évtized vége felé csökkent az elhalasztás negatív hatása. Ugyanakkor lehetséges, hogy az évtized elején az általános válság közepette részben a különösen gyermekcentrikus felfogású párok, részben pedig az alacsony iskolai végzettségű, szociálisan sérülékeny helyzetben levő családok fokozottan, a korábbinál is inkább a családi intim szférába való visszavonulás, a hagyományos női szerepek felélesztése mellett döntöttek, és ezért a gyermekszám e rétegekben kevésbé esett vissza. E jelenség az évtized második felében elhalványult.

A gyermekvállalási magatartás viszonya a reálbér és a munkanélküliség alakulásához

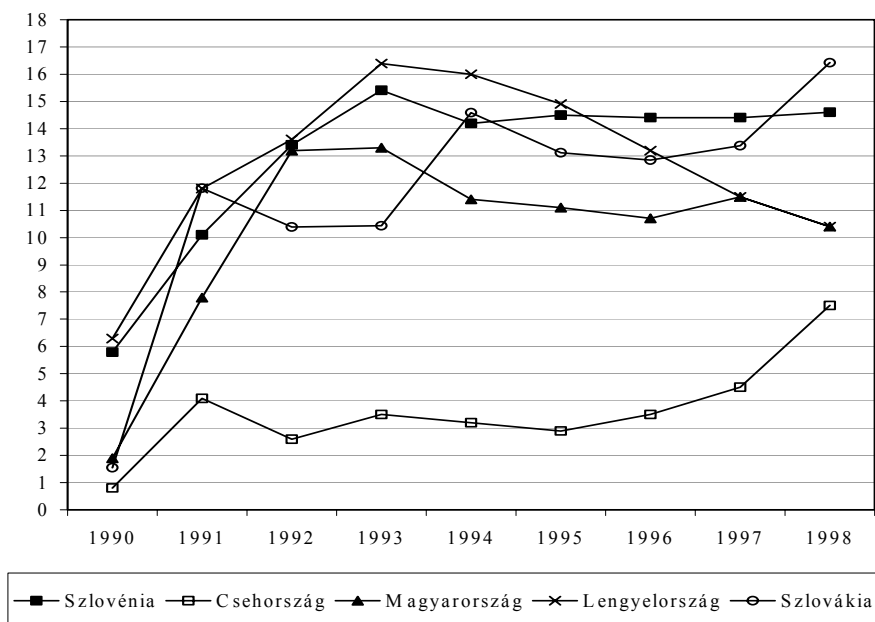
A '90-es években magas szintű munkanélküliség alakult ki a közép-európai országokban, és jelentősen csökkent a reálbér. E két jelenség nyilvánvalóan kikezdte azt a társadalmi biztonságérzetet, amely a gyermekvállalás egyik fő előfeltétele.

³ Egészen pontosan Csehországban 1992–95-ben volt tapasztalható a magasabb sorszámú gyermekek születése arányának megnövekedése az összes születés között, majd 1996-tól ismét az első gyermekek születésének aránya nőtt meg. Magyarországon is ugyanebben az időszakban nőtt meg a magasabb sorszámú gyermekek születésének aránya, de az első szülések aránya csak 1998-ban kezdett újra megnőni. Szlovákiában 1992–97 a magasabb sorszámú szülések gyakoribbá válásának időszaka, és Magyarországhoz hasonlóan csak 1998-tól indult egyértelműen növekedésnek ismét az első szülések aránya. Lengyelországban 1990–93-ig a magasabb sorszámú szülések váltak jellemzőbbé, majd egy 1994–96-os átmeneti időszak után 1997-től egyértelműen az első szülések aránya nőtt meg. Szlovéniában is 1997-től indult újból növekedésnek az első szülések aránya, miután 1993–95-ben átmenetileg megnőtt a magasabb sorszámú szüléseké. Romániában 1994-től kezdve nőtt a magasabb sorszámú (2. és 3.) szülések aránya, és e trend 1999-ig nem változott. Végül a volt NDK területén nem rajzolódott ki világos tendencia ebben a tekintetben.

Ennek alapján feltehető, hogy a reálbér és a munkanélküliség alakulása kapcsolatot mutat a termékenység alakulásával. Hipotézisem szerint a reálbér változásainak pozitív, a munkanélküliségének negatív kapcsolatban kellene lennie a termékenység és a házasság ugyanabban az időszakban történt változásaival. Azonban ilyen összefüggés mégsem rajzolódik ki világosan a '90-es évek adatainak elemzése során.

A munkanélküliség alakulása néhány közép-európai országban, 1990–1998
Unemployment rate in some Central European countries 1990–1998

Év	Szlovénia	Csehország	Magyarország	Lengyelország	Szlovákia
1990	5,8	0,8	1,9	6,3	1,5
1991	10,1	4,1	7,8	11,8	11,8
1992	13,4	2,6	13,2	13,6	10,4
1993	15,4	3,5	13,3	16,4	10,4
1994	14,2	3,2	11,4	16,0	14,6
1995	14,5	2,9	11,1	14,9	13,1
1996	14,4	3,5	10,7	13,2	12,8
1997	14,4	4,5	11,5	11,5	13,4
1998	14,6	7,5	10,4	10,4	16,4

Forrás: Filipic, 1999, Social, 2000.

Amint látható, Csehországban a munkanélküliség aránya csak a '90-es évek végén nőtt meg, Lengyelországban pedig jelentősen csökkent a '90-es évek második felében. Míg a '90-es évek első felében a munkanélküliség megugrása időben nagyjából egybeesik a termékenység zuhanásával a közép-európai országok zömében, Csehország és Lengyelország példája azt mutatja, hogy nem biztos, hogy a munkanélküliség növekedése mindig csökkenti, csökkenése mindig növeli a termékenységet. Ugyanis a termékenység Csehországban is meredeken csökkent a '90-es évek első felében, amikor a munkanélküliség még viszonylag szerény mértékű volt, viszont éppen akkor stabilizálódott, amikor a '90-es évek végén megnőtt a munkanélküliség. Lengyelországban ugyanakkor a munkanélküliség arányának csökkenése nem váltotta ki a termékenység csökkenésének lefékeződését a '90-es évek második felében.

A reálbér meredek csökkenése a '90-es évek első harmadában volt tapasztalható, az évtized további részében ismét növekedett a reálbér a Cseh Köztársaságban, Lengyelországban és Szlovéniában. Ám a reálbér alakulása trendjének megfordulása nem változtatott a termékenység csökkenésén. Ezt lehet azzal magyarázni, hogy a reálbér nem érte el egyhamar a csökkenés előtti szintjét, és a fiatal párok megvárják a gyermekvállalással a kedvezőbb körülmények kialakulását. Ugyanakkor tény, hogy Csehországban a reálbér 1989–97-ig 4%-kal nőtt – tehát '97-re meghaladta a zuhanás előtti szintjét –, miközben 1998-ban a cseh termékenység 39%-kal volt alacsonyabb, mint 1990-ben. (Az adatok kiválasztásánál feltételeztem, hogy a reálbér alakulása egy éves késleltetéssel hathat a termékenység alakulására.) Figyelembe véve a tapasztalt trendeket nem tűnik megalapozottnak az a feltételezés, hogy a reálbér alakulása egyszerűen és közvetlenül hatna a termékenységre. Ha esetleg van is kapcsolat, akkor az csak bonyolult és közvetett módon érvényesülhet.

*A reálbér, a termékenység és a házasodás változásai Csehországban
Changes in real wages, fertility and nuptiality in the Czech Republic*

Reálbér változása	Házasodási arányszám változása	Termékenység változása
1989–91: –30%	1989–91: –17%	1990–92: –9%
1991–97: +49%	1991–97: –33%	1992–98: –33%
1989–97: +4%	1989–97: –44%	1990–98: –39%

*A reálbér, a termékenység és a házasodás változásai Lengyelországban
Changes in real wages, fertility and nuptiality in Poland*

Reálbér változása	Házasodási arányszám változása	Termékenység változása
1989–93: –29%	1989–93: –22%	1990–94: –12%
1993–98: +23%	1993–98: –14%	1994–99: –24%
1989–98: –13%	1989–98: –33%	1990–99: –33%

A reálbér, a termékenység és a házasodás változásai Szlovéniában
Changes in real wages, fertility and nuptiality in Slovenia

Reálbér változása	Házassodási arányszám változása	Termékenység változása
1989–93: –39%	1989–93: –7%	1990–94: –10%
1993–97: +19%	1993–97: –15%	1994–98: –7%
1989–97: –27%	1989–97: –20%	1990–98: –16%

A reálbér, a termékenység és a házasodás változásai Magyarországon
Changes in real wages, fertility and nuptiality in Hungary

Reálbér változása	Házassodási arányszám változása	Termékenység változása
1989–93: –15%	1989–93: –23%	1990–94: –12%
1993–96: –11%	1993–96: –22%	1994–97: –16%
1989–96: –24%	1989–96: –35%	1990–97: –26%

A mellékelt táblázatok bemutatják a reálbér (*Filipic, 1999, Social, 2000*), a teljes termékenységi arányszám és a teljes első házasságkötési arányszám (50 év>) változásait. (Mivel a termékenység és a házasodás alakulása fönti összehasonlításánál azt tapasztaltam, hogy a termékenység visszaesése némi eltolódással szokta követni a házasodást, a táblázatban a termékenység alakulását egyéves eltolással vettem figyelembe a reálbérehez és a házasodáshoz képest.) Megfigyelhető, hogy Szlovénia (és a termékenységet tekintve Magyarország) kivételével mind a termékenység, mind a házasodás aránya nagyobb mértékben esik vissza a vizsgált időszak egészében, mint a reálbér. Ugyancsak Szlovénia kivételével a házasodás visszaesése nagyobb arányú volt, mint a termékenységé. A reálbér növekedése alig látszik hatni a demográfiai jelenségek alakulására. Lengyelországban a házasodás, Szlovéniában a termékenység visszaesése lassul ugyanakkor, amikor a reálbér nő, viszont Csehországban egyik sem, sőt, gyorsul a csökkenés üteme. Lengyelországban a reálbér növekedése idején gyorsul a termékenységnek, Szlovéniában pedig a házasodás arányának a csökkenése. Egyedül Magyarország az, ahol még a '90-es évek középső harmadában is csökkent a reálbér, ami a Bokros-csomagnak köszönhető. Ugyanakkor a magyar tapasztalat esetében látszik a leginkább némi kapcsolatot a reálbér és a demográfiai folyamatok alakulása között, hiszen a '90-es évek középső harmadában Magyarországon a reálbérrel együtt csökkent a termékenység és a házasodás aránya, míg a másik három országban növekvő reálbér mellett történt további csökkenés.

A családpolitika változásai

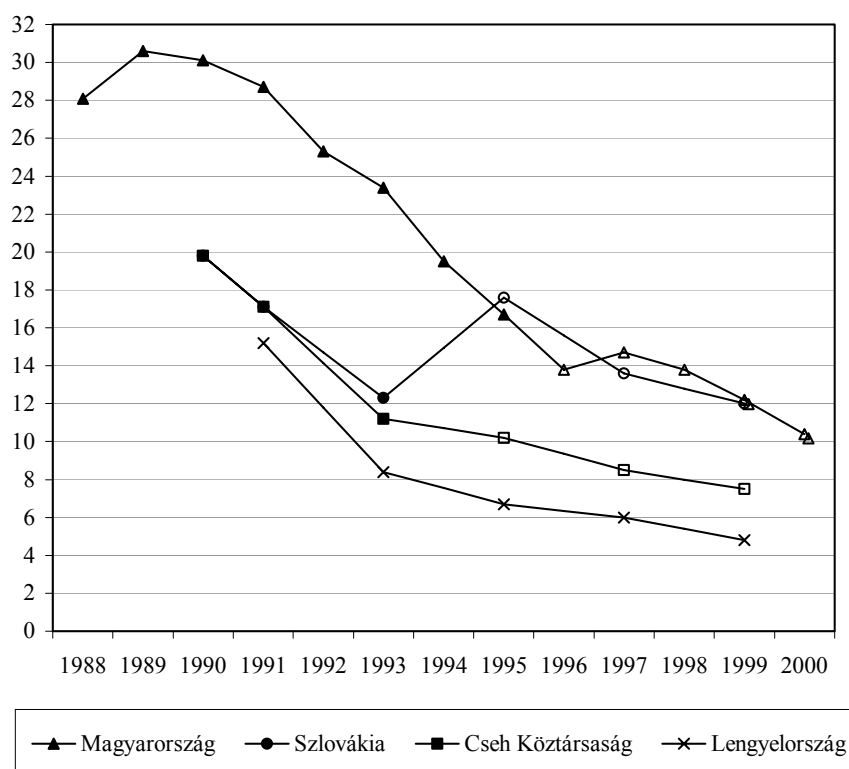
Csehországban és Szlovákiában a '90-es évek első harmadában a családi pótlék összege a gyermekek sorszámaival együtt nőtt, a magyar rendszerhez hasonlóan. (A '90-es és '91-es adatok azonosak a táblázatban és a grafikonon, mivel Csehszlovákia ekkor még nem vált szét két külön országra, tehát Csehország és Szlovákia még egy országot alkottak.) Azonban mindkét országban megváltoztatták a rendszert, így a családi pótlék összege a gyermekek korától és a család egy főre jutó jövedelmétől vált függővé⁴, míg a gyermekek sorszámaival való kapcsolata megszűnt. Így az ábrában a '95–99-es adatok – a két gyermek után járó családi pótlék értéke – saját számításom eredményei, melynek során igyekeztem olyan kor és jövedelemkategóriákat választani, melyek az adható legkisebb és legnagyobb összegek közötti átlagot közelítik. Így például Csehországban mind '97-ben, mind '99-ben az ábrán szereplő értéknél 3,5%-kal⁵ kisebb és nagyobb összeg is járhatott. A 8,5 az átlagos érték az 5,5 és a 11,5 között, a 7,5 pedig a 4,5 és a 10,5 között. Ugyanakkor voltak olyanok is, akiket a jövedelemteszt kizárt a juttatásból, csakúgy, mint Magyarországon, ahol hasonló számítási problémákat fejez ki a jelölés megváltoztatása az 1996–98-as adatoknál. Az újabb változtatás a magyar adatok jelölésénél 1999–2000-ben arra hívja fel a figyelmet, hogy megszűnt a jövedelemteszt, viszont létrejött egy olyan családi adókedvezmény, amely a családi pótlékhoz hasonlóan növeli számos család jövedelmét. Ugyanakkor ezt a családok egy része nem tudja igénybe venni, mások pedig nem tudják teljes mértékben kihasználni. Így ha a családi adókedvezmény összegét is a családi pótlékhoz számítanánk 1999–2000-ben, akkor a családok többségét tekintve családonként változó mértékben megnőne a gyermekek eltartása terhének kompenzációja.

⁴ Összege a gyermekek életkorával és a család szegénységével együtt növekedett. A legmagasabb összeg gyermekenként a 15 évesnél idősebb gyermeket nevelő, alacsony egy főre jutó jövedelmű családoknak járt, míg a legmagasabb egy főre jutó jövedelműeket a jövedelemteszt kizárta a jogosultak köréből.

⁵ Az átlagkereset százalékában.

*A két gyermek után két szülőnek járó családi pótlék
a bruttó átlagbérhez képest (%)*
*Family allowance for two children in a two parent family as a
percentage of gross average wages*

Év	Magyarország	Szlovákia	Cseh Köztársaság	Lengyelország
1988	28,1			
1989	30,6			
1990	30,1	19,8	19,8	
1991	28,7	17,1	17,1	15,2
1992	25,3			
1993	23,4	12,3	11,2	8,4
1994	19,5			
1995	16,7	17,6	10,2	6,7
1996	13,8			
1997	14,7	13,6	8,5	6,0
1998	13,8			
1999	12,2	12,0	7,5	4,8
2000	10,4			

A családi pótléknak a bruttó átlagbérhez viszonyított változásait tekintve ezeket azzal summázhatjuk, hogy arányának csökkenése a '90-es évek első felében meredek volt, majd a '90-es évek második felében lelassult. (Szlovákiában átmenetileg még nőtt is a relatív értéke a '90-es évek közepén.) Ez a tapasztalat közelebbi kapcsolatot látszik mutatni a termékenység alakulásával, mint a reálbér és a munkanélküliség változásai, mivel a négy vizsgált ország közül háromban egyaránt a termékenység stabilizálódása volt tapasztalható a '90-es évek végén. Lengyelországban nem – igaz, hogy ugyanakkor ott érte el a legalacsonyabb szintet a családi pótlék színvonala. A családi pótlék, amint az a szocialista országok népesedéspolitikájáról szóló részből is kiviláglik, Csehszlovákiában kifejezetten alapvető része volt a népesedéspolitikának a szocialista évtizedekben, és magas szintje nyilván fontos tényező volt a párok gyermekvállalással kapcsolatos döntéseinél. Hasonló volt a helyzet Magyarországon is.⁶ Némileg alacsonyabb szintje dacára Lengyelországban is fontos tényező lehetett.

Valamennyi vizsgált országban volt gyermekgondozási segély a '90-es években. Ezek egy része egységes összegű volt, a magyar GYES-hez hasonlóan. Ilyen segély létezett Magyarországon kívül Csehországban, Szlovákiában és Lengyelországban. A gyermekgondozás miatt kieső jövedelmet a szülés előtti női átlagkereset arányában, magas szinten kompenzáló, azaz GYED-típusú segéllyel pedig Magyarországon kívül Szlovéniában és Romániában találkozhatunk.

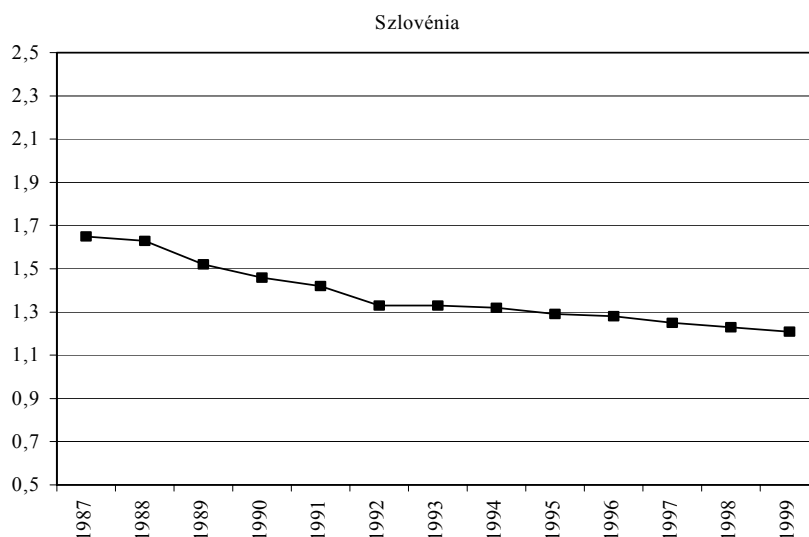
Lengyelországban a '90-es évek első harmadában még jövedelemarányos volt a gyermek két éves koráig járó segély, de csak a korábbi női átlagkereset 25%-a járt, tehát a számítás módjában a GYED-re, a kompenzáció alacsony szintjében viszont a GYES-re hasonlított. A juttatás a továbbiakban teljesen GYES-típusúvá, azaz egységes összegűvé vált. Összege 1995-ben még az országos átlagkereset 21%-át, 1999-ben már csak 16%-át tette ki. Csehszlovákia GYES-típusú juttatása az ország kettéválása után mindkét új államban veszített értékéből. 1995-ig Csehországban a cseh átlagkereset 21%-ára, Szlovákiában a

⁶ A családi pótlék különböző sorszámú gyermekek után járó összegei gyakran változtak, a két gyermekre jutó átlag az átlagbér százalékában az 1960-as évek közepéig lényegében stagnált, attól kezdve erőteljesen emelkedett (*Jarvis*, 1994). A családi pótléknak az egy gyermekre jutó átlagos összege az átlagkeresethez képest folyamatosan növekedett az 1950-es évektől 1990-ig. Míg a korszak elején az átlagkereset 5%-át sem érte el, addig 1990-re megközelítette a 20%-át. A családi pótléknak az átlagkeresethez viszonyított értékét egyszer emelték kiemelkedően nagy mértékben (több egymást szorosan követő emeléssel), 1988–89-ben, az ártámogatások megszüntetésének negatív szociális hatásait kompenzálандó. Nemzetközi összehasonlításban már 1980-ban is kiemelkedően magas volt, akkor a két gyermek után járó családi pótlék az átlagkeresetnek 25%-át tette ki, míg a többi szocialista országban 15–20, Nyugat-Európában 5–10% volt a jellemző. 1990-re pedig, az említett jelentős emelés eredményeként, a két gyermek után járó családi pótlék értéke Magyarországon meghaladta a nettó átlagkereset 40%-át (*Tárkányi*, 1998).

szlovák átlagkereset 17%-ára csökkent az értéke. Ettől kezdve viszont Csehországban folytatódott a csökkenés, ahol 1999-ben a cseh GYES már csak az átlagkereset 19%-át érte, Szlovákiában viszont megfordult a trend, és ott 1999-re az átlagkereset 26%-ára nőtt az értéke. Csehországban viszont jelentős pozitív változást jelentett, hogy 1997-ben már a gyermek négy éves koráig lehetett igénybe venni a GYES-t, míg korábban három éves koráig járt. Szlovákiában is a gyermek három éves koráig járt a juttatás, és nem történt változás az időtartamában.

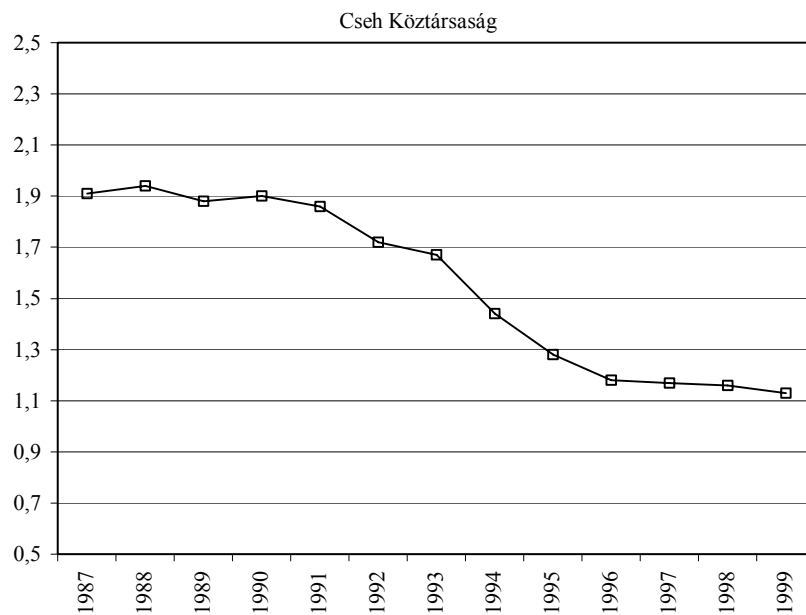
Szlovéniában 1992-ben, az új állam létrejöttekor hoztak létre egy GYED-típusú juttatást. Itt a gyermek egy éves koráig az anya korábbi átlagkeresete 100%-át kapja. Romániában a diktatúra bukása után, 1990-ben hoztak létre ilyen juttatást, mely akkor az anya korábbi átlagkeresetének 65%-át jelentette a gyermek egy éves koráig. 1999-ben a juttatás helyettesítési aránya már 85%, és a gyermek két éves koráig jár. Ezzel a '90-es évek végére Romániában jött létre a világ legbőkezűbb, a nők és a családok számára leginkább kedvező gyermekgondozási segélye (amennyiben a szintjét is és az időtartamát is figyelembe vesszük). Magyarországon, amint az ismeretes, 1996–99-ig nem járt GYED, csak a GYES-t lehetett igénybe venni.

Szlovéniában 1993-tól lelassult a termékenység csökkenése, aminek az egyik lehetséges magyarázata a szlovén GYED bevezetésének pozitív, a gyermekvállalást bátorító hatása.

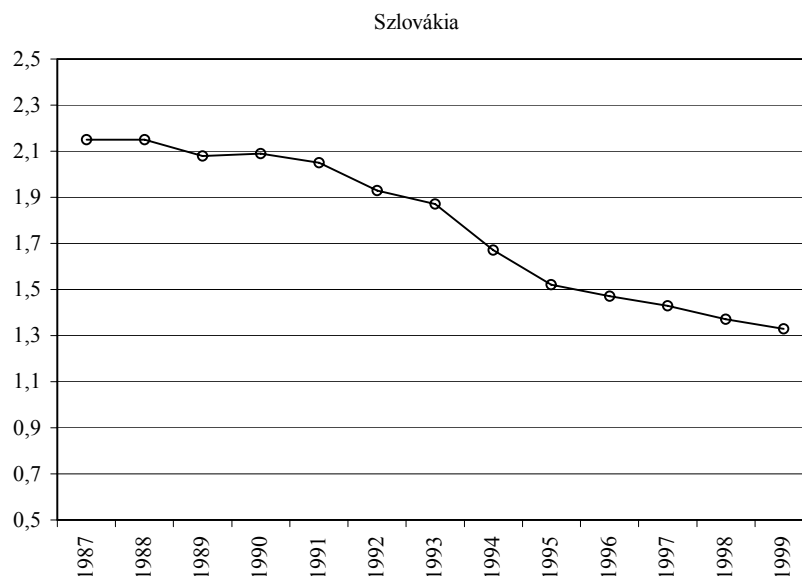
A teljes termékenységi arányszám alakulása 1960–1999 között
Total fertility rate between 1960 and 1999 in Slovenia

Csehországban 1997-től lassult le a termékenység csökkenése, amit összefüggésbe lehet hozni a cseh GYES időtartamának kiterjesztésével és azzal is, hogy megállt a családi pótlék átlagkeresethez viszonyított arányának csökkenése.

A teljes termékenységi arányszám alakulása 1960–1999 között
Total fertility rate between 1960 and 1999 in the Czech Republic

A családi pótlék értékének a jelentős emelése – ami ugyan csak az alacsony jövedelműekre terjedt ki –, Szlovákiában is pozitívan hathatott a termékenységre. Talán ez mutatkozik meg abban, hogy 1996-tól kezdve lelassul a termékenység csökkenése.

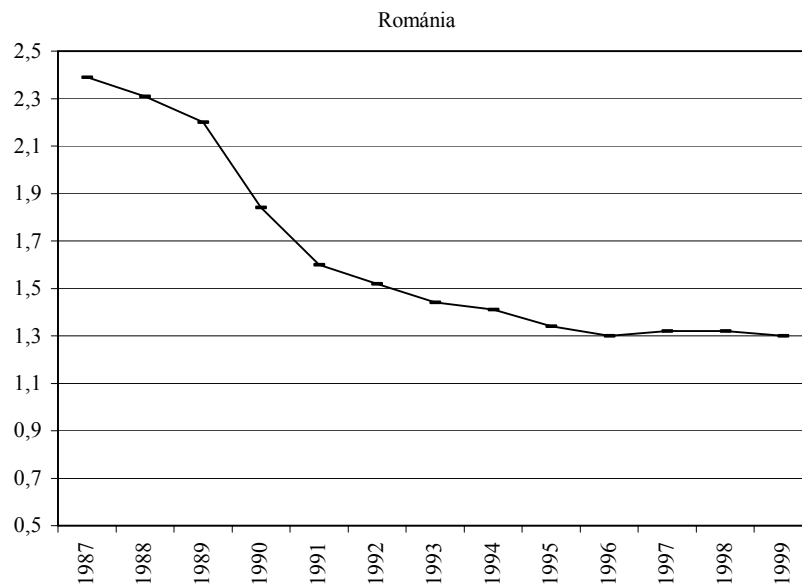

A teljes termékenységi arányszám alakulása 1960–1999 között
Total fertility rate between 1960 and 1999 in the Slovak Republic

Magyarországon 2000-ben megállt a csökkenés, újra növekedésnek indult a termékenység. Figyelemre méltó, hogy ebben az évben vezették be újra a GYED-et, míg 1999-ben újra létrehoztak egy, a korábbinál⁷ nagyobb összegű családi adókedvezményt, aminek 2000-ben jelentősen nőtt az értéke. Tehát itt is feltételezhetünk egy pozitív hatást a családi juttatások részéről. Ugyanakkor Romániában a '90-es évek elejének rendkívüli mértékű termékenység-csökkenése időben egybeesett az ottani GYED bevezetésével. A zuhanás oka jelentős részben az abortusz jogi gátjainak megszüntetése lehetett. A termékenységnek jogi korlátokkal mesterségesen magasan tartott szintje⁸ nagyon gyorsan lecsökkent. A csökkenésnek a rossz gazdasági helyzet is oka lehetett. Ugyanakkor elképzelhető, hogy az igen bőkezű román GYED hozzájárult ahhoz, hogy a termékenység csökkenése már 1992-ben lényegesen lelassult, 1994-ben a termékenység alakulása a stabilizálódás jelét mutatta, és '97-től gyakorlatilag meg is állt a csökkenés. Romániában a '90-es évek végén jelentősen megemelték az egyébként igen szerény szintű családi pótlékot, és ez is hozzájárulhatott a termékenység stabilizálódásához.

⁷ Mely 1995-ben szűnt meg.

⁸ Mivel az abortuszon kívül más születéskorlátozó lehetőség kevésbé állt rendelkezésre, az abortusz szintje katasztrofálisan magasra nőtt a '90-es évek elején Romániában.

A teljes termékenységi arányszám alakulása 1960–1999 között
Total fertility rate between 1960 and 1999 in Romania

Végül a volt NDK területén az állam megszűnésének sokkjához, és a munkanélküliség negatív hatásához még az is hozzájárulhatott, hogy az NSZK családpolitikai rendszere jóval kevésbé volt kedvező és bőkezű, mint az NDK-é⁹ (*Lois*). Az NDK-ban a fiatal nők értékrendje erősen munkacentrikus (*Pongrácz, 1994, Lois*), így érthető, hogy számukra különösen komoly problémát jelentett, hogy relatíve nehezebbé vált a gyermekvállalás és a munkavállalás összeegyeztetése, és az is, ha közülük sokan úgy döntöttek, hogy a kettő közül egyelőre inkább a munkavállalást választják.

⁹ Az NDK-ban GYED típusú, míg az NSZK-ban csak GYES típusú gyermekgondozási segély volt. Emellett az NDK-ban természetesnek számított a bölcsődék igénybe vétele, ami az NSZK-ban ritkaság volt. A keletnémet anyáknak jóval több törvényes szabadnapjuk volt gyermekük gondozására, mint a nyugatnémet anyáknak (*Lois*).

Összefoglalás

A családpolitikai juttatásoknak a termékenységet növelő hatását történeti tapasztalatok – például Svédországré, Franciaországré – (Andorka, 1987, Tárkányi, 2001) és ökonometriai elemzések eredményei (Gábos, 2001) is alátámasztják. Magyarországon (Kamarás, 1994, Tárkányi, 1998) és más szocialista országokban, így az NDK-ban és Csehszlovákiában (Andorka, 1987) is lehetett tapasztalni ezt a XX. században. Ennek alapján joggal feltételezhető, hogy a közép-európai országokban a családpolitika rendszerének "összezsugorodása", juttatásainak csökkenése a '90-es években negatív hatással volt a termékenységre, és hozzájárult általánosan tapasztalható jelentős csökkenéséhez.

A juttatások hatásainak kiszűréséhez ajánlatos más társadalmi jelzőszámok, demográfiai trendek elemzése is. Például valószínű, hogy Csehszlovákiában a házassodás arányának a növekedése a '70-es évek elején a javuló életkörülményeknek, a fiatalok viszonylag jó helyzetének a jele lehetett, és bizonyára ugyanilyen kedvező körülmények játszottak közre a termékenység ugyanekkor tapasztalható növekedésében is. Ugyanakkor a '70-es évek közepén a termékenység éles megugrása egyértelműen az ugyanekkor bevezetett népesedéspolitikai intézkedésekkel hozható kapcsolatba. Ezek hatása jól elkülöníthető az addigi trendtől.

Hasonlóan hasznos lehet a házassodás és a termékenység alakulásának összevetése a '90-es években is. Például Romániában 1994-től feltűnően elválnak egymástól a házassodás és a termékenység alakulása. A házassodás 1993–94-es jelentős visszaesését követte a termékenység élesebb visszaesése 1995-ben. Amíg a házassodás visszaesése 14%-os volt, a termékenysége csak 5%-os. 1997-től stabilizálódott a termékenység, miközben a házassodás aránya kissé tovább csökkent. Mindennek alapján feltételezhető valamilyen külön tényező hatása, amely kedvezően befolyásolja a gyermekvállalást, ez pedig valószínűleg az 1990-ben bevezetett, majd a '90-es évek végén kibővített román GYED lehet. Szlovénia esetében viszont a házassodás hatásának vizsgálata bizonytalanabbá teszi a szlovén GYED esetleges hatásának a kimutathatóságát. Ugyanis a termékenység a GYED 1992-es bevezetése után, 1993-ban stabilizálódott, ám ezt megelőzte 1992-ben a házasságkötések arányának jelentős növekedése. Ehhez hasonlóan Csehország esetében is kérdéses, hogy kedvező családpolitikai változások, vagy más tényezők okozták a termékenység viszonylagos stabilizálódását a '90-es évek második felében, hiszen ott a házassodás arányának csökkenése egy évvel korábban állt meg, mint a termékenysége.

Az életkörülmények általános változása is befolyásolhatta a termékenységet, aminek a feltételezett hatását különösen a munkanélküliség és a reálbér alakulásának a figyelemmel kísérésével, trendjeiknek a termékenység alakulásával való összevetésével vizsgálhatjuk. Az tapasztalható, hogy általában a munkanélküliség arányának megugrásával együtt zuhan le a termékenység, viszont a

munkanélküliség arányának viszonylag gyors csökkenése láthatólag nem gátolta meg a termékenység további csökkenését Lengyelországban. Csehországban pedig éppen akkor stabilizálódott a termékenység, amikor megnőtt a munkanélküliség a '90-es évek végén.

A reálbér csökkenése is egybeesett a vizsgált országokban a termékenység csökkenésével a '90-es évek elején, ám a reálbér újból növekedésnek indult, miközben a termékenység tovább esett. Elképzelhető, hogy a reálbér újbóli növekedése azért nem mutat kapcsolatot a termékenység alakulásával, mert a munkanélküliség magas szintjének a negatív hatása erősebb. A '90-es évek végére általában lelassult vagy megállt a termékenység csökkenése, vagyis, ha több év késéssel is, végső soron követte a reálbér pozitív változását. Feltételezhető, hogy a magas szintű munkanélküliség és a nagy arányú reálbércsökkenés külön-külön is erősen negatívan hatnak az emberek biztonságérzetére és ezen keresztül a termékenységre, együttes hatásuk pedig olyan súlyos, hogy jelentős javulásnak kell bekövetkeznie mindkét jelenség vonatkozásában, amíg az emberek zöme vissza mer térni a korábban jellemző demográfiai magatartáshoz.

Lengyelország esete elgondolkasztó, mert a '90-es évek végén már évek óta csökkent a munkanélküliség és nőtt a reálbér, mégsem mutatkozott egyértelmű jele a termékenység-csökkenés megállásának. Az értékrend és az életmód Lengyelországban is változhatott, de minden bizonnyal ott a legkevésbé a vizsgált országok közül, hiszen mind a válás, mind a házasságon kívül születés aránya viszonylag alacsony. Így lehetséges magyarázatként megnő a jelentősége a családpolitikai juttatások alakulásának. Lengyelországban volt és maradt a legalacsonyabb szintű a családi pótlék, mely a gyermeknevelés terhei kompenzálásának fő eszköze. A családi pótlék szintje Lengyelországban különösen alacsony szintre süllyedt a '90-es évek második felére. A többi országtól eltérően itt nem javult a '90-es években a helyzet a gyermekgondozási segély tekintetében, miközben Szlovákia a szintjét, Csehország az időtartamát növelte a GYES-nek, Szlovénia és Románia pedig GYED-típusú, jövedelemarányos juttatást vezetett be. E két utóbbi országnál termékenységük esésének viszonylag korai lefékeződése valószínűleg részben különösen kedvező gyermekgondozási segélyeknek köszönhető. Csehországban pedig a termékenység stabilizálódása a '90-es évek végén talán részben a gyermekgondozási segély időtartama meghosszabbításának. Szerepe lehetett ebben annak is, hogy megállt a családi pótlék átlagkeresethez viszonyított arányának a csökkenése, és számításba vehető, hogy a reálbér több éve tartó növekedése is elkezdte éreztetni a hatását. Szlovákiában is reálisnak tűnik a családi pótlék emelésének némi pozitív hatását feltételezni. A '90-es évek közepén történt emelés után, 1996-tól lelassult a termékenység csökkenése (amiben talán a GYES összege emelésének is lehetett szerepe). Magyarországon a Bokros-csomag idején a családi pótlék reálértékének és a reálbérnek a gyors csökkenése és a GYED megszüntetése is hozzájárulhattak ahhoz, hogy ekkor meggyorsult a termékenység csök-

kenése. 2000-ben viszont egy évtizednyi csökkenés után újra növekedésnek indult a termékenység, aminek a háttérben valószínűsíthető a GYED visszaállításának és a családi adókedvezmény bevezetésének a hatása. (Igaz, hogy ugyanekkor nőtt a házasodás aránya is Magyarországon. Így Magyarország esetében a család- és népesedéspolitikai intézkedések lehetséges pozitív hatásainak kimutatásához a 2000 utáni évek tapasztalatainak elemzésére is szükség van.)

IRODALOM

- Andorka Rudolf* (1987): Gyermekszám a fejlett országokban. Budapest: Gondolat.
CESTAT Statistical Bulletin 1997/1.
CESTAT Statistical Bulletin 2000/3.
- Dorbritz, J.* (1997): Der demographische Wandel in Ostdeutschland – Verlauf und Erklärungsansätze. Harald Boldt Verlag – Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft.
- Filipic, U.*: Soziale Sicherung zwischen Kontinuität und Wandel. Am Beispiel Sloweniens, Ungars, Polens und der Tschechischen Republik. in: Soziale Sicherheit 1999/6.
- Gábos, András*: A családtámogatási rendszerek termékenységre gyakorolt hatásai. 2001. Budapest: TÁRKI.
- Hoóz, István* (1983): Társadalompolitika, gazdaságpolitika, szociálpolitika, valamint a népesedéspolitika kapcsolatai a szocialista országokban. (KSH NKI Kutatási Jelentései 11.) Budapest: KSH NKI.
- Hoóz, István* (1983): A népesedéspolitika eszközei, különös tekintettel a gazdasági jellegű eszközök alkalmazásának gyakorlatára és az ezekkel összefüggő nézetekre a szocialista országokban. (KSH NKI Kutatási Jelentései 14.) Budapest: KSH NKI.
- Jarvis, S. J. – Micklewright, J.*: A családi pótlék célzottsága és célzása Magyarországon. in: Esély 1994/2.
- Kamarás Ferenc*: Új gyermekvállalási stratégiák. in: Demográfia 1994/3–4.
- Klinger, András*: Les politiques familiales en Europe de l'Est. in: Population 1991/3.
- Lois, Ákos*: A születések gyakoriságának alakulása Kelet-Németországban az újraegyesítés után. Kézirat.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1991. Budapest: KSH.
Magyar Statisztikai Évkönyv 1992. Budapest: KSH.
Magyar Statisztikai Évkönyv 1993. Budapest: KSH.
Magyar Statisztikai Évkönyv 1994. Budapest: KSH.
Magyar Statisztikai Évkönyv 1995. Budapest: KSH.
Magyar Statisztikai Évkönyv 1996. Budapest: KSH.
Magyar Statisztikai Évkönyv 1997. Budapest: KSH.
Magyar Statisztikai Évkönyv 1998. Budapest: KSH.
Magyar Statisztikai Évkönyv 1999. Budapest: KSH.
- Philipov, D. – Kohler, H-P.*: Tempo Effects in the Fertility Decline in Eastern Europe: Evidence from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland and Russia. in: European Journal of Population 2001/1.

- Pongrácz, Tiborné – S. Molnár, Edit* (1994): Kisgyermekes apák és anyák szülői, családi attitűdjei négy európai országban. (KSH NKI Kutatási Jelentései 52.) Budapest: KSH NKI.
- Prebivalstvo Slovenije, 1998. Population of Slovenia, 1998. (CD-ROM) 2000. Ljubljana: Statistični Urad Republike Slovenije.
- Recent Demographic Developments in Europe 2000. 2000 Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Simon, Ákos – Vass, Péter* (szerk.) (1999): Kelet-Európa tíz éve. Budapest: HVG.
- Sobotka, T.*: Ten years of rapid fertility changes in European post-communist countries: Evidence and interpretation. Paper presented at the European Population Conference in Helsinki, 7–9 June, 2001.
- Social Policy of the Slovak Republic in 1997. 1999. Bratislava: Ministry of Labour, Social Affairs and Family of the Slovak Republic.
- Social Policy of the Slovak Republic in 1998. 1999. Bratislava: Ministry of Labour, Social Affairs and Family of the Slovak Republic.
- Social Policy of the Slovak Republic in 1999. 2000. Bratislava: Ministry of Labour, Social Affairs and Family of the Slovak Republic.
- Social Security Programs Throughout the World – 1983. Research Report No. 59. U.S. Department of Health and Human Services. Social Security Administration Office of Policy. Office of Research, Statistics and International Policy. Washington, D. C.
- Social Security Programs Throughout the World – 1987. Research Report No. 61. U.S. Department of Health and Human Services. Social Security Administration Office of Policy. Office of Research, Statistics and International Policy. Washington, D. C.
- Social Security Programs Throughout the World – 1989. Research Report No. 62. U.S. Department of Health and Human Services. Social Security Administration Office of International Policy. Office of Research and Statistics. Washington, D. C.
- Social Security Programs Throughout the World – 1991. U.S. Department of Health and Human Services. Social Security Administration Office of International Policy. Office of Research and Statistics. Washington, D. C.
- Social Security Programs Throughout the World – 1993. Research Report No. 63. U.S. Department of Health and Human Services. Social Security Administration. Office of Research and Statistics. Washington, D. C.
- Social Security Programs Throughout the World – 1995. Research Report No. 64. Social Security Administration. Office of Research and Statistics. Washington, D. C.
- Social Security Programs Throughout the World – 1997. Research Report No. 65. Social Security Administration. Office of Research, Evaluation and Statistics. Washington, D. C.
- Social Security Programs Throughout the World – 1999. Research Report No. 66. Social Security Administration. Office of Research, Evaluation and Statistics. Internet: www.ssa.gov/statistics/ssptw/1999
- Tárkányi, Ákos*: Európai családpolitikák: a magyar családpolitika története. in: *Demográfia*, 1998/2–3.
- Tárkányi, Ákos*: Népesedéspolitika Nyugat- és Észak-Európában. in: *Cseh-Szombathy, László – Tóth, Pál Péter* (szerk.) 2001. Népesedés és népességpolitika. Budapest: Századvég.

Vojtechovská, Petra: Přehled sociálního zabezpečení rodin s detmi v posledních třiceti letech. (A gyermekes családok szociális támogatásának áttekintése az utóbbi harminc év folyamán.) in: Demográfie 1998/1.

Vortmann, Heinz (1989): DDR: Stabilisierung der Geburtenrate durch Sozialpolitik. Duncker und Humblot.

Tárgyszavak:

Népesedéspolitika

Nemzetközi összehasonlítás

**THE EFFECTS OF CHANGES IN FAMILY POLICY ON FERTILITY
IN CENTRAL EUROPE**

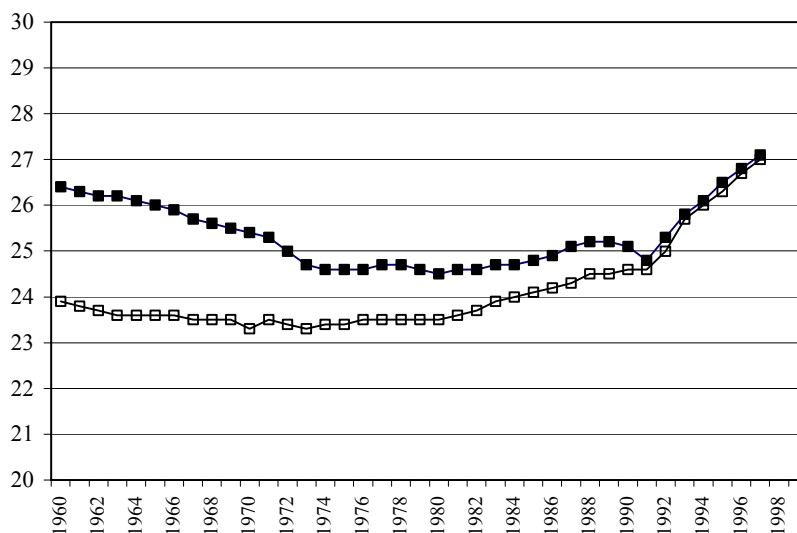
MELLÉKLET

Az anya átlagos életkora gyermekszüléskor
Mean age of mothers at childbearing

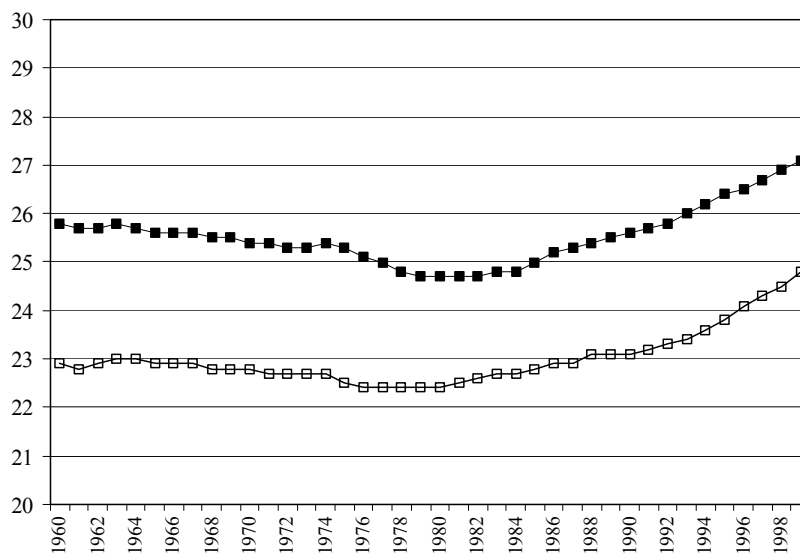
□ Az első gyermek születésekor
 At birth of first child

■ Gyermek születésekor
 At childbearing

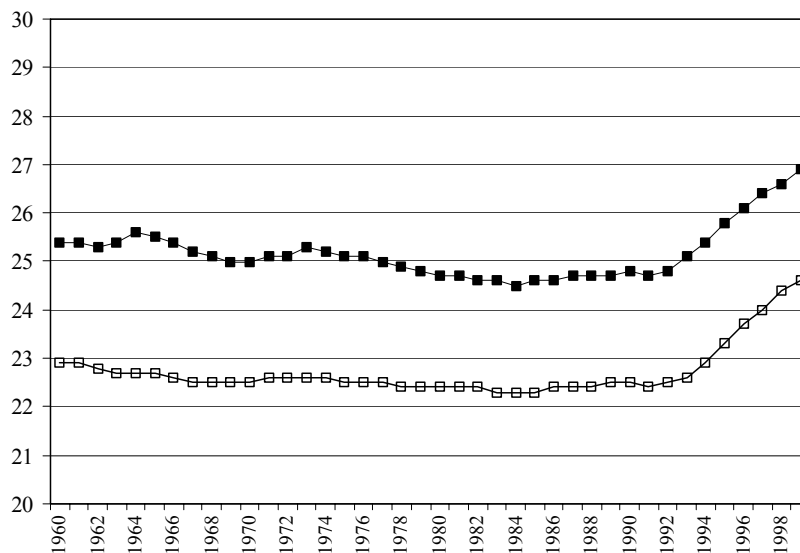
NDK, 1990-től annak területe

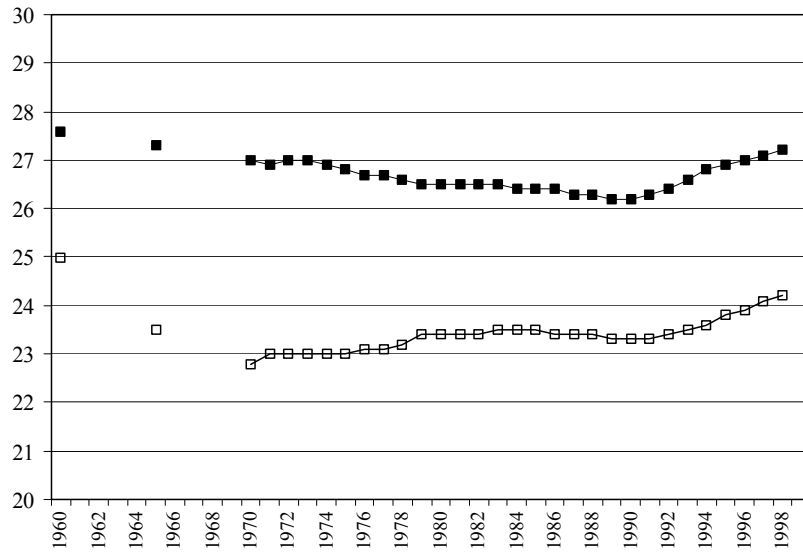
Magyarország

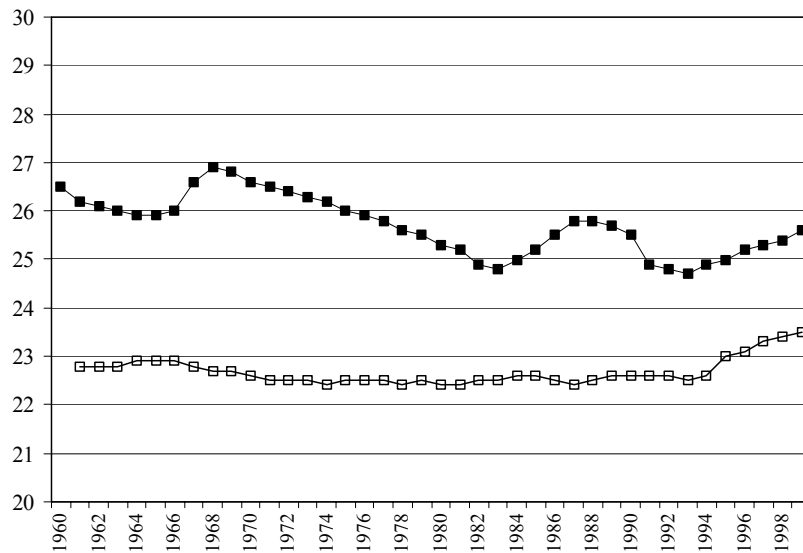
Cseh Köztársaság

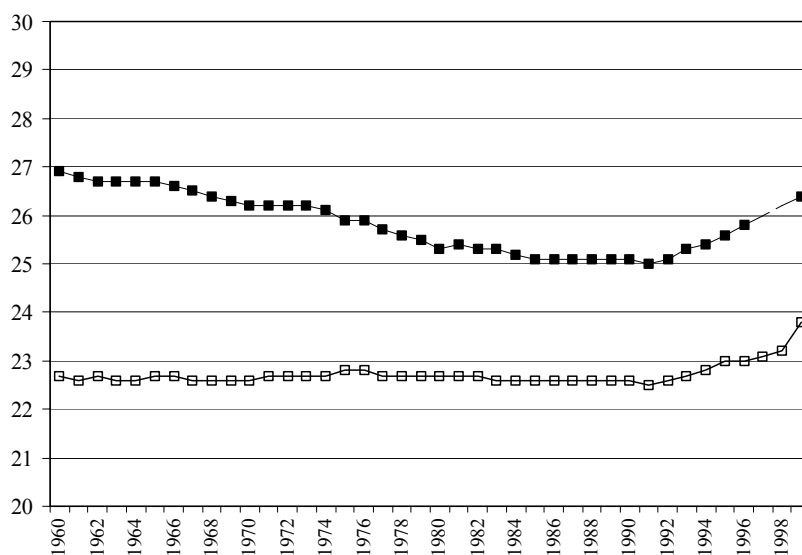
Lengyelország

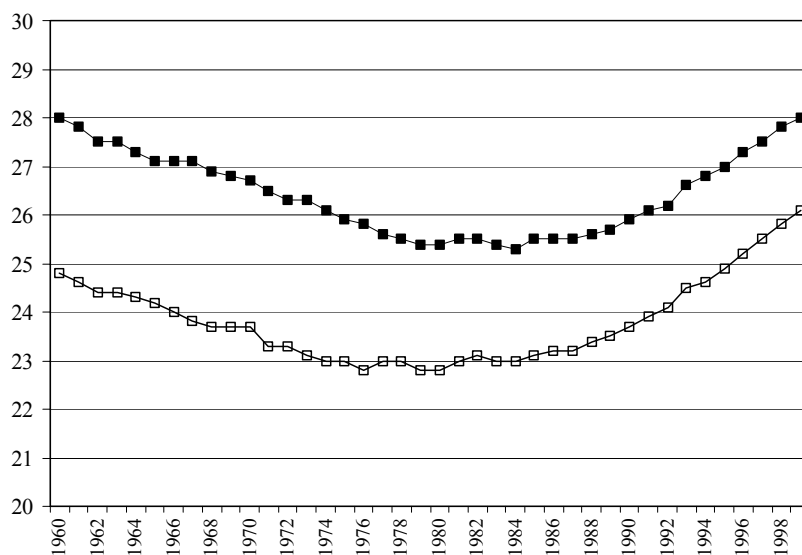
Románia

Szlovákia

Szlovénia

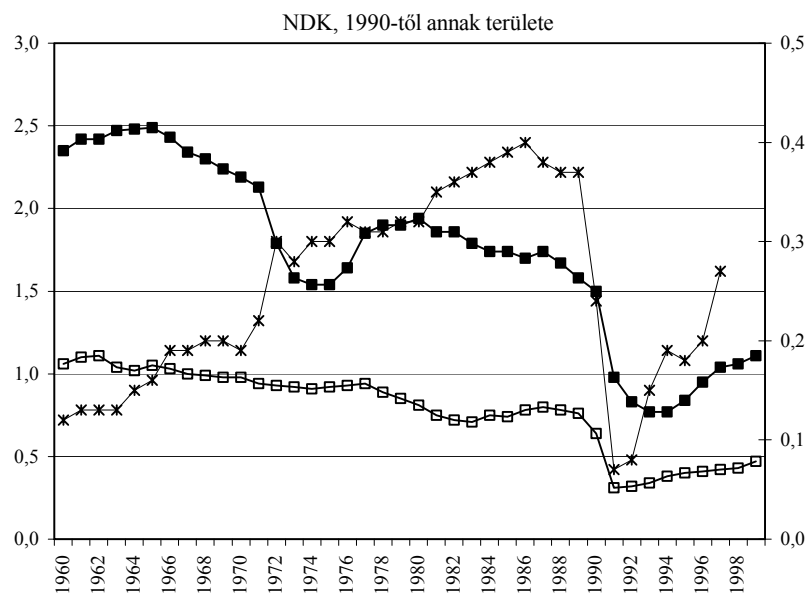

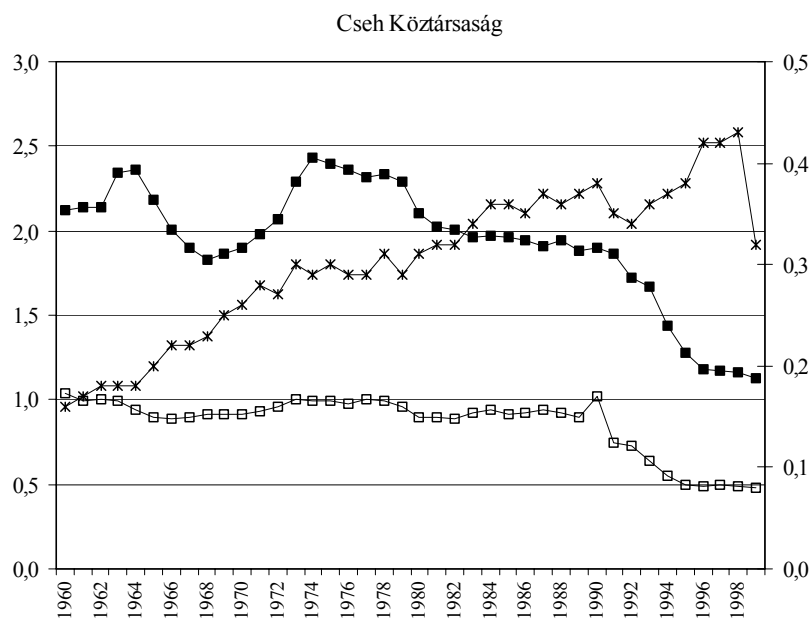
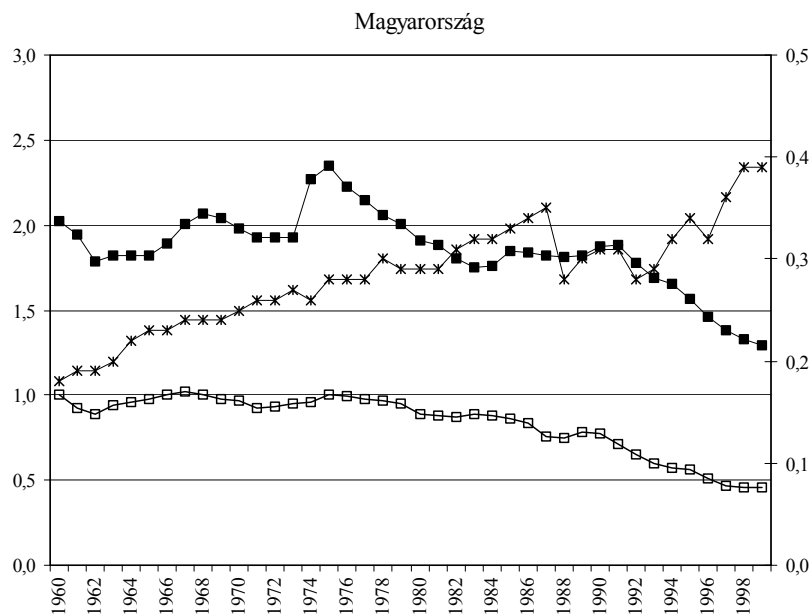
Az alább következő grafikonok bal oldali skálája a termékenység és a házassodás, a jobb oldali a válás mérőszámaihoz rendelhető hozzá.

*A teljes termékenységi, első házasságkötési és válási arányszámok alakulása
1960–1999 között*
*Total fertility rate, total female first marriage rate and total divorce rate
between 1960 and 1999*

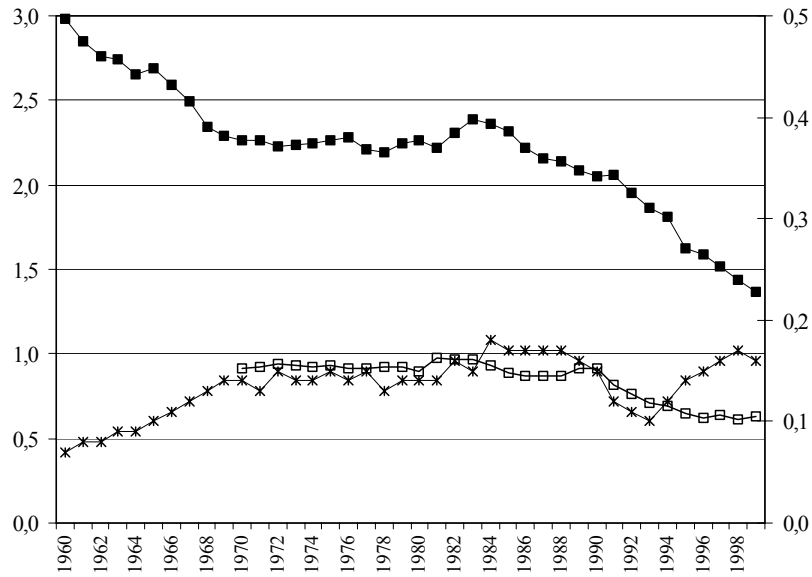
■ Teljes termékenységi arányszám □ Teljes első házasságkötési arányszám

* Teljes válási arányszám

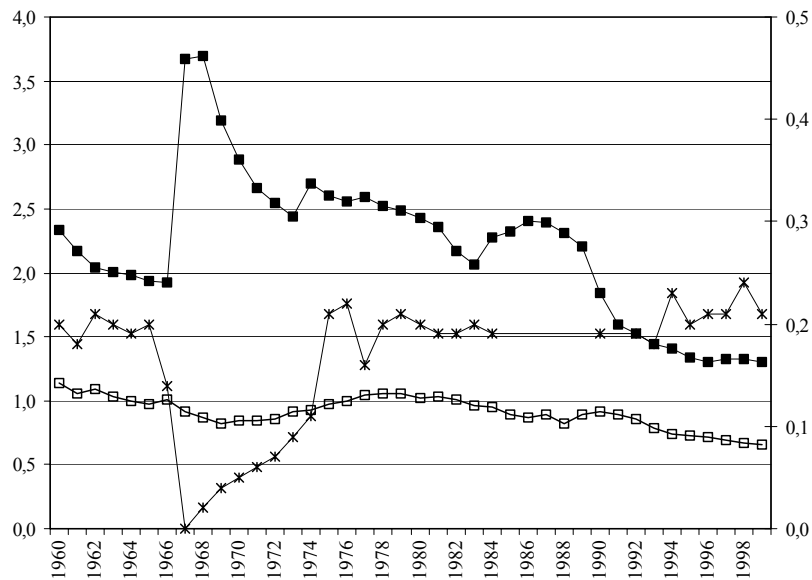

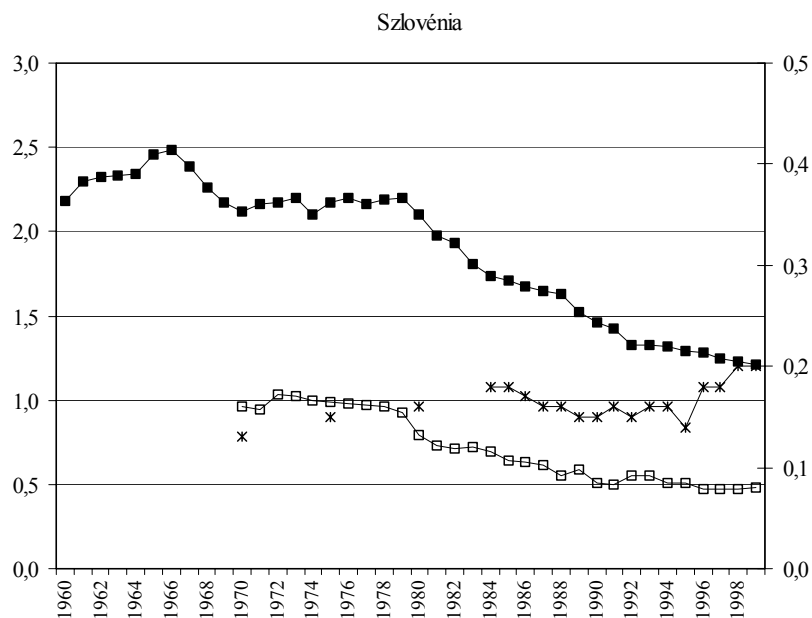
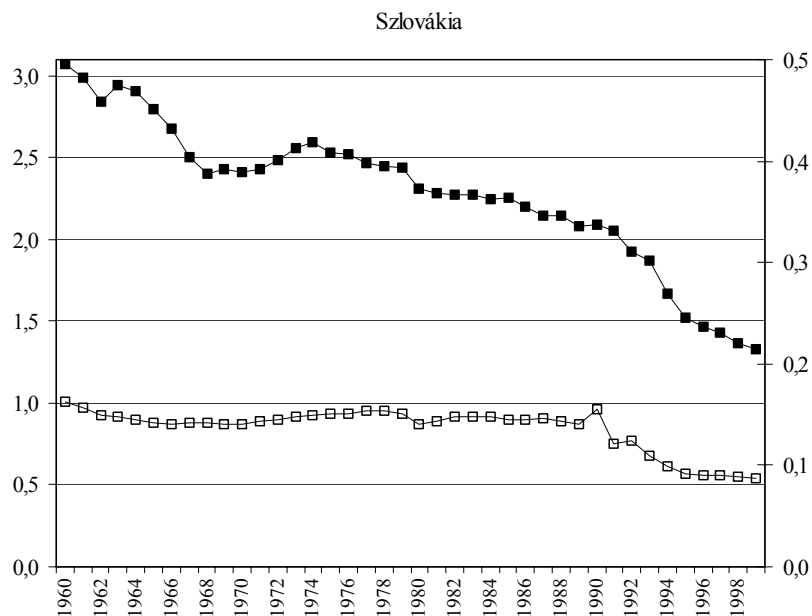

Lengyelország

Románia

A MAGYARORSZÁGI KOHORSZ-TERMÉKENYSÉG ALAKULÁSÁNAK VIZSGÁLATA A SZÜLETÉSI SORSZÁMOK FIGYELEMBEVÉTELÉVEL

SZABADY BALÁZS

1. Bevezetés

A termékenységi kutatások a demográfiában két különböző szemléletmódból indulhatnak ki: transzverzális vagy longitudinális megközelítésből. A kettő közül az előbbit használják gyakrabban, azon nyilvánvaló okból, hogy

- könnyebben elérhetőek hozzá konzisztens adatok (éves vagy kétéves statisztikából);
- a populáció zártsága nyugodtabban feltételezhető;
- az eredmények érzékeltesen kifejezik az időbeli hullámzást, ezért könnyebben összevethetőek esetleges befolyásoló tényezők időbeli változásával.

Ezzel szemben a longitudinális (idősori, kohorsz) megközelítésnek az a nyilvánvaló előnye, hogy *nem fiktív* kohorszokat állít elő és vizsgál, mint a transzverzális megközelítés, hanem *valóságos* kohorszok viselkedését vizsgálja. Ebben az esetben viszont nyilvánvaló probléma a vizsgált populáció változása ki- és bevándorlások, valamint halálozások következtében, illetve az a nehezen megválaszolható kérdés, hogy milyen népesség legyen a viszonyítás alapja: az aktuálisan élő nők, a házas nők, a termékeny és egészséges nők, esetleg mindvégig a kohorsz születéskori létszáma?

Ennek megfelelően a longitudinális megközelítések elég sokfélék:

- retrospektív vizsgálatok,
- nyomon követéses vizsgálatok,
- idősorok vizsgálata, többnyire a kohorsz továbbélő tagjainak figyelembevételével stb.

A kohorszok így sok esetben szintén fiktívvé válnak.

Előrejelzés szempontjából a transzverzális megközelítés kényelmes hipotéziseket kínál a demográfusnak, amelyek nem teljesülése esetén „mossa kezeit”. „Ha a népesség ugyanígy viselkedik...”, „ha 10%-kal többen vállalnának 3. gyermeket...”, ha a népességpolitikának sikerül elérni...” kezdetű nem túl mélyenszántó feltevések valójában a tavalyi és tavalyelőtti *fiktív* kohorszok viselkedéséből próbál következtetéseket levonni a jövőbeli *fiktív* kohorszokra, amiből azután vissza lehet következtetni a valóságos termékenységre. Ennyi fikció mögül hogyan bukkan elő a valóság?

Ilyen előzmények után talán még paradigmaváltásnak is beillik, ha megpróbáljuk figyelembe venni azokat a nyilvánvaló tényeket, hogy amelyik nő idén megszülte harmadik gyermekét, az jövőre már még egy harmadik gyermeket *nem tud*

szülni, akinek pedig egy gyermeke van, az jövőre legfeljebb a másodikat szülheti meg stb.

Ezért jelen dolgozatban a magyarországi termékenység alakulását az egyes születési kohorszok által szült gyermekek száma alapján próbáljuk vizsgálni, a születési sorszám figyelembevételével.

A kohorsz-termékenységet természetesen már többször is vizsgálták a hazai szakirodalomban. (Pl. *Acsádi*, 1962, 1964, 1967; *Friedman–Coombs*, 1967). Jelen dolgozat annyiban igyekszik újat nyújtani, hogy

- a II. világháború után született magyar kohorszok közül néhánynak már a teljes termékenységtörténetét figyelembe tudja venni,
- a kohorsz termékenység vetítési alapja nem a kohorsz aktuálisan továbbélő tagjainak a száma, hanem születéskori létszáma, mint az a következőkből ki fog derülni.

2. A hipotézisek rendszere. Mire vetítsük a termékenységet?

A tisztánlátás érdekében tekintsük át egy adott naptári évben született női kohorsz megoszlását 100 éves története folyamán a termékenység szempontjából (I. ábra). Az ábrában nem a számszerűsíthető mértékek a lényegesek, pusztán elvi sémáról van szó, a jobb áttekinthetőség kedvéért, mégis valós adatokat használtunk fel a kohorsz szubpopulációinak közelítésére. („Magyarország halandósági táblái 1900/01-től 1967/68-ig”, „Az első házasságkötések alakulása Magyarországon a II. világháború után”: *A KSH Népegyetudományi Kutatóintézet és a MTA Demográfiai Bizottságának Közleményei* 34. 1971. 103–105. old., ill. 54. 1983. 144. old.

A kohorsz összetételének vizsgálatához bevezetett jelölések:

- P^T – a női kohorsz teljes létszáma születéskor,
- P_t^l – a t-ik időpontban továbbélők száma,
- P_t^d – a t-ik időpontig már meghaltak száma,
- P_t^m – házas, továbbélő,
- P_t^{m*} – nem házas, továbbélő,
- P_t^f – termékeny (szülőképes) továbbélő,
- P_t^{f*} – terméketlen (szülőképtelen) továbbélő,
- P_t^{mf} – házas, termékeny (szülőképes),
- P_t^{mf*} – házas, terméketlen (szülőképtelen),
- P_t^{m*f} – nem házas, termékeny (szülőképes),
- P_t^{m*f*} – nem házas, terméketlen (szülőképtelen).

Az egyes szubpopulációk közötti összefüggések:

$$P^T = P_t^l + P_t^d \quad t = 0; 1; \dots; 100$$

1. A kohorsz egyes továbbélő szubpopulációi közötti összefüggések

Interrelations between subpopulations surviving in a cohort

	Házias (m)	Nem házias (m*)	Összesen
Szülőképes (f)	P_t^{mf}	$P_t^{m^*f}$	P_t^f
Szülőképtelen (f*)	$P_t^{mf^*}$	$P_t^{m^*f^*}$	$P_t^{f^*}$
Összesen	P_t^m	$P_t^{m^*}$	P_t^l

A teljes megszületett kohorsz megoszlása a t-ik évben:

$$P^T = P_t^l + P_t^d = P_t^{mf} + P_t^{m^*f} + P_t^{mf^*} + P_t^{m^*f^*} + P_t^d$$

Kiktől várható egyáltalán gyermekszülés? Természetesen a termékeny nőktől:

$$P_t^f = P_t^{mf} + P_t^{m^*f}$$

Ezen sokaság két komponense természetesen nem egyforma intenzitással játszik szerepet a termékenység alakulásában, de kétségtelen, hogy a P^T -t alkotó többi szubpopuláció szerepe nulla.

Ezzel szemben a szokványos statisztikai megközelítések esetén a termékenység jellemzésére a születésszámot általában vagy az élő nőkre, vagy a házias nőkre szokták vetíteni. A szokásos vetítési alap tehát az élő nők esetén:

$$P_t^l = P_t^{mf} + P_t^{m^*f} + P_t^{mf^*} + P_t^{m^*f^*}$$

A házias nők esetén:

$$P_t^m = P_t^{mf} + P_t^{m^*f}$$

Az élő nők sokaságában benne foglaltatnak a termékeny nők is, de még két másik szubpopulációval (terméketlen házias, terméketlen nem házias) együtt. Ha ezzel szemben a házias nőkre vetítik az élveszületéseket, akkor abban nem szerepel a nem házias termékeny nők sokasága, a házias nem termékeny nőké viszont szerepel. (Emellett a házias nők között megjelennek az újránháziasodottak is, akiknek termékenysége szintén eltérő.)

Próbálnánk meg talán a termékeny nőkre vetíteni az élveszületéseket? A termékeny nők száma legfeljebb becülhető, maga a termékenység a különböző korévekben amúgy sem állandó érték, inkább egy valószínűségi eloszlásnak tekinthető, várható értékkel és szórással, amit több minden befolyásol (házias állapot, a partner állapota, a coitusok gyakorisága stb.), a vizsgált jelenség gyökeréhez tehát így sem jutottunk sokkal közelebb.

De vajon mi akadályoz meg bennünket abban, hogy a kohorsz egész története során a kohorsz *születéskori létszámára* vetítsünk? Nagyobb torzítást okoz-e, ha az időközben meghaltak is szerepelnek a mutatószám nevezőjében?

Ismét megtekintve az I. ábrát: élveszületés a két alsó kategóriától várható: a termékeny házias, és a termékeny nem házias nőktől, de ezen sokaságok határa a

valóságban elmosódó, számszerűen csak bizonytalanul állapítható meg. A továbbélő nők, illetve a továbbélő házas nők sokasága (amelyeket a statisztika többnyire használni szokott) statisztikailag pontosan elhatárolható a halottakétól, illetve a nem házasokétól, de ez az elhatárolás megoldja-e a problémánkat? A terméketlen nők két kategóriája a népesség reprodukciója szempontjából ugyanolyan irreleváns (elnézést a kifejezésért: értéktelen), mint a már meghaltak. Azonkívül feltételezhető, hogy nemcsak a termékenység, hanem a továbbélés szempontjából is „csökkent esélyű” rétegekről van szó, a halandóság időleges növekedése valószínűleg őket sújtja jobban, tehát részükről az átjárás a meghaltak kategóriájába (oda-vissza) könnyebb.

Vagyis lenne egy releváns határ: a termékenyek, valamint a nem termékenyek és halottak között, de ez *statisztikailag nem ragadható meg*. Van két statisztikailag pontosan megragadható határ: az élők és a halottak, illetve a házasok és nem házasok között, csak hogy ez meg a termékenység szempontjából *nem releváns!*

Hipotézisünk a csapdából való kimászásra: a kohorsz születés kori létszáma *statisztikailag egyértelmű*, (és a kohorsz története során változatlan!) ugyanakkor nem állítható, hogy kevésbé használható vetítési alapnak a termékenység mérésére, mint ha a halottakat kihagyjuk, de a terméketleneket benntartjuk.¹

Az élveszületéseknek a kohorszok születés kori létszámára történő vetítésének emellett határozott előnyei is vannak:

1. Miután az évről évre kiszámított termékenységi mutatók nevezője azonos, összeadásuk semmilyen nehézségbe nem ütközik: a kohorszmutatók egyes naptári éves adatait kumulálva *nem fiktív számot*, hanem annak *valóságos értékét* kapjuk meg, hogy 1 leány újszülöttre a kohorsz 100 éves története folyamán hány tényleges élveszületés jutott összesen, adataink tehát közvetlenül értelmezhetők.
2. Amellett, hogy adataink közvetlenül értelmezhetők, a népesség reprodukciójáról egy eddig használatlan mutatót kapunk: a kumulált termékenységi arányszámoknak kohorszanként tartósan 2 körüli értékére lenne szükség a népesség hosszú távú fennmaradásához.

¹ A gyermekszám szintje, korszpecifikus gyakoriságai az élők átlagnépességére vonatkoznak és maguk is átlagos értékek. Ha valakinek nem születik gyermeke, ő ezekben az átlagokban zérus gyermekvállalással vesz részt. Az orvosi előrehaladás egyre inkább elmosza a különbséget azok között, akik képesek, de nem vállalnak gyermeket, és azok között, akik erre akkor sem képesek, ha akarnának („termékeny” és „terméketlen” nők). *Más* mérési probléma az, ha a nők halandóságát vagy költözéseit (vándorlását) vesszük figyelembe. Szerző dolgozata ezen részében – és végeredményben egész dolgozatában – a demográfiában igen jól és régóta ismert *nettó termékenységet* vizsgálja, ami sem a halandóság, sem a vándorlás hatását tartalmazza. (A Szerk.)

3. A módszer, a kutatás elvégzése

Az anyák születési éve szerinti élveszületési adatok a magyarországi Demográfiai Évkönyvekben 1960 óta található meg, tehát gyakorlatilag az 1947-ben született női kohorsztól kezdve folyamatosan rendelkezésre állnak évről évre a kohorszok születési adatai, ezért az előző fejezet gondolatmenetének értelmében bátran kumulálhatók, a kohorszok között az összehasonlítás pedig közvetlenül elvégezhető.

Eredeti adatsorunk tehát a születési kohorsz által évről évre produkált élveszületések száma. Ha az adatsort végigosztjuk a kohorsz születéskori létszámával, a kohorszok közötti összehasonlításra alkalmas arányszámokat kapunk. Ezek az arányszámok ki lehetnek téve a körülmények (illetve a népesedéspolitika) által okozott ingadozásnak, viszont a belőlük számított kumulált arányszámokban már nyilván kiegyenlítődnék a hullámzások: az előrehozott, illetve az elhalasztott születések által előidézett hullámváz kumuláláskor szükségképpen kiegyenlítődik.

A jelenség mélyebb megragadása érdekében ezeket a kumulált idősorokat nemcsak az összes születésre, hanem az egyes születési sorszámokra is kiszámítottuk. Miután 1 nőre értelemszerűen legfeljebb 1 első (ill. második stb.) szülött eshet, az egyes születési sorszámokhoz tartozó adatsorokból levonható következtetések egyúttal utalnak a befolyásolás (a népesedéspolitika) esetleges korlátaira is.

Az így kapott kumulált adatsoraink alapján ábrázolt görbék láthatók a II–VIII. ábrán, illetve a már befejezett termékenyséű 1947-es és 1948-as kohorsz teljes kumulált termékenységtörténete születési sorszámonkénti megoszlásban a IX. és X. ábrán.

A kohorszok termékenységi viselkedésének változását mutatja az azonos „korévekhez” tartozó kumulált termékenységek alakulása (XI–XVIII. ábra).

Felmerül a kérdés, hogy az adatsorok egyes elemei tulajdonképpen mit jelentenek, mit értünk a „koréven” idézőjelben?

Nyilvánvaló, hogy a szokványos demográfiai szóhasználat szerint az adatsor egyes elemeiben szereplő születések nem azonos életkorú anyáktól történtek, hanem két szomszédos *korévhez* tartoznak, attól függően, hogy az anya születésnapja, vagy a gyermek születésnapja van előbb a naptári évben. Más oldalról viszont az is nyilvánvaló, hogy a „korév” fogalmat szokványos demográfiai értelemben használva kohorszok esetén: valójában korábbi események az „idősor” egy későbbi adatába kerülhetnek bele.

Miután számunkra fontosabb az idősor lefutása, mint az anya ténylegesen betöltött éveinek száma a szülés pillanatában, inkább az említett megoldást választottuk, ezért a vizsgálat során az anya „koréve” egyszerűen a gyermek születési éve és az anya születési éve közötti *különbség*. Eredményeink és más kutatási eredmények összehasonlításakor ezt figyelembe kell venni.

4. A számítási eredmények értékelése kohorszokként

A kohorszokkénti számítási eredményekből az az eredmény a legfigyelemre méltóbb, hogy az 1947-es kohorsz óta egyetlen egynek a végső gyermekszáma sem közelítette meg a 2-t! A 2. táblából látható, hogy a 3 befejezett termékenységi kohorsz (1947–1949) 1 főre jutó kumulált összes gyermekszáma mindössze 1,66 és 1,76 között mozog. Ugyanakkor a későbbi, még befejezetlen termékenységi kohorszok esetén ez a szám egy ideig *növekedett*, az 1960-as kohorsznál (39 éves korban!) megközelítette az 1,9-et, majd csökkenni kezdett, de még az 1966-os kohorsz esetén is meghaladta az 1947-es kohorsz adatát. Tekintettel arra, hogy a magyar népesség viselkedése alapján a női kohorszok 35 éves korban gyakorlatilag a befejezett termékenységet produkálják (a részletesebb adatok, illetve a II., a IX. és a X. ábrák tanúsága szerint 35 éves kor után már csak 0,06–0,08 gyermekszám-növekedés tapasztalható), az adatok az 1964-es kohorszig bezárólag gyakorlatilag a befejezett termékenységet tükrözik. A 2. tábla tehát, együtt szemlélve a II. ábrával egyértelműen azt mutatja, hogy a magyar női kohorszok 1947 óta folyamatosan *nem reprodukálják önmagukat*, hiszen még a legjobb teljesítményű kohorszok is (pl. az 1960-as) is csak 1,9 körüli termékenységgel fejezhetik be termékenység-történetüket.

1947 természetesen a folyamatos adatsor hozzáférhetősége szempontjából határ. Magukból a II. ábra görbéiből nyilvánvaló, hogy a korábbi kohorszok is már valószínűleg évtizedeken át hasonló viselkedést mutattak, de hogy pontosan mióta, az természetesen már a távoli múltba vész: ilyen típusú adatokkal és ilyen módszerrel nem vizsgálható.

Az viszont nyilvánvalónak látszik a II. ábrából, hogy bár a kohorszok befejezett termékenysége az 1947-estől az 1960-ig 0,235-ös emelkedést mutatott (ez utóbbi 39 éves korra vonatkozik, tehát még a részletes adataink, ill. a II., a IX. és a X. ábra tanúsága szerint is legfeljebb már csak 0,020-nyi emelkedés várható), állítható, hogy a legjobb kohorsz-teljesítmény is csak 1,9 gyermek körül van. Az 1960-as kohorsz után pedig határozott csökkenés tapasztalható, ami az 1969-es kohorsztól kezdve már szabad szemmel is látható módon a viszonylag alacsony 1947-es görbe alatt folytatódik, és a csonka görbék évről évre következetesen „alulmúlják” az előzőt. Ezt tükrözi a 3. tábla is: az 1963-as kohorsztól kezdve a kumulált termékenység láncviszonyszámai rendre 1 alatt vannak. A bázisviszonyszámokat tekintve (4. tábla) az 1960-as kohorsz termékenysége mintegy 15%-kal haladja meg az 1947-esét, majd az 1970-es kohorsztól kerül egyértelműen alája.

Ha figyelmünket kiterjesztjük a születési sorszámokra is, azt találjuk, hogy a befejezett vagy közel befejezett (35 éves kor utáni) összes születések paritások szerinti megoszlása viszonylag állandó (5. tábla és XI. ábra), a 4. és magasabb sorszámú gyermekek aránya mindvégig 5–6%, tehát a magyar népesség reprodukciójában csekély szerepet játszanak, más szóval alacsony számuk jelentősen hozzájárul az alacsony reprodukcióhoz és a népesség fogyásához.

A különböző születési sorszámú szülöttek kumulált görbéjének lefutása (III–VIII. ábra) az összes szülöttekével összehasonlítva hasonló formájú, de a paritás

növekedésével a görbék egyre kevésbé szabályosak, ami egyrészt a kis elemszám-ból fakad, másrészt nagyobb ingadozást tükröz.

Az 1. szülöttek esetén (III. ábra) meredekebb felfutás, majd 30 éves kor után gyakorlatilag vízszinteshez tartó, aszimptotikus alakulás tapasztalható. Az idősebb kohorszok esetén (az 1968-as előttiék) 0,8 és 0,9 közötti viszonylag magas határérték tapasztalható, ami a halandóságot és a meddőséget figyelembe véve szinte általános gyermekvállalást jelentett, ezekre a korosztályokra tehát a szándékos gyermektelenség még nem volt tömegesen jellemző.

A legmagasabb lefutású görbéje az 1960-as kohorszoknak van, a későbbi, 1970 után született korosztályok viszont, akárcsak az összes születések esetén, évről évre „alulmúlják” az előző kohorszok teljesítményét, az 1985 utáni „fejlődés” tehát már az 1. szülöttek pozícióját is kikezdte, ami a népesség kipusztulási folyamatának egy minőségileg újabb fázisa.

A 2. szülöttek görbéinek lefutása hasonló az 1. szülöttekéhez, csak természetesen az emelkedés kevésbé meredek, a tetőzés pedig 0,6 és 0,7 között következik be (IV. ábra), az 1968-as kohorsszal pedig itt is megkezdődik egy rendszeres, szemmel látható hanyatlás, ami az 1. szülöttek után nem meglepő, hiszen az 1. születések elmaradása eleve kizárja a 2. gyermekek megszületését is. (A legmagasabb lefutásúak itt is az 1957–61 közötti kohorszok görbéi.)

Míg a kohorszok teljesítménye az 1. és 2. szülöttek tekintetében még közel normális (kvázi természetes), legfeljebb az időzítés miatt később születtek meg a gyermekek, addig a 3. szülöttektől kezdve a kép egyre szabálytalanabb lesz. A 3. szülöttek görbétől az V. ábra szerint 0,15 és 0,25 közötti tetőzés várható, egymás közötti relatív szórásuk pedig viszonylag jelentős. A legmagasabban lefutó görbének az 1966-os kohorszé látszik.

Lényegében ugyanez mondható el a magasabb születési sorszámokról is (VI–VIII. ábra), melyek – mint említettük – elenyésző szerepet játszanak a reprodukcióban. A 4. szülöttek görbéi 0,05 és 0,07 között tetőznek, az 5. szülötteké 0,02 és 0,03 között, a 6. és további szülötteké pedig 0,017 és 0,027 között. A legmagasabb lefutású görbék itt is az 1960 körüliek.

Két teljes termékenység-történetű kohorsz (az 1947-es és az 1948-as) születéseinek alakulása látható a IX. és a X. ábrán. A születési sorszámok szerinti belső megoszlásból látható, hogy az 1. és 2. szülöttek alapjában természetes száma után a 3. szülöttek részesedése nagyon csekély, a magasabb sorszámúaké pedig elenyésző. Az ábrák egy népesedéspolitikus számára nagyon elgondolkodtatóak kell, hogy legyenek.

5. A számítási eredmények értékelése korévenként

Ha az eredményeknek nem kohorszönkénti lefutását, hanem korévenkénti alakulását vizsgáljuk (XII–XVIII. ábra), további következtetések is levonhatók. Ami a grafikonok szabályosságát illeti, itt is az összes szülöttek, valamint az 1. és 2. szülöttek ábrái mutatnak több szabályosságot.

Az összes szülöttek esetén (XII. ábra) az egyes korévekre eső kumulált születési gyakoriságok az 1958-as kohorszig minden korévre növekedést mutattak, majd a fiatalabb korévekben csökkenés, az idősebb korévekre pedig enyhébb csökkenés, illetve eleinte stagnálás volt tapasztalható. Az idő előrehaladtával a csökkenés, főleg a 20 és 35 év közötti korosztálynál egyre markánsabb. Ez egyértelműen mutatja, hogy a 60-as kohorsz után meginduló termékenység-csökkenés előbb a szülések elhalasztásával kezdődött, a befejezett termékenység csak később kezdett csökkenni.

A XII–XVIII. ábrák összehasonlítása során látható, hogy az 1960 utáni kohorszokkal meginduló termékenységcsökkenés az 1. ill. a 2. születések csökkenésének volt tulajdonítható, a magasabb sorszámú születések amúgy is alacsonyabb arányuk miatt a termékenység tényleges csökkenésében szinte nem is játszottak szerepet. Ez alól a 3. szülöttek képeznek némiképp kivételt (XV. ábra): a csökkenés a 25 és 35 év közötti korosztályoknál némiképp tapasztalható, de ez a csökkenés az összes termékenység-csökkenésben jóval kisebb szerepet játszott, mint az 1. és 2. szülötteké. Bár az is igaz, hogy magasabb sorszámú születések értelemszerűen az idősebb korosztályokban fordulnak elő, amelyekről a későbbi kohorszokra még nincs adatunk. A 4. és további születéseknél viszont (XVI–XVIII. ábra) a görbéket nagyfokú ingadozás és szabálytalanság jellemzi, ami nyilván részben a kisebb elemszámmal magyarázható, részben azzal, hogy a 4. fölötti születéseket magyar viszonyok között speciális szubpopulációk produkálják, amelyekre az általános termékenységi tendenciák a vizsgált időszakban kevésbé hatottak. (Hipotézis-szerűen sejthető, hogy elsősorban a cigány-populációról, ill. a tudatosabban vallásos, elsősorban római katolikus rétegekről lehet szó. Ezen hipotézis bizonyítását csak speciális adatfelvételekkel lehetne megkísérelni.)

6. Következtetések, tendenciák, alternatívák

- a) Adatainkból világos, hogy a befejezett termékenység szintje már az 1947-es kohorsz esetén is olyan messzire maradt el az egyszerű reprodukció szintjétől, hogy a termékenységnek már jóval korábban kellett a reprodukció szempontjából veszélyes tartományba jutnia. Jelen dolgozatban használt módszerünkkel ennek időpontja nem ismerhető meg a rendelkezésre álló adatok szerkezete miatt. (Becslési módszerekkel természetesen meg lehet kísérelni a múltbeli helyzet rekonstrukcióját, a csonka adatsorok visszafelé való kiegészítését. Jelen munka során ezt nem tűztük ki célul.)

Hozzá kell tennem, hogy a jelenlegi dolgozatban többször is használtam a reprodukció kifejezést, ami tulajdonképpen közvetlen értelemben a születések és a halálozások mérlegével kapcsolatos fogalom. Azonban, éppen azért, mert módszerünk a kohorsz tagjai által élve szült gyermekek számát mindvégig a női kohorszok *születéskori létszámára* vetítette, a halálozások figyelembevétele a hosszú távú reprodukció értékelésekor szükségtelemmé vált. Igaz, hogy a halandóság ingadozása torzítja a születéseknek a népesség számára gyakorolt hatását, de a halandóság hatása a kohorszok születéskori létszámának *reprodukciója* tükrében hosszú távon

irreleváns. A XX. század folyamán a halandóság sokáig javult, majd romlott, ezzel befolyásolta az ország népességének alakulását, de a *jövő* mindenképpen a *kohorszok* reprodukciójában van elrejtve. (Természetesen nem vettem számításba olyan matematikailag értelmes, de különben irreális feltevést, amely a halandóság drasztikus növekedésével, pl. az emberi élettartam harmadára, negyedére csökkenésével számol.)

- b) Határozott változásként kell kihangsúlyozni az 1968 után született kohorszok termékenységi teljesítményének nagymértékű csökkenését. Ezen kohorszok a 80-as évek közepe táján léptek termékeny korba, adataik másfél évtizede állnak rendelkezésre. A jelenség tehát szemünk előtt, napjainkban játszódik, ezért felvetődhet az is, hogy talán még befolyásolható.
- c) Felmerül a kérdés: a feltárt törvényszerűségek nem alkalmasak-e előrejelzésre is? Úgy tűnik, a II–VIII. ábrán látható görbék valamilyen transzformáció után logisztikus függvénnyel közelíthetők, az illesztés a teljes adatsorok esetén megkísérelhető. Viszont a nagyon csonka adatsorokhoz görbe illesztése – a tetőzési szint bizonytalansága miatt – megoldhatatlannak tűnik.

Ezzel szemben a kumulált termékenység korévenkénti alakulása (XII–XVIII. ábra) könnyebben becsülhetőnek tűnik: másodfokú polinomokkal a görbék nagyon szoros, néhány kivétellel 0,9 körüli korrelációs együtthatóval közelíthetők. Azonban ez mégsem alkalmas előrejelzésre, mert a polinomok erősen leszálló ágban végződnek az idősor végén, néhány éven belül már *negatív (!)* kumulált termékenységi értékeket kapunk, ami még a katasztrofális magyar viszonyok között is irreális, mivel fizikailag lehetetlen. Ilyen körülmények között az előrejelzésről le kellett mondani.

- d) A dolgozat eredményei népesedéspolitikai következtetések levonására is alkalmasak lehetnek, együtt a szerző korábbi eredményeivel (*Szabady B.* 1975, 1977, 1981, 1989), de ez már túlmutat jelen cikk kereteink.

IRODALOM

1. *Acsádi Gy.* (1962): A termékenység előrebecslése a kohorszok gyermekszáma alapján. *Demográfia*, 5. 4. 434–448. old.
2. *Acsádi Gy.* (1964): A női termékenység néhány kérdése. *Demográfia*, 7. 3–4.
3. *Acsádi Gy.* (1967): Demográfiai táblamódszerek a termékenységi trendek mérésében. *Demográfia*, 10. 2. 188–204. old.
4. *Friedman, R. – Coombs, L.C.* (1967): Várható családnagyság és a családnövekedés formái: egy longitudinális vizsgálat. *Demográfia*, 10. 3–4. 350–364. old.
5. *Szabady B.* (1975): A magyarországi reprodukció regionális modellje. *Demográfia*, 18. 1. 67–84. old.
6. *Szabady B. (– Katona T.)* (1976): Termékenységi kohorszvizsgálat. *Demográfia*, 19. 4. 294–303. old.
7. *Szabady B.* (1977): A termékenység területi különbségeinek és változásainak okai. *Demográfia*, 20. 4. 413–467. old.

8. Szabady B. (1981): Népesedési problémák. *Alföld*, 32. 10. 31–41. old.
9. Szabady B. (1989): Kiút: hátra vagy előre? *Hitel*, II. 7. 38–40. old.

Tárgyszavak:

Termékenység
Népesedéspolitiká

COHORT-FERTILITY IN HUNGARY TAKING THE BIRTH ORDER INTO ACCOUNT

Summary

The author applied and analysed data on *cohort net fertility* of Hungarian female cohorts born after 1947 in general and by birth orders.

The results show that the fertility of Hungary's population has been for long time less than being necessary for the simple reproduction, and from the 1968 cohort a further decline started. The decline is rather dramatic, it indicates new efforts in field of population policy.

2. Az egyes kohorszok kumulált termékenysége 1999-ben
Cumulated fertility in individual cohorts in 1999

Kohorsz	Az utolsó adat kor- éve	Összes	1.	2.	3.	4.	5.	6. és további
1947	50	1,660	0,789	0,605	0,173	0,050	0,020	0,024
1948	50	1,702	0,801	0,621	0,180	0,053	0,022	0,025
1949	50	1,762	0,820	0,646	0,189	0,057	0,024	0,027
1950	49	1,762	0,826	0,649	0,187	0,054	0,022	0,024
1951	48	1,777	0,831	0,657	0,190	0,054	0,022	0,022
1952	47	1,786	0,839	0,662	0,190	0,055	0,021	0,020
1953	46	1,759	0,835	0,653	0,185	0,050	0,019	0,017
1954	45	1,779	0,846	0,660	0,185	0,051	0,019	0,018
1955	44	1,795	0,849	0,664	0,189	0,054	0,020	0,019
1956	43	1,824	0,857	0,672	0,196	0,056	0,022	0,021
1957	42	1,883	0,871	0,686	0,210	0,065	0,027	0,025
1958	41	1,887	0,877	0,688	0,211	0,062	0,025	0,023
1959	40	1,884	0,874	0,683	0,214	0,064	0,025	0,023
1960	39	1,895	0,878	0,684	0,218	0,066	0,026	0,024
1961	38	1,878	0,873	0,677	0,218	0,064	0,025	0,021
1962	37	1,864	0,867	0,667	0,218	0,063	0,025	0,024
1963	36	1,822	0,859	0,652	0,208	0,061	0,024	0,019
1964	35	1,787	0,854	0,636	0,200	0,056	0,022	0,019
1965	34	1,740	0,842	0,620	0,190	0,052	0,020	0,016
1966	33	1,670	0,825	0,589	0,177	0,048	0,017	0,014
1967	32	1,602	0,814	0,560	0,160	0,041	0,015	0,012
1968	31	1,513	0,787	0,520	0,145	0,038	0,014	0,009
1969	30	1,392	0,751	0,464	0,125	0,032	0,012	0,007
1970	29	1,276	0,712	0,411	0,108	0,027	0,010	0,007
1971	28	1,127	0,652	0,347	0,091	0,024	0,008	0,004
1972	27	0,973	0,588	0,281	0,073	0,021	0,006	0,003
1973	26	0,829	0,515	0,230	0,060	0,016	0,005	0,002
1974	25	0,650	0,427	0,166	0,042	0,011	0,003	0,001
1975	24	0,507	0,348	0,120	0,030	0,007	0,002	0,001
1976	23	0,391	0,275	0,086	0,023	0,005	0,001	0,000
1977	22	0,292	0,212	0,060	0,016	0,003	0,001	0,000
1978	21	0,218	0,163	0,042	0,011	0,002	0,000	0,000
1979	20	0,153	0,117	0,028	0,007	0,001	0,000	0,000
1980	19	0,098	0,079	0,016	0,003	0,000	0,000	0,000
1981	18	0,059	0,049	0,009	0,001	0,000	0,000	0,000
1982	17	0,029	0,026	0,003	0,000	0,000	0,000	0,000
1983	16	0,013	0,012	0,001	0,000	0,000	0,000	0,000
1984	15	0,004	0,004	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
1985	14	0,001	0,001	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000

3. A kumulált termékenység változása az előző évihez képest az egyes kohorszok esetén a rendelkezésre álló legmagasabb korévre

Changes of cumulated fertility as compared to the former year's data of cohorts for the highest age available

Kohorsz	Az utolsó adat koréve	Összes	1.	2.	3.	4.	5.	6. és további
1948	50	1,025	1,015	1,026	1,043	1,062	1,118	1,047
1949	50	1,035	1,025	1,040	1,046	1,067	1,060	1,081
1950	49	1,000	1,007	1,006	0,991	0,952	0,934	0,877
1951	48	1,008	1,006	1,012	1,017	1,011	0,984	0,930
1952	47	1,005	1,009	1,007	0,998	1,007	0,956	0,927
1953	46	0,985	0,996	0,986	0,974	0,916	0,925	0,850
1954	45	1,011	1,014	1,011	1,001	1,018	0,995	1,023
1955	44	1,009	1,003	1,006	1,025	1,053	1,046	1,105
1956	43	1,017	1,010	1,013	1,034	1,047	1,107	1,104
1957	42	1,033	1,017	1,021	1,077	1,161	1,221	1,178
1958	41	1,004	1,008	1,004	1,008	0,971	0,951	0,974
1959	40	1,001	0,997	0,995	1,020	1,049	1,011	1,014
1960	39	1,010	1,005	1,003	1,029	1,051	1,056	1,091
1961	38	0,996	0,996	0,993	1,013	0,996	0,999	0,932
1962	37	1,000	0,996	0,989	1,018	1,017	1,058	1,223
1963	36	0,987	0,993	0,984	0,982	0,998	0,994	0,849
1964	35	0,993	0,999	0,986	0,991	0,967	0,981	1,104
1965	34	0,990	0,992	0,988	0,986	1,003	0,999	0,927
1966	33	0,979	0,987	0,967	0,980	0,975	0,955	0,994
1967	32	0,984	0,996	0,976	0,962	0,945	0,971	1,041
1968	31	0,974	0,982	0,962	0,969	1,009	1,014	0,928
1969	30	0,957	0,974	0,936	0,939	0,960	0,974	0,982
1970	29	0,966	0,976	0,945	0,960	0,960	1,021	1,185
1971	28	0,943	0,953	0,919	0,953	0,997	0,984	0,850
1972	27	0,937	0,951	0,902	0,935	1,044	0,941	0,967
1973	26	0,941	0,941	0,932	0,967	0,953	1,103	1,099
1974	25	0,883	0,904	0,848	0,842	0,806	0,879	0,844
1975	24	0,903	0,911	0,883	0,900	0,910	0,813	1,085
1976	23	0,918	0,906	0,915	1,063	1,061	1,048	1,209
1977	22	0,918	0,913	0,916	0,968	1,020	0,942	0,729
1978	21	0,960	0,944	0,990	1,100	0,938	1,059	2,647
1979	20	0,948	0,934	0,977	1,102	0,921	0,643	0,000
1980	19	0,929	0,940	0,884	0,928	0,784	1,616	0,000
1981	18	0,976	0,952	1,094	1,160	1,037	2,074	0,000
1982	17	0,895	0,902	0,866	0,733	1,080	0,000	0,000
1983	16	1,013	1,001	1,281	0,130	0,000	0,000	0,000
1984	15	0,865	0,872	0,744	0,000	0,000	0,000	0,000
1985	14	0,761	0,770	0,484	0,000	0,000	0,000	0,000

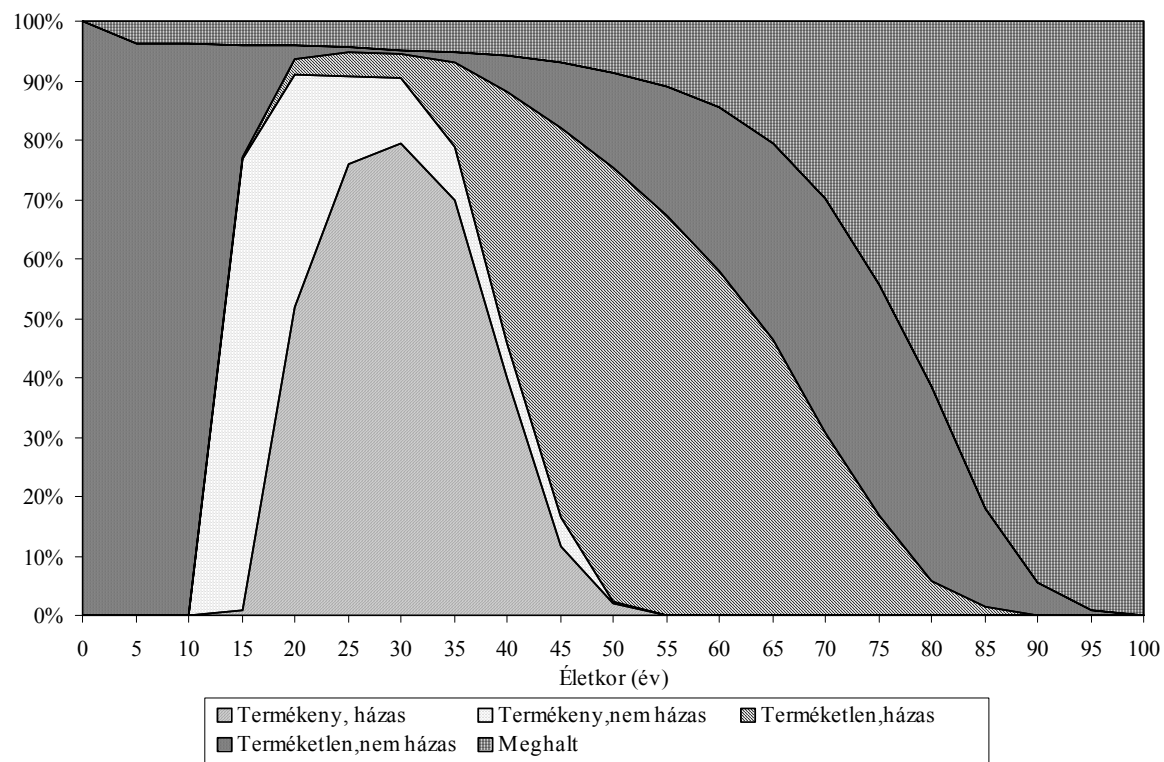
4. A 3. tábla láncviszonyszámaiból képzett bázisviszonyszámok, 1947=100%
Chain rates of the table 3. formed as base rates, 1947 = 100%

Kohorsz	Az utolsó adat koréve	Összes	1.	2.	3.	4.	5.	6. és további
1947	50	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
1948	50	1,025	1,015	1,026	1,043	1,062	1,118	1,047
1949	50	1,061	1,040	1,067	1,091	1,133	1,185	1,132
1950	49	1,061	1,048	1,073	1,082	1,079	1,106	0,993
1951	48	1,070	1,054	1,086	1,100	1,091	1,088	0,924
1952	47	1,076	1,064	1,093	1,098	1,098	1,041	0,857
1953	46	1,060	1,059	1,078	1,070	1,006	0,962	0,728
1954	45	1,072	1,073	1,090	1,070	1,024	0,958	0,745
1955	44	1,081	1,077	1,096	1,097	1,078	1,002	0,823
1956	43	1,099	1,087	1,111	1,134	1,129	1,109	0,908
1957	42	1,136	1,105	1,134	1,221	1,310	1,354	1,069
1958	41	1,141	1,114	1,139	1,231	1,272	1,287	1,041
1959	40	1,142	1,111	1,133	1,255	1,334	1,302	1,056
1960	39	1,154	1,116	1,136	1,292	1,402	1,376	1,152
1961	38	1,149	1,112	1,128	1,308	1,396	1,375	1,073
1962	37	1,149	1,108	1,116	1,332	1,419	1,454	1,313
1963	36	1,134	1,100	1,098	1,308	1,416	1,445	1,115
1964	35	1,126	1,099	1,082	1,296	1,370	1,417	1,231
1965	34	1,115	1,090	1,069	1,278	1,374	1,416	1,141
1966	33	1,091	1,077	1,034	1,253	1,339	1,352	1,135
1967	32	1,074	1,073	1,009	1,206	1,266	1,312	1,182
1968	31	1,046	1,053	0,970	1,169	1,278	1,330	1,097
1969	30	1,002	1,026	0,908	1,097	1,226	1,295	1,077
1970	29	0,967	1,001	0,859	1,053	1,177	1,323	1,276
1971	28	0,912	0,954	0,789	1,004	1,173	1,301	1,085
1972	27	0,854	0,907	0,712	0,939	1,225	1,224	1,049
1973	26	0,804	0,853	0,663	0,908	1,167	1,350	1,153
1974	25	0,710	0,771	0,562	0,765	0,941	1,186	0,973
1975	24	0,641	0,703	0,496	0,689	0,856	0,965	1,056
1976	23	0,589	0,636	0,454	0,732	0,908	1,010	1,276
1977	22	0,540	0,581	0,416	0,709	0,927	0,952	0,930
1978	21	0,519	0,549	0,412	0,780	0,869	1,008	2,461
1979	20	0,492	0,513	0,402	0,860	0,800	0,648	0,000
1980	19	0,457	0,482	0,355	0,798	0,627	1,047	0,000
1981	18	0,446	0,459	0,389	0,925	0,650	2,172	0,000
1982	17	0,399	0,414	0,337	0,678	0,702	0,000	0,000
1983	16	0,404	0,414	0,432	0,088	0,000	0,000	0,000
1984	15	0,350	0,361	0,321	0,000	0,000	0,000	0,000
1985	14	0,266	0,278	0,155	0,000	0,000	0,000	0,000

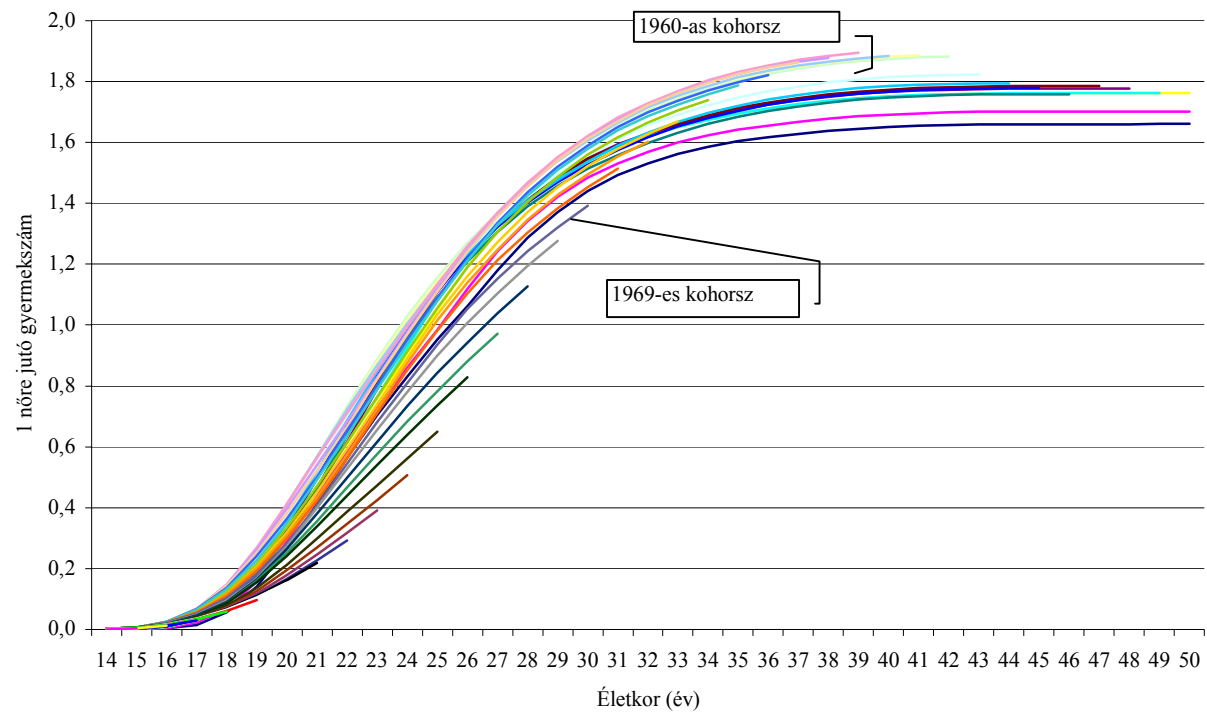
5. Az egyes kohorszok kumulált termékenységének születési sorszámok szerinti megoszlása 1999-ben, %

Distribution of birth serial numbers of cumulated fertility in cohorts in 1999, %

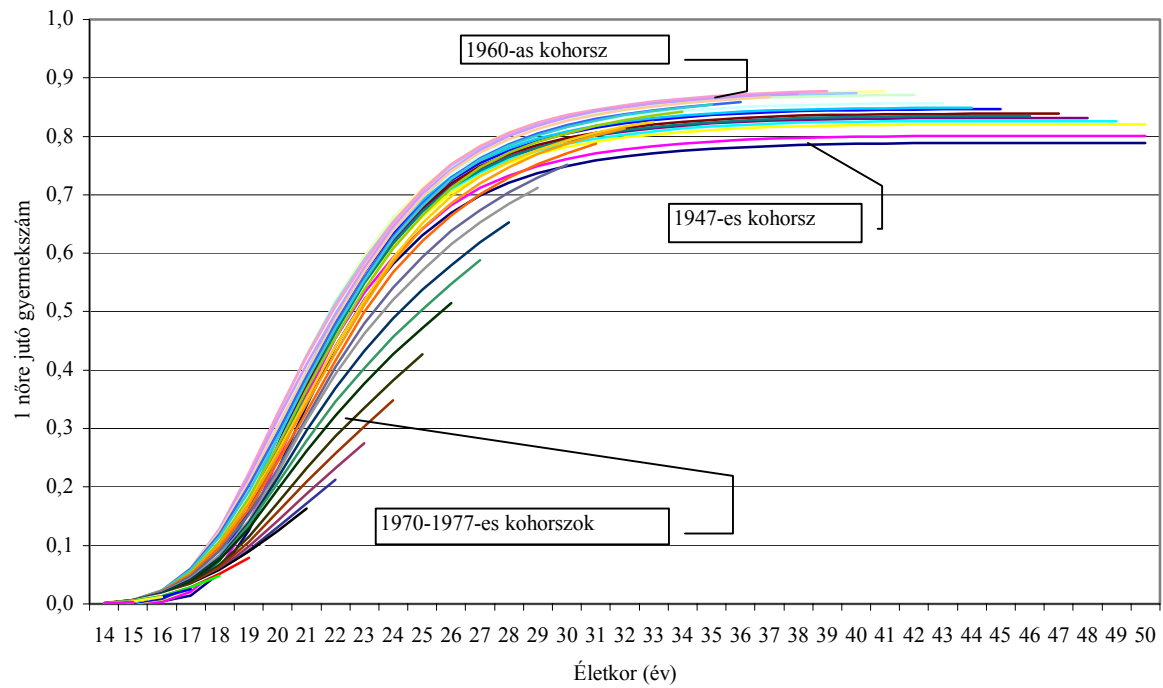
Kohorsz	Az utolsó adat kor- éve	Összes	szülöttek					
			1.	2.	3.	4.	5.	6.és to- vábbi
1947	50	100,0	47,5	36,5	10,4	3,0	1,2	1,4
1948	50	100,0	47,0	36,5	10,6	3,1	1,3	1,5
1949	50	100,0	46,6	36,6	10,7	3,2	1,3	1,5
1950	49	100,0	46,9	36,8	10,6	3,1	1,3	1,3
1951	48	100,0	46,8	37,0	10,7	3,1	1,2	1,2
1952	47	100,0	46,9	37,0	10,6	3,1	1,2	1,1
1953	46	100,0	47,5	37,1	10,5	2,9	1,1	1,0
1954	45	100,0	47,6	37,1	10,4	2,9	1,1	1,0
1955	44	100,0	47,3	37,0	10,5	3,0	1,1	1,1
1956	43	100,0	47,0	36,8	10,7	3,1	1,2	1,2
1957	42	100,0	46,3	36,4	11,2	3,4	1,4	1,3
1958	41	100,0	46,5	36,5	11,2	3,3	1,3	1,2
1959	40	100,0	46,4	36,3	11,4	3,4	1,3	1,2
1960	39	100,0	46,3	36,1	11,5	3,5	1,4	1,3
1961	38	100,0	46,5	36,1	11,6	3,4	1,3	1,1
1962	37	100,0	46,5	35,8	11,7	3,4	1,4	1,3
1963	36	100,0	47,1	35,8	11,4	3,3	1,3	1,0
1964	35	100,0	47,8	35,6	11,2	3,1	1,2	1,1
1965	34	100,0	48,4	35,6	10,9	3,0	1,1	0,9
1966	33	100,0	49,4	35,3	10,6	2,9	1,0	0,8
1967	32	100,0	50,8	34,9	10,0	2,6	1,0	0,7
1968	31	100,0	52,0	34,4	9,6	2,5	0,9	0,6
1969	30	100,0	54,0	33,3	9,0	2,3	0,8	0,5
1970	29	100,0	55,8	32,2	8,5	2,1	0,8	0,5
1971	28	100,0	57,9	30,8	8,1	2,1	0,8	0,4
1972	27	100,0	60,5	28,9	7,5	2,1	0,6	0,3
1973	26	100,0	62,1	27,7	7,3	2,0	0,6	0,3
1974	25	100,0	65,7	25,6	6,4	1,6	0,5	0,2
1975	24	100,0	68,6	23,7	5,8	1,4	0,4	0,1
1976	23	100,0	70,2	22,1	5,9	1,4	0,3	0,1
1977	22	100,0	72,8	20,4	5,4	1,2	0,2	0,0
1978	21	100,0	74,7	19,2	5,0	0,9	0,2	0,0
1979	20	100,0	76,5	18,5	4,3	0,6	0,1	0,0
1980	19	100,0	80,6	16,1	3,0	0,3	0,0	0,0
1981	18	100,0	82,5	15,3	2,1	0,2	0,0	0,0
1982	17	100,0	87,2	11,7	1,0	0,1	0,0	0,0
1983	16	100,0	90,8	9,0	0,1	0,0	0,0	0,0
1984	15	100,0	95,4	4,6	0,0	0,0	0,0	0,0
1985	14	100,0	97,9	2,1	0,0	0,0	0,0	0,0

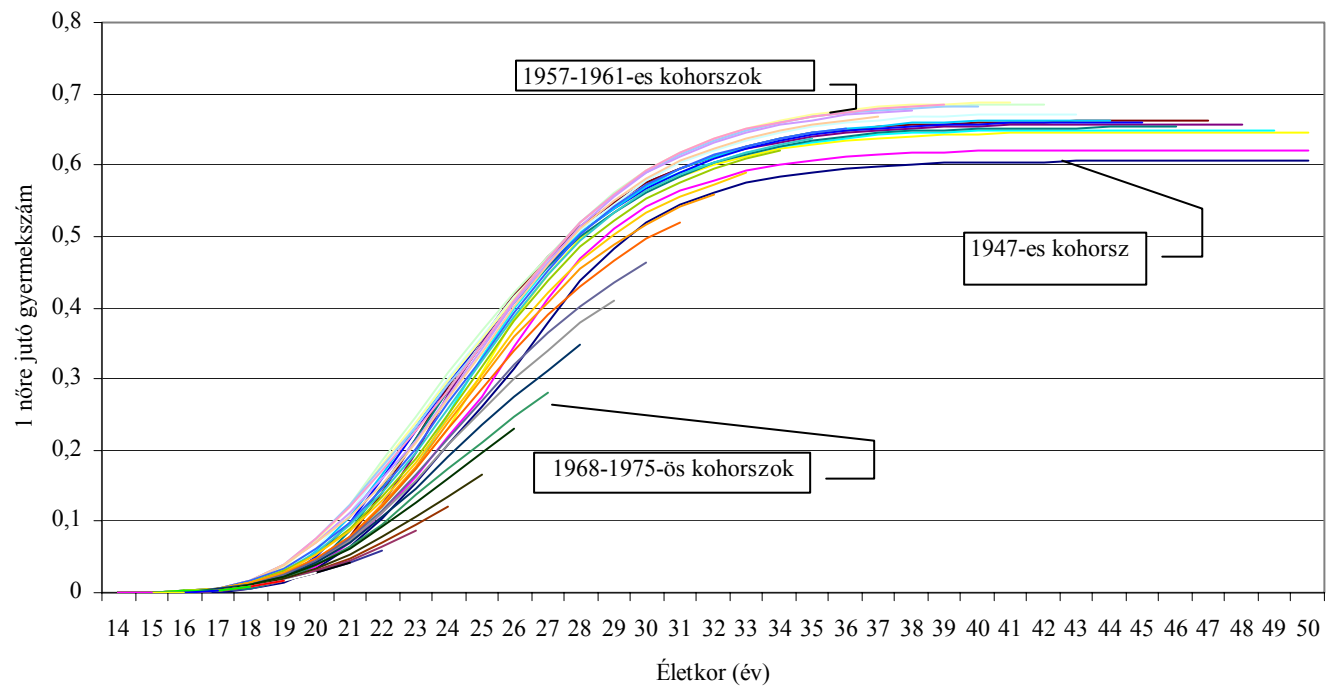
I. Egy fiktív nő kohorsz megoszlása élete folyamán a termékenység szempontjából
 Distribution of a fictive female cohort during life-time according to fertility

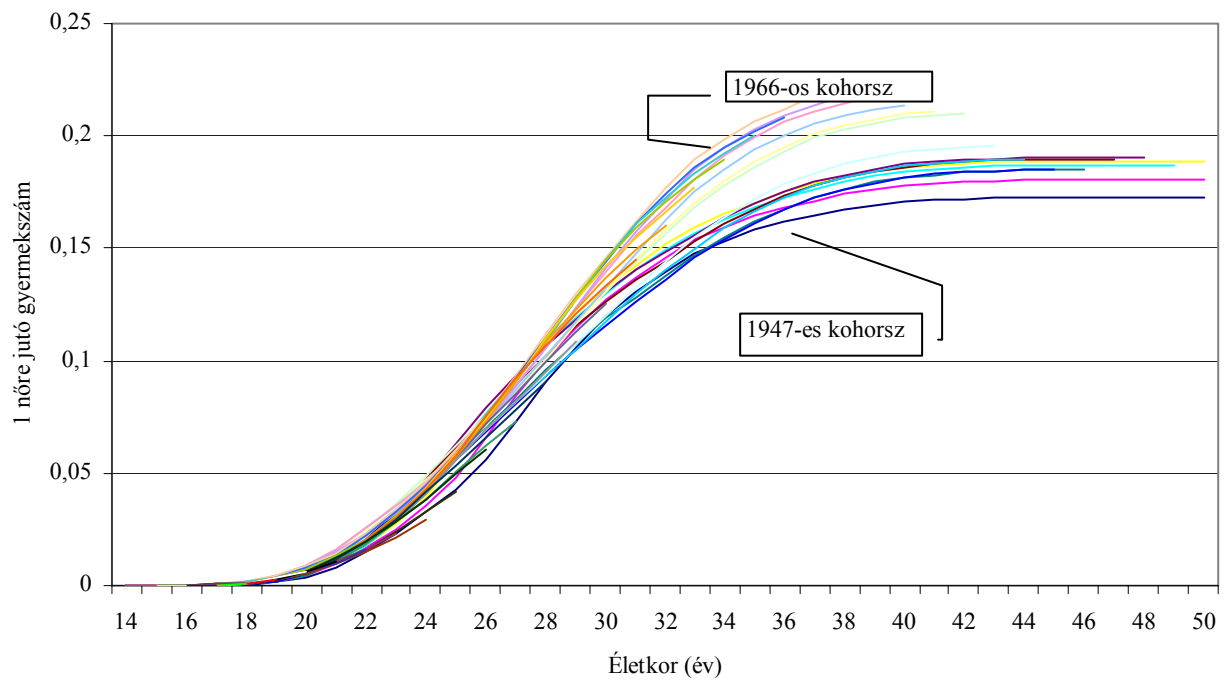
II. A kohorszok szülötteinek összes kumulált száma korévenként
 Cumulated number of all persons of a cohort by years of age

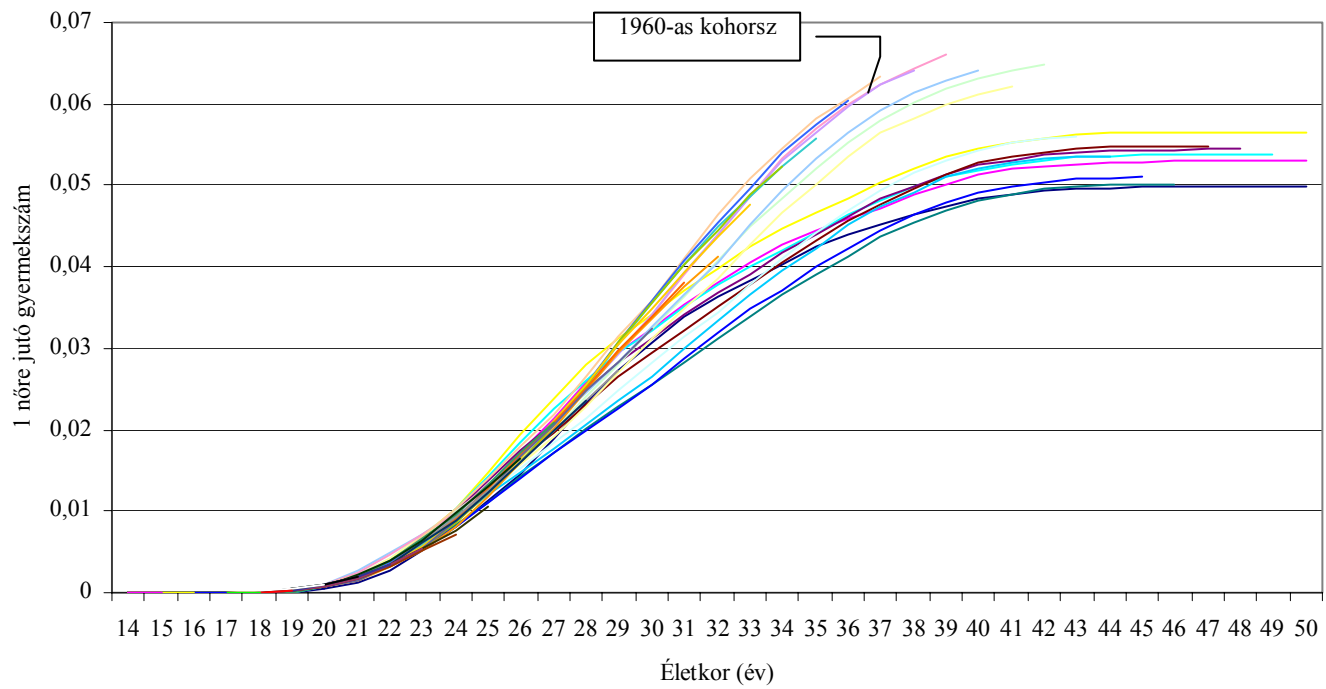
III. A kohorszok 1. szülötteinek kumulált száma korévenként
 Cumulated number of persons in the cohort born as first child by years of age

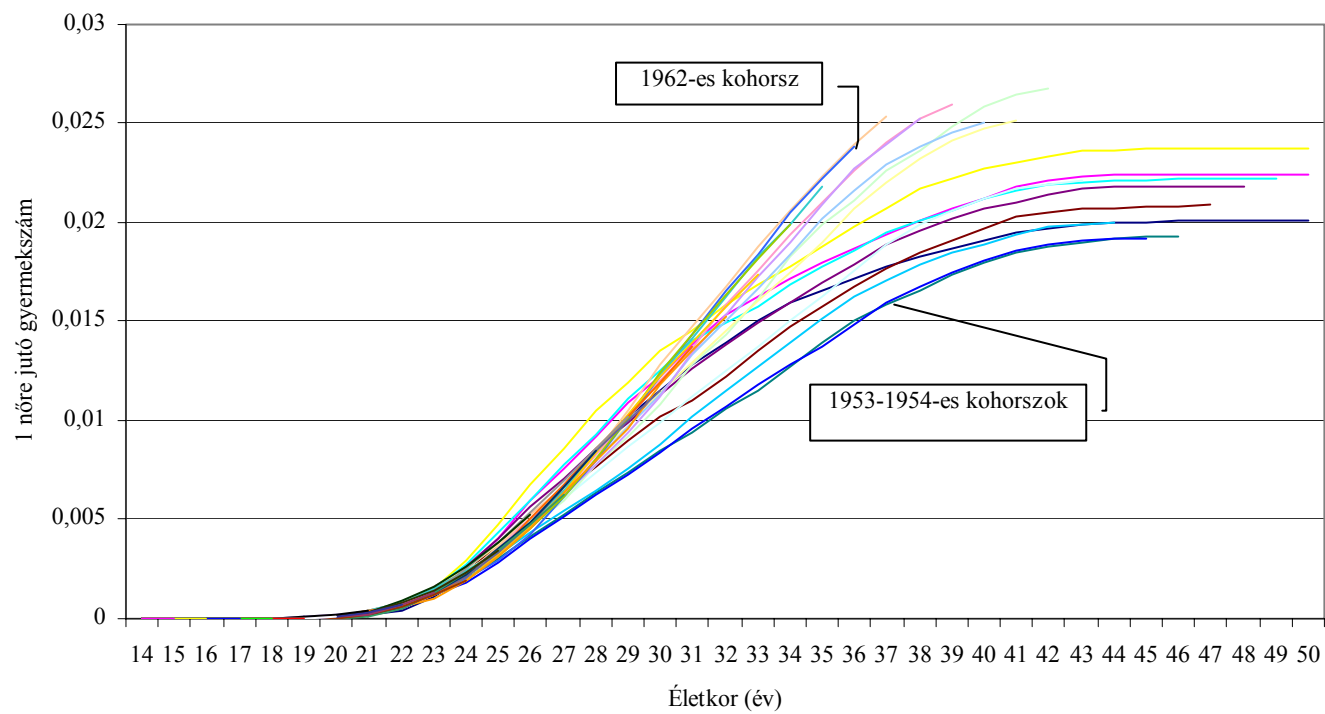
IV. A kohorszok 2. szülötteinek kumulált száma korévenként
 Cumulated number of persons in the cohort born as second child by years of age

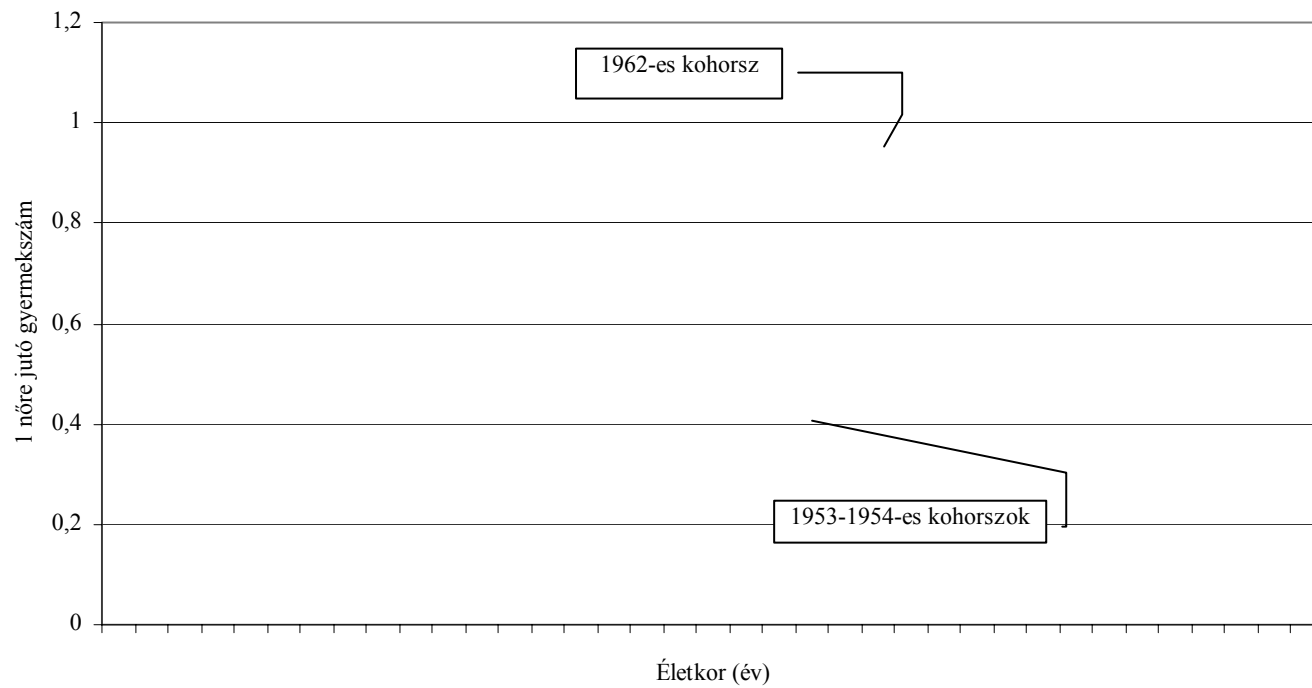
V. A kohorszok 3. szülötteinek kumulált száma korévenként
Cumulated number of persons in the cohort born as third child by years of age

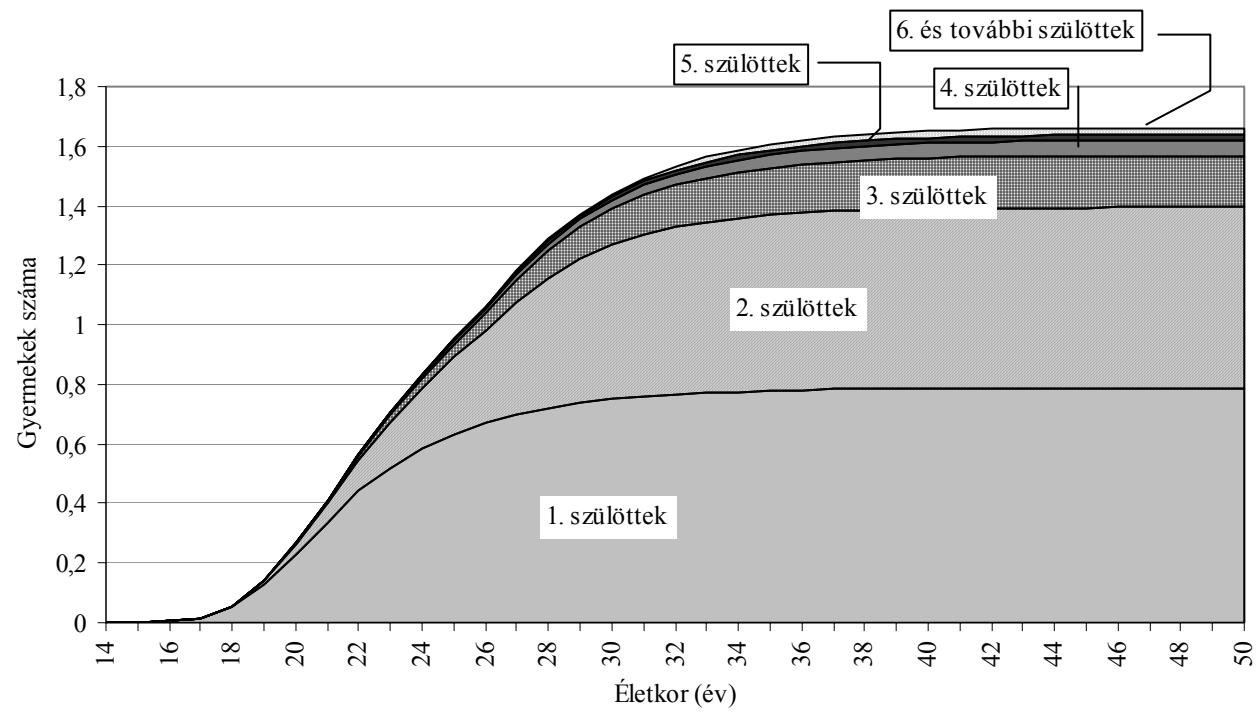
VI. A kohorszok 4. szülötteinek kumulált száma korévenként
 Cumulated number of persons in the cohort born as fourth child by years of age

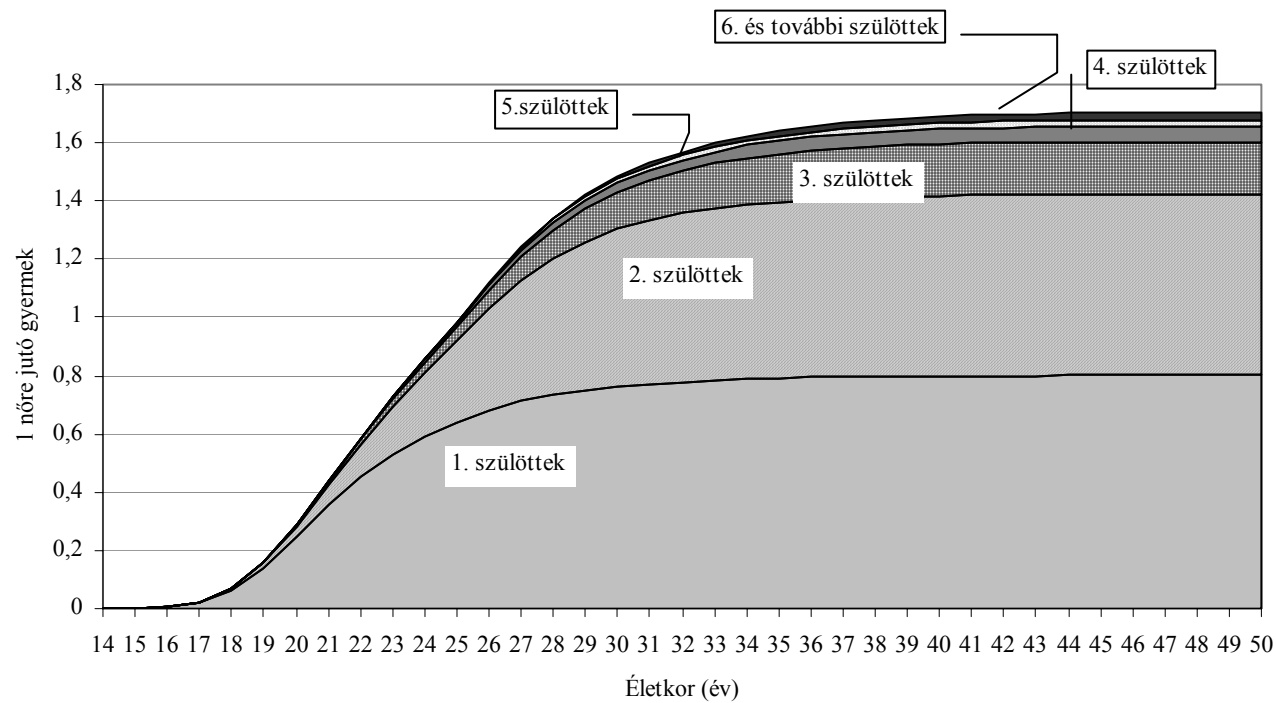
VII. A kohorszok 5. szülötteinek kumulált száma korévenként
Cumulated number of persons in the cohort born as fifth child by years of age

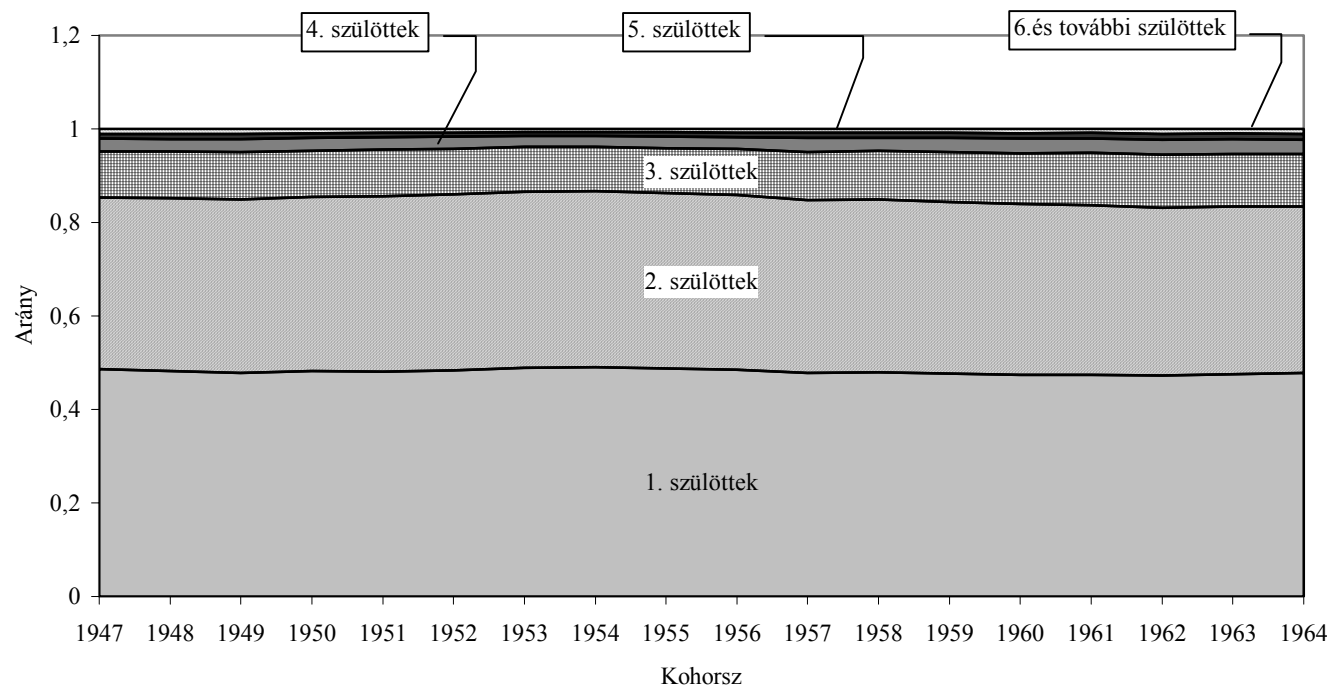
VIII. A kohorszok 6. és további szülötteinek kumulált száma korévenként
 Cumulated number of persons in the cohort born as sixth and further children by years of age

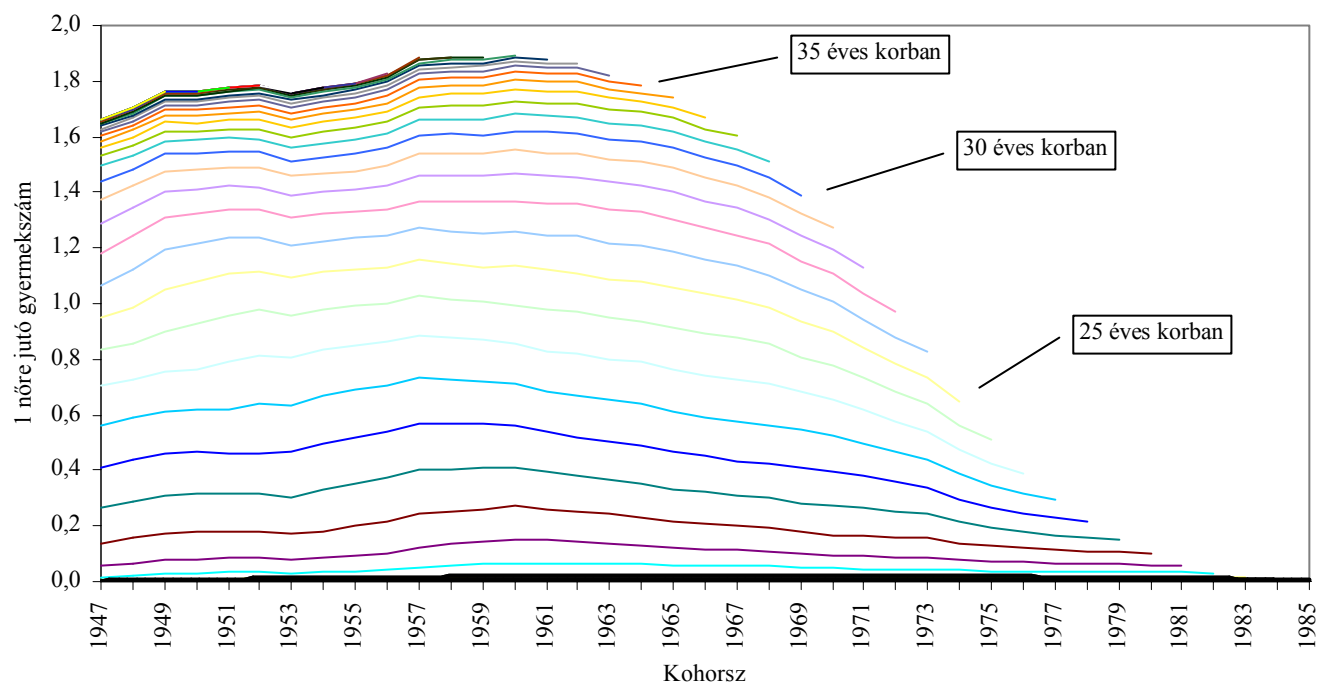
IX. Az 1947-es kohorsz 1 főre jutó születéseinek megoszlása születési sorszámoként
 Distribution of births per person in the 1947 cohort by the serial number of birth

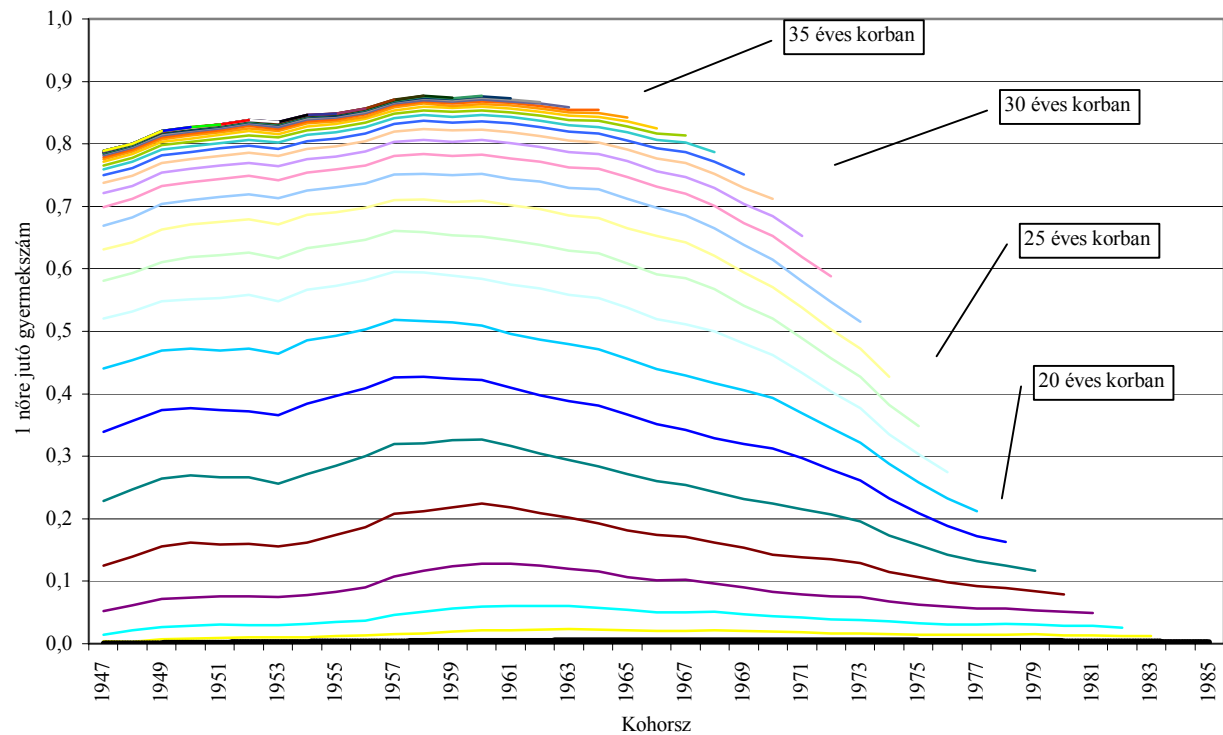
X. Az 1948-es kohorsz 1 főre jutó születéseinek megoszlása születési sorszámoként
 Number of births in the 1948 year cohort by the serial number of births

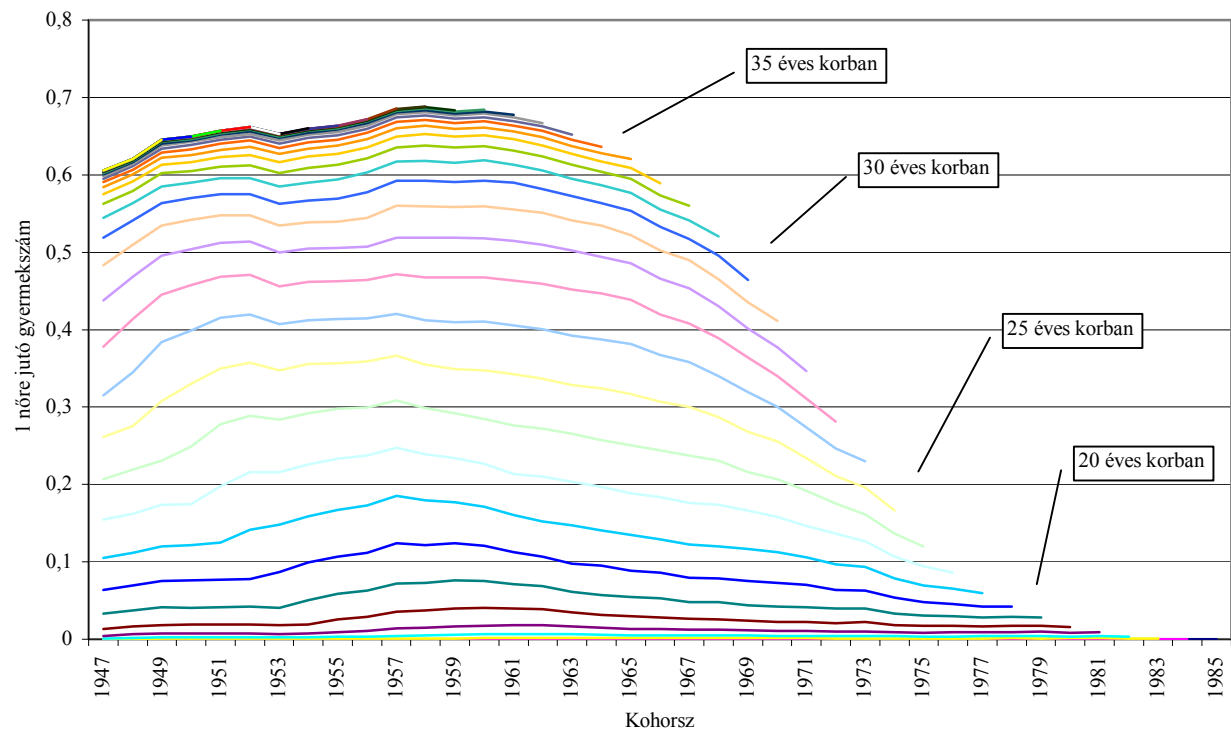
XI. A női kohorszok kumulált születéseinek megoszlása születési sorszám szerint 35 éves korban
Distribution of cumulated births of female cohorts by the serial number of the births at age 35 years

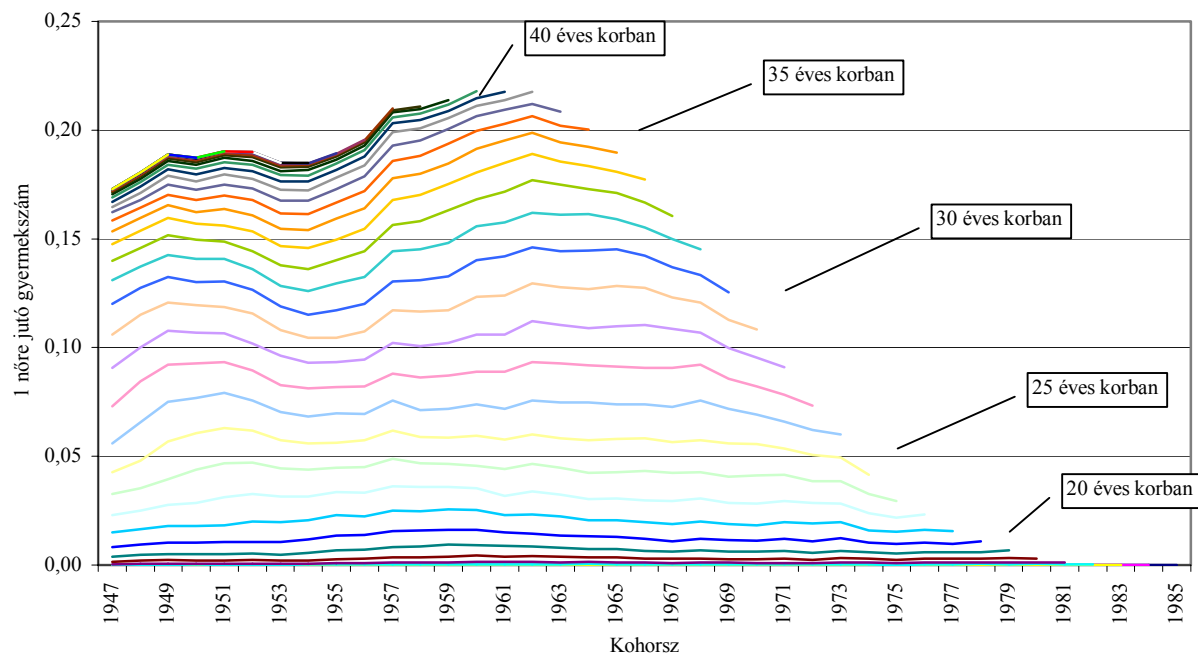
XII. Egy női születési kohorsz egy tagjára jutó kumulált születések alakulása korévenként
 Cumulated number of births for one member of a female cohort by years of age

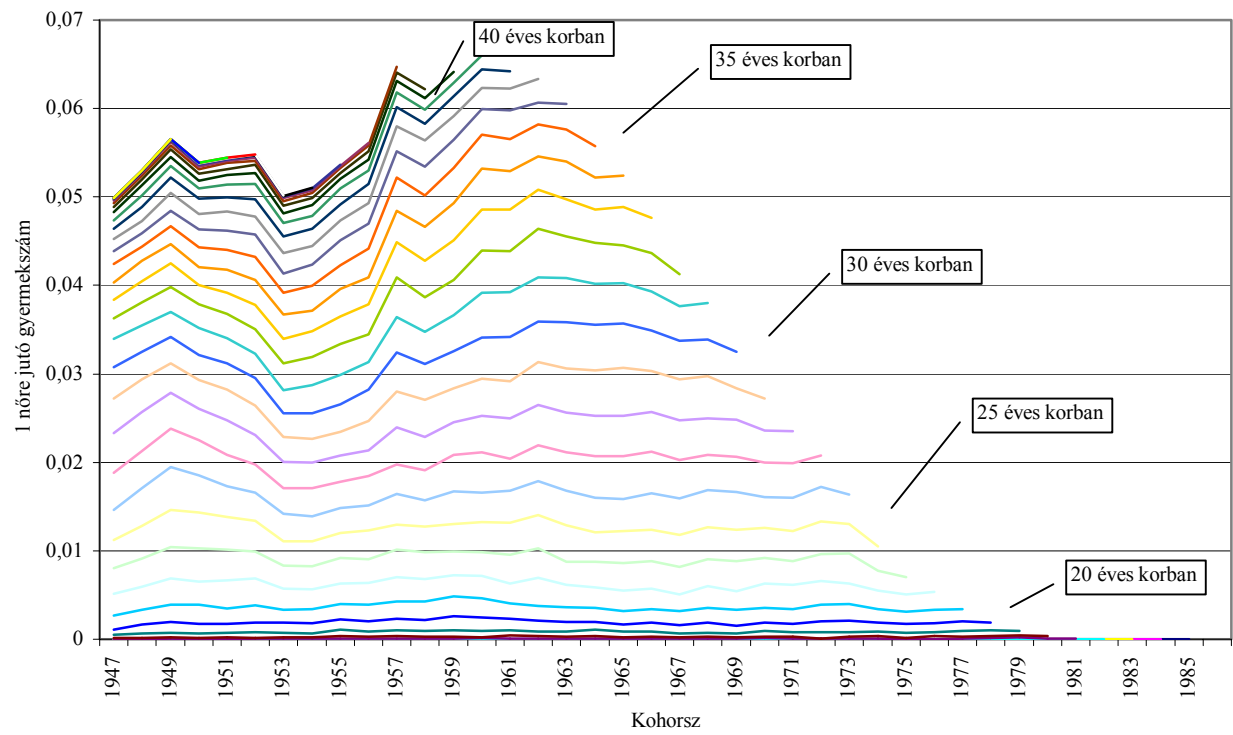
XIII. Egy nőre jutó kumulált 1. születések alakulása
 Cumulated number of first births for one woman

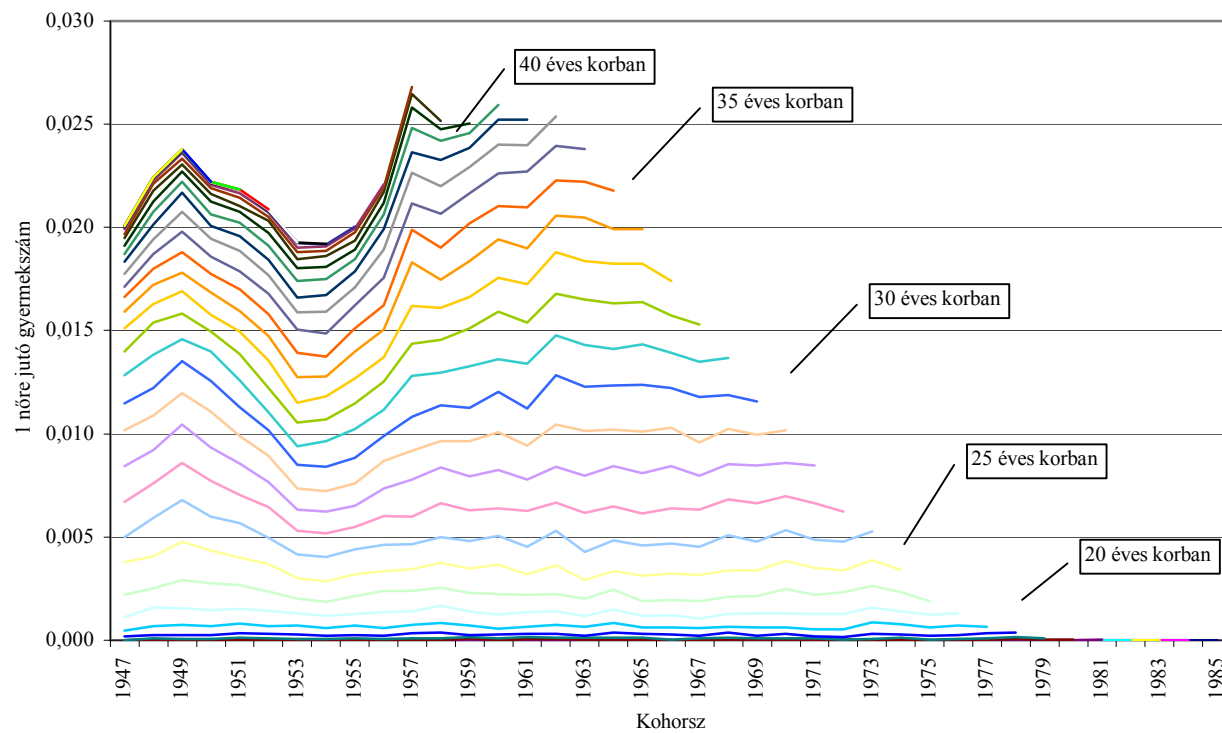
XIV. Egy nőre jutó kumulált 2. születések alakulása
 Cumulated number of second births for one woman

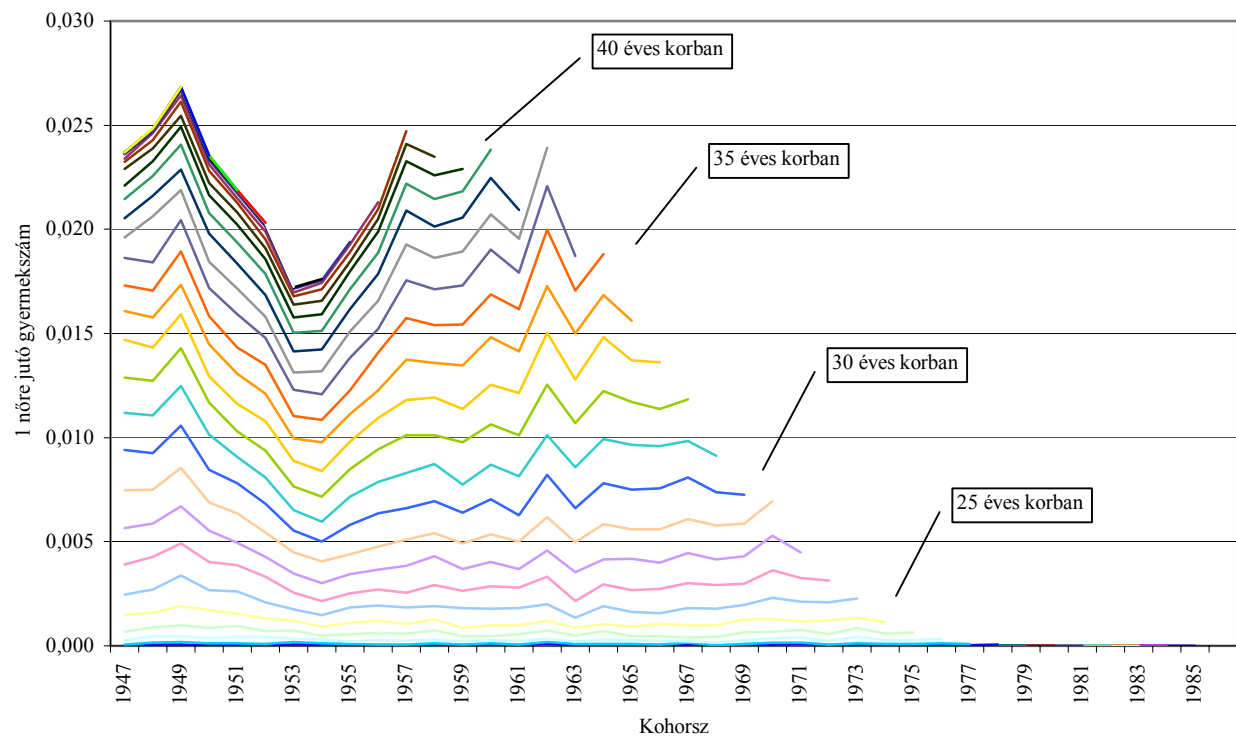
XV. Egy nőre jutó kumulált 3. születések alakulása
Cumulated number of third births for one woman

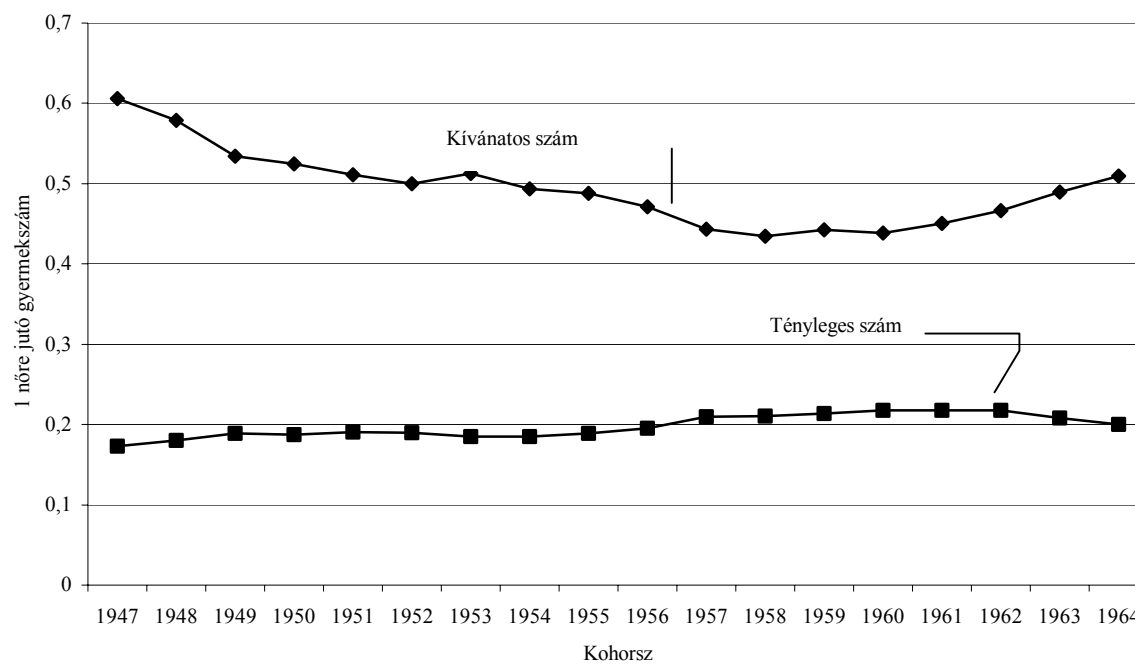
XVI. Egy nőre jutó kumulált 4. születések alakulása
 Cumulated number of fourth births for one woman

XVII. Egy nőre jutó kumulált 5. születések alakulása
 Cumulated number of fifth births for one woman

XVIII. Egy nőre jutó kumulált 6. és további születések alakulása
Cumulated number of sixth and further births for one woman

XIX. A 3. szülöttek kumulált tényleges száma 1999-ben kohorszokként, illetve 2 gyermekes befejezett termékenységhez kívánt gyermekszám „3 gyermekes családmódel esetén”
 Actual cumulated number of third births in 1999 by cohorts, and number of children needed for total fertility in the cases of „family model with three children”

A MAGYARORSZÁGI NÉMET KITELEPÍTÉSHEZ HASZNÁLT NÉVJEGYZÉKEK ÖSSZEÁLLÍTÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI¹

HEINZ ERVIN – LAKATOS MIKLÓS

Bevezető

Magyarország – és nyugodtan hozzátehetjük az egész emberiség – XX. századi történelme bővelkedett tragikus, sok ember személyes sorsát is befolyásoló történelmi eseményekben. A tragédiák okozásában még soha nem voltak ilyen hatékonyak az állami apparátusok az emberiség történelmében, mint a XX. században. Paradox módon a legújabb technikai vívmányokat is alkalmazó, a modern közigazgatás elemeit felvontató közigazgatási szervezetek nem csak a társadalmi-gazdasági élet szervezésében tudtak jeleskedni, hanem a nemtelen célokat követő, a kirekesztő politikát szolgáló, a kisebbségeket üldöző akciókat is igen hatékonyan tudták segíteni. E hatékonyság egyik eszköze, mondhatnánk szimbóluma a névjegyzék, a lista volt. Aki a névjegyzékre, listára felkerült, azt ki lehetett telepíteni, halálba lehetett küldeni, meg lehetett alázni, földönfutóvá lehetett tenni. Nagyon érzékletesen fogalmazta meg *Steven Spielberg* művészi filmjében a Schindler listájában ezen eszköz jelentőségét, igaz, itt inkább a listára való felkerülés jelentette az életet és a kimaradás a halált. A történelmi korokban nem voltak ilyen hatékonyak az állami és magán földesúri apparátusok, hogy egy másik nagy filmrendező *Andrej Tarkovszkij* filmjét felidézzük, az Andrej Rubljovban egy falu lakosságának elűzéséhez nem használtak névjegyzéket, megelégedtek azzal, hogy akit ott találtak, azokat fogdosták össze, és nem foglalkoztak azokkal, akik a közeli ingoványba menekültek, nem fordítottak gondot arra, hogy a nem létező listájuk minden szereplőjét begyűjtsék.

A jelen tanulmány szintén névjegyzékekről, listákról szól, mégpedig a magyar történelem egy igen tragikus eseményével, a magyarországi németek 1945 és 1949 közötti elűzésével kapcsolatban.

A magyarországi németek kitelepítésével kapcsolatban nem egy, hanem több névjegyzékről beszélhetünk, melyek időben és tartalmukban egyaránt változtak. Érdeklődésünk középpontjában azok a névjegyzékek állnak, amelyek valamilyen összefüggésbe hozhatók az 1941. évi népszámlálás során felvett adatokkal. A Központi Statisztikai Hivatal dolgozóiként, több népszámlálás résztvevőiként ugyanis mindennapi munkánk során érezzük, hogy a statisztikai adatszolgáltatást milyen jelentős mértékben befolyásolta az a körülmény, hogy a Hivatal által gyűjtött egyedi adatokat e tragikus eseményhez is felhasználták.

¹ A 2002. február 20-án a Magyar Tudományos Akadémián rendezett tudományos tanácskozáson elhangzott előadás rövidített (szerkesztett) változata. (A teljes szöveg, dokumentumokkal kiegészítve a tudományos tanácskozáson elhangzott előadásokat tartalmazó, közeljövőben megjelenő kiadványban lesz olvasható.)

A Központi Statisztikai Hivatal 130 éves története során következetesen ragaszkodott az összeírások alkalmából begyűjtött személyes adatok, információk bizalmas kezeléséhez. Csak az 1941. évi népszámlálás esetében fordulhatott elő, hogy a Hivatal – kompetenciáját messze meghaladó okok miatt – nem tudott érvényt szerezni ennek az elvnek. Az 1941. évi népszámlálás adatállományának nemzetiségre és anyanyelvre vonatkozó információit ugyanis felhasználták a magyarországi németek ellen 1945-ben és a következő években hozott jogfosztó intézkedések végrehajtására, amelyek a német lakosság jelentős része esetében ténylegesen az ország területéről való kitelepítését eredményezték.

A rendszerváltozást megelőző évtizedekben e témát főleg a nemzetiségi bevallásra gyakorolt hatás felől elemezték a statisztikusok és demográfusok. Azt vizsgálták, hogy mi lehet az oka, hogy Magyarországon a nemzetiségek számát a különböző statisztikai felvételek rendre alulszámlálják és keresték azokat a módszertani megoldásokat, melyek realisabb képet adhatnak a magyarországi nemzetiségek számáról és arányáról. Így jutottak el olyan módszertani megoldásokhoz, mint például a nemzetiség, anyanyelv, beszélt nyelv együttes kezelése, a nemzetiségi családok számlálóbiztos általi minősítése. Különösen ez utóbbi eljárás vált egyre problematikusabbá a személyes adatok védelmével foglalkozó szakemberek szemében.

Az 1980-as évtized vége felé új helyzet állt elő azzal, hogy a rendszerváltoztató pártok az adatvédelem kérdéskörét a polgári-demokratikus államberendezkedés alapjai közé számították. Már az első alkotmány-kiegészítések közé felvették a személyes adatok védelmével és a közérdekű adatok nyilvánosságával kapcsolatos paragrafusokat. Az 1990–1994-es időszak első szabadon választott országgyűlése elfogadta azokat az alapvető törvényeket, melyek rendelkeztek a személyes adatok védelméről, a kisebbségek jogairól és nem utolsósorban a jogállamiság kívánalmainak megfelelő statisztikai rendszerről. Így vált egyre fontosabb kérdéssé, hogy lakossági adatgyűjtések keretében hogyan lehet a legoptimálisabb módon védeni a személyes adatokat, hogyan kell statisztikai adatgyűjtés tárgyává tenni olyan érzékeny kérdéseket, mint a vallás, illetve a nemzetiséghez tartozás.

Az 2001. évi népszámlálás előkészületei és végrehajtása során az adatvédelem kérdésköre kiemelt jelentőséggel bírt, különösen azután, hogy több ún. érzékeny kérdés (vallás, nemzetiség, fogyatékoság) is szerepelt a kérdőívben. A népszámlálási kommunikáció során több esetben is utalás történt az 1941. évi népszámlálás egyedi adatainak felhasználására, és az is megfigyelhető volt, hogy ezt az érvet – az 1941. évi népszámlálás adatainak felhasználását – csak nagy általánosságban hozták fel példaként, konkrét, tárgyszerű elemzés, vélemény-nyilvánítás ebben a témában nem hangzott el. Ezért a KSH Népszámlálási főosztályán néhányan elhatároztuk – a hivatal vezetésének támogatásával –, hogy megpróbáljuk ezt a kérdést – az általánosság szintjéről – a konkrétumok világába hozni, és alapos kutatás révén egyszer és mindenkorra tisztázni, hogy mi is történt valójában. Miután a szakirodalom ebből a megközelítésből ilyen koncentráltan nem foglalkozott e témakörrel, ezért alapvető dokumentumok felkutatása is célként fogalmazódott meg.

A felkutatott dokumentumokat öt csoportba oszthatjuk:

Az *elsőbe* tartoznak a témával foglalkozó könyvek, tanulmányok, cikkek, melyekből kiolvashatóak az 1941. évi népszámlálás felhasználására vonatkozó részek. (Ebbe beleértendőek a német földön megjelent, e témát érintő kiadványok is.)

A *másodikba* tartoznak azok a jegyzőkönyvek, miniszteri jelentések és egyéb korabeli dokumentumoknak a másolatai, melyek utalnak a bennünket érintő témára.

A *harmadikba* tartoznak azok a korabeli cikkek, közlemények, melyek érintik a kitelepítés témakörét.

A *negyedikbe* tartoznak a kitelepítéssel kapcsolatos jogszabályok.

Legfontosabb jogszabályok:

12330/1945. ME (dec. 29.) végr.: 70010/1946. BM (jan. 15.)	1. Nemzetiség vagy anyanyelv 2. Magyarosított név visszánemzetesítése 3. Volksbund tagság 4. Fegyveres német alakulat
32920/1946. BM (máj. 10.)	Rajk leirat: <i>Mentes, aki német anyanyelvű, de magyar nemzetiségű, ha nem esik a 2–4. pont alá</i>
12200/1947. Korm. (okt. 28.) végr.: 84350/1947. BM (nov. 27.)	a) Német nemzetiség b) Volksbund tagság c) Fegyveres német alakulat (önként) d) Név visszánemzetesítés

Végül a legfontosabb *ötödik* csoportba tartoznak a *Thirring Lajos* által ránk hagyott feljegyzések, körözüvények, fogalmazványok, melyek jól érzékeltetik azt a nehéz helyzetet, melyben elődeink dolgoztak.

I. Az 1941. évi népszámlálás előkészítése

A téma alaposabb megértéséhez röviden ismertetnünk kell, hogy az 1941. évi népszámlálási tematika összeállításakor milyen megfontolások játszottak szerepet az anyanyelvi, nemzetiségi kérdések felvétele tárgyában. A korabeli dokumentumok alapján megállapítható, hogy ez a kérdés Európában, sőt az egész világon egyaránt téma volt a politikusok, a társadalomkutatók és a statisztikusok körében. Az államok többsége soknemzetiségű állam volt, és egyre inkább előtérbe került az a gondolat, hogy rendezni kell az államalkotó többségi nemzet és az állam területén élő kisebbségi nemzetek (nemzetiségek) kapcsolatát. Az 1941. évi népszámlálást rendkívüli, háborús körülmények között hajtották végre, Európában és a világ többi részén háború dúlt, a magyar politikai elit Trianon utáni nemzet-egyesítő törekvése sikerrel kecsegtetett, mely befolyásolta a népszámlálási tematika kialakítását is. Főleg a tekintetben, hogy a megnagyobbodott országterületen az etnikai népösszetétel jóval kevertebbé vált, mint volt a meglehetősen egyszínű ún. trianoni Magyarországon, így igény jelentkezett az egyes népcsoportok pontosabb behatárolására is.

A magyar népszámlálások tematikájának kialakítását mindig alapos módszertani előkészítő munka előzte meg, melynek keretében – a közigazgatás hagyományos résztvevőin túl – társadalomtudósok, statisztikusok elemezték egy-egy résztema népszámlálási programba történő felvételének előnyeit, hátrányait. Nem volt ez másképpen az 1941. évi népszámlálás előkészítésénél sem. Számos konferenciát, értekezletet hívtak össze az 1941. évi népszámlálás kialakítandó témaköreinek ügyében. Témánk szempontjából különösen fontosak azok az előkészítő anyagok, melyek az anyanyelv, a

beszélt nyelv és a nemzetiség kérdését érintették. (Fontos előkészítő tanácskozás volt például az 1940. V. 17-én tartott tárcaközi értekezlet, az Országos Statisztikai Tanács 1940. VI. 11- 19-én megtartott folytatólagos ülése.) A nemzetiséget érintő kérdéskört részletesen tárgyalták a Nemzetközi Népeségtudományi Unió Magyarországi Csoportjának és a Magyar Statisztikai Társaságnak közös ülésein.

Fontos előadást tartott 1940. II. 6-án *dr. Elekes Dezső* a Központi Statisztikai Hivatal későbbi elnöke „A nemzetiségek számbavétele” címmel. Utólagosan megállapíthatjuk, hogy alaplőről van szó, e tanulmány a témával foglalkozó szakemberek számára megkerülhetetlen. *Dr. Elekes Dezső* alapos tényfeltárás után megállapítja, hogy a magyar népszámlálások történetében először a kérdőívre fel lehet venni a nemzetiség kérdését is, azonban csak az anyanyelv, illetve a más beszélt nyelv társaságában lehet ezt a kérdést szakszerűen vizsgálni. Az egész kérdéskörrel kapcsolatban azonban a szerző a következőkre figyelmeztet:

„Ám a nemzetiségi statisztika tárgyilagossá mívelését a szorosan vett ellenőrzésen túlmenően is kell biztosítani. Ha a kisebbséghez tartozó adatszolgáltatót utólag bárminő hátrány érheti nyelvének, nemzetiségének szabad bevallásáért, az egyébként legminta-szerűbb statisztikai módszer és ellenőrzés is csődöt mond. Csak a kisebbségvédelem száz százalékos megvalósítása esetén számíthatunk a valóságnak megfelelő bevallásokra.”

A korabeli dokumentumok azt mutatják, hogy elődeink alaposan körüljárták ezt a kérdést, megvizsgálták e témakör nemzetközi vonatkozásait és tapasztalatait, amelyeket – nem mechanikusan – inkább a magyarországi sajátosságokat is figyelembe véve próbáltak adaptálni. Az 1941. évi népszámlálás előkészítésére rányomta bélyegét, hogy a népszámlálások máig tartó történetében egyedülálló módon, Magyarország miniszterelnöke olyan férfiú volt, aki szakemberként vehetett részt az előkészítésben. *Gróf Teleki Pálról* van szó, aki földrajz- és társadalomtudósként jogot formált arra, hogy a népszámlálás előkészítése során véleményét ne csak mint politikusét, hanem mint szakemberét is figyelembe vegyék. Tudományos munkásságának egyik fő vonulata volt a többségi és kisebbségi nemzetek (nemzetiségek) egymáshoz való viszonyának vizsgálata. Több nagy hatású előadást tartott ebben a témában, többek között 1940. VI. 13-án és VII. 2-án. Meggyőződése volt, hogy egy nemzetiséghez való tartozást nem csak az anyanyelv ismeretével írhatjuk le, hanem egy közösséghez tartozó szubjektív érzéssel is számolnunk szükséges. Jól tudta, hogy 1870 és 1930 között a magyar népszámlálások csak az anyanyelv, és más beszélt nyelv kérdezésével próbálták ezt a kérdést megoldani, ezért javasolta, hogy próbálják e nehéz témakört további kérdéssel pontosabbá tenni.

Az 1941. évi népszámlálást előkészítő tanácskozásokon ellentétes vélemények fogalmazódtak meg a nemzetiség kérdéskörének lehatárolásával kapcsolatban, a többség belátta, hogy az anyanyelven kívül kell további fogódzó egy adott ország kisebbségének pontos meghatározásához. Mindenesetre a népszámlálás előkészítése idején funkcióban levő miniszterelnököknek, *gróf Teleki Pálnak* határozott véleménye volt erről a kérdéstről, amit *Dobrovits Sándor* elnöknek szóló levele is bizonyít, melyben leírja, hogy szükségesnek tartja a nemzetiséggel kapcsolatos kérdés felvételét a népszámlálási programba, és mint miniszterelnök felszólítja a Hivatal elnökét a népszámlálási előkészületek ilyen szellemben történő folytatására.

Az 1941. évi népszámlálást előkészítő tanácskozásokon szinte minden résztvevő felhívta a figyelmet a nemzetiségi adatok bizalmas kezelésére, továbbá arra, hogy amennyiben ez nem valósulna meg, akkor nagy csapás érné a statisztikai adatszolgáltatást. Könnyen elképzelhető, hogy az előkészítés két kulcsfigurája, *dr. Elekes Dezső* és *dr. Thirring Lajos* mit érezhetett öt évvel később, mikor ez a felszólításuk süket fülekre talált, és a statisztikai adatgyűjtés alapelveit zilálták szét az 1941. évi népszámlálás egyedi nemzetiségi adatainak kiadásakor. De *gróf Teleki Pál* is csodálkozott volna – ha megéli –, hogy alapeszméje mennyire sérült akkor, mikor a német anyanyelvű, de magyar érzelmű (nemzetiségű) lakosságot is kitelepítésre ítélték. Pedig az említett levelében, pont a német nemzetiségűek pontos lehatárolásának szükségessége felől példálózott a következőképpen:

„Budapest, 1940. május 17.

Tisztelt Barátom!

Az, hogy esetleg nehezen fogják érteni, hogy mit értünk nemzetiség alatt, az először is nem áll. Lehet, hogy aki túl sokat analizál és túl jól akarja tudni a dolgokat, az nem fogja érteni, mert szőrszálhasogató. De a nép meg fogja érteni minden esetre. – Közoktatási miniszter koromban jártak nálam svábok, akik a magyar iskolát kérték vissza és akik egész világosan megmondották: mi nem vagyunk németek, de németajkú (svábul beszélő) magyarok. Ebben a statisztika megtalálhatja a maga egészen egyszerű principiumát.”

Dr. Thirring Lajos 1946 elején visszatért *gróf Teleki Pál* miniszterelnök szerepére és a következőket tartotta szükségesnek elmondani:

„Szigorúan bizalmas!

Tájékoztató feljegyzések a hivatalos statisztikai szolgálat rendelkezésére álló népszámlálási adatok és a magyarországi németek kitelepítése ügyében.

„Teleki Pál gróf, akkor kormányelnök, aki a népszámlálási előmunkálatokat a legéberebb figyelemmel kísérte és részben közvetlenül és személyesen irányította is, éppen ezért adta ki a jelszót: „nem akarunk papírmagyarokat”. Azt értvén ez alatt, hogy a németiség és általában a nemzetiség kérdésében a kormányzat teljesen tisztán kell, hogy lásson, még akkor is, ha az eredmény esetleg nem lenne minden tekintetben vagy részletben kedvező a magyarságra nézve. Ezért került az 1941. évi népszámlálás számlálólapjára egyes szomszédos államok ugyancsak kettős (anyanyelvi és nemzetiségi) kérdés-rendszeréhez hasonló az anyanyelven kívül a nemzetiség kérdése is, módot adva arra, hogy mindenki szigorúan statisztikai számbavétel céljából anyanyelvén felül és anyanyelvére való tekintet nélkül is és minden befolyástól mentesen népi hovatartozásáról szintén vallomást tehessen. Éppen ezért fordítottak a népszámlálást előkészítő statisztikai hivatali kiküldött tisztviselők különös gondot arra – szintén Teleki Pál gróf miniszterelnök utasítása alapján – hogy a számlálást közvetlenül végrehajtó számlálóbiztosokat a fenti jelszó megértésével a kendőzetlen igazság kutatására intsek, a lakosságot pedig felvilágosítsák arról, hogy bármilyen nemzetiségnek, vagy anyanyelvnek az adatszolgáltatók által történő teljesen szabad bejegyzése utóbb semmiféle politika vagy egyéb hátránnyal nem fog járni. A népszámlálási eredmény megfelelt a várakozásnak és

a német propaganda adataival szemben a korábbi magyar népszámlálások alapján kialakult magyar becsléseket igazolta.”

II. A kitelepítéssel kapcsolatos névjegyzék elkészítését körülvevő viták, szakmai vélemények

A nagypolitikai kérdésekről e tárgykörben nem kívánunk szólni, hiszen számos nagyigényű, széles összefüggéseket feltáró cikk, tanulmány jelent meg e nehéz korszakkal kapcsolatban. Célunk, hogy főleg azokról az összefüggésekről szóljunk, melyek a magyar statisztikai szolgálat helyzetét befolyásolták e korszakban. Mindenek előtt jeleznünk kell e korszak alapvető problémáját, mely szerint a háborús események következtében alapvető dokumentumok semmisültek meg, a rendkívüli politikai helyzetben szükséges dokumentumok tűntek el, és a polgárok számára létkérdéssé vált, hogy életük egyes eseményeit igazolni tudják. Érthető, hogy a csak statisztikai célokra szolgáló összeírásokat is fel szerették volna használni egyéni problémáik megoldására, életük egyes eseményeinek valóságát dokumentálására. Ezért már a háború vége felé is fordultak egyének a Statisztikai Hivatalhoz, hogy igazolást kérjenek arról, hogy az 1941. évi népszámlálás alkalmával milyen adatokat vettek fel róluk, és itt nem csak az anyanyelvi, nemzetiségi kérdéskörrel volt szó – persze ez a későbbiek során alapvető témává vált –, hanem más, például az iparigazolvánnyal, szakképzettséggel kapcsolatban is kértek igazolást. A megkeresésnek ezt a formáját a Hivatal vezetői elfogadták, aggályosnak nem tartották, mivel véleményük szerint az 1929. évi XIX. statisztikai törvény módot adott e kérések teljesítésére. (Már ebben a korban is az volt a vélemény, hogy saját személyes adataival mindenki maga rendelkezik, így információt is kérhet a korábban felvett adatairól.) Természetesen az e kérések teljesítésével kapcsolatos növekvő munkateher ilyen célra történő leköltése a Hivatal más fontos feladataitól – pl. a béke-előkészítéssel kapcsolatos munkáktól – vonta el az oly nélkülözhetetlen munkaterhet.

Azonban az 1944. év végén és 1945 első felében a német kitelepítéssel kapcsolatos kül- és belpolitikai viszonyok borúsabbá váltak, ami a Statisztikai Hivatal helyzetét is alapvetően érintette. A jelen tanulmányban csak jelzésszerűen foglalkozunk e témakör nagypolitikai vonulatával. Mint ismeretes, a magyar politikai élet szereplőinek többsége a német kitelepítéssel kapcsolatban azon a véleményen volt, hogy nem szabad ezt a kérdést a kollektív bűnösség elve alapján megoldani.

Valamilyen formában az egyéni felelősség kérdését vetették fel, és például arra gondoltak, hogy főleg azokat a németeket kell kitelepíteni, akik komoly szerepet vállaltak a Volksbund-ban, SS katonák voltak stb. Nem véletlen, hogy a földosztást elrendelő jogszabályok még csak ebben a körben rendelik el a vagyonelkobzást és a földtől való megfosztást. A politikai életben már felbukkannak ennél radikálisabb nézetek, a politikai pártok sorra készítik el a kitelepítéssel kapcsolatos elképzeléseiket, a Nemzeti Párt programjában már felbukkan az 1941. évi népszámlálásra történő utalás, igaz még csak a német nemzetiségűek vonatkozásában. 1945. május 4-én felállítják a cinikus nevű Népgondozó Hivatalt, de ebben a rendeletben is még csak a „fasiszta németek” kitelepítéséről van szó. Az 1945. május 14-i pártközi értekezlet még mindig nem kívánta alkalmazni a kollektív bűnösség elvét és csak az egyéni felelősség kérdését vetette fel. A hazai németiség ügye 1945 nyarán drámai fordulatot vesz. Az 1945. július 17. és

augusztus 2. között tartott Potsdami értekezlet résztvevői megállapodtak abban, hogy Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországról a németeknek Németországba történő áttelepítése érdekében intézkedéseket kell tenni. Nem taglalva a részleteket megállapíthatjuk, hogy a magyar kormány fokozatosan lépéskényszerbe került. A Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács november 20-i határozata kb. 400–500 000 ezer főben állapította meg a Magyarországról kitelepítendő németek számát, a Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság november 28-i ülésén pedig már konkrét tervekkel fogalmazott meg a kérdéssel kapcsolatban. A Tildy-kormány bár tisztában volt azzal, hogy a magyarországi németiség áttelepítése napirendre kell hogy kerüljön, de váratlanul érte a kitelepítendőök minden képzeletet felülmúlóan magas számának a megállapítása. (Máig nem lehet tudni, hogy a nagyhatalmú SZEB hogyan állapította meg ezt a magas számot. Van egy olyan feltételezésünk, hogy esetleg a megnagyobbodott Magyarországon 1941-ben megszámlált 532 868 német nemzetiségűt vették alapul, mivel még formailag nem dőlt el az, hogy hol fognak húzódni Magyarország végleges határai.)

1945. november 20. és a végső rendelet 1945. december 29-i megfogalmazása között már sok idő nem volt, és a Tildy-kormány meglehetősen sietve, lényegében kapkodva dolgozta ki a részleteket. Miután nem kerülhette vagy már nem akarta megkerülni a kollektív bűnösség kérdését, sajnos az akkori vélemények szerint a legegyszerűbb megoldáshoz folyamodott, elővette az 1941. évi népszámlálás témáját és a kiadott rendelet egyik legfontosabb részeként megfogalmazta az 1941. évi népszámlálás anyanyelvi és nemzetiségi adatai felhasználásának szükségességét.

A Statisztikai Hivatalban folyamatosan kénytelenek voltak foglalkozni ezzel a kérdéssel, először az egyéni igazolások kiadása miatt, másodsor a béke-előkészítő munkálatokra kellett különböző statisztikákat összeállítani az 1941. évi népszámlálás anyanyelvi és nemzetiségi adataiból, harmadszor pedig – és ez volt a legsúlyosabb és legfájdalmasabb feladat – az 1945. december 29-i kormányrendelet végrehajtási utasítása szerint a Népgondozó Hivatal részére az 1941. évi népszámlálás adatai alapján névjegyzékeket kellett összeállítani azokról, akik német anyanyelvűnek és/vagy német, illetve magyar nemzetiségűnek vallották magukat. Mint említettük, ez utóbbi tökéletesen ellentmondott a nemzetiséggel kapcsolatos összeírási elveknek. (Meg kell jegyezni, hogy ilyen névjegyzéket már jóval korábban kellett készíteni, de még nem tudhatták, hogy az lesz a legfontosabb kitelepítési dokumentum.)

A Statisztikai Hivatal vezetői már attól a pillanattól fogva, hogy felmerült a gondolat az 1941. évi népszámlálás adatainak felhasználásáról, megfogalmazták kételyeiket. (Meg kell jegyezni, hogy más közigazgatási szervekben dolgozók is jelezték kétségeiket, így több neves szakember tiltakozott a készülő rendelet elvi, jogi, erkölcsi buktatói miatt, ezek közé a bátor férfiak közé tartozott *Bibó István*, a BM közigazgatási főosztályának vezetője, *Keszthelyi Nándor*, a BM nemzetközi osztályának vezetője és *Kertész István*, a Külügyminisztérium béke-előkészítő osztályának a vezetője.) Érzékeltetésül álljon itt egy *Bibó István* által írt szöveg, melyet 1945. május 14-én fogalmazott meg:

„Mindenképpen a legélesebb követelendőnek tartom a következőket:

1. Elejteni azt a gondolatot, hogy azért, mert valaki a népszámlálásnál magát német nemzetiségűnek vallotta, egymagában ok lehessen a telepítésre, vagy egyáltalán bármiféle jogkövetkezésmennyel sújtassék. Tisztában kell azzal lennünk, hogy az egész akkori magyar rezsim nem csak hogy bátorította a svábságot arra, hogy szabadon vallja magát

olyan nemzetiségűnek, amilyenek akarja, hanem éppen a nemzethű svábság vezetőit egyenesen föl is szólította, hogy vallják magukat német nemzetiségűnek, mert hiszen csak ezáltal tarthatták meg jogcímüket ahhoz, hogy a német kisebbség vezetésével foglalkozzanak. De ezenfelül az akkori magyar kormányok a Volksbund részére teljesen szabad kezet engedtek mindenféle terrorizálásnak és ráhatásnak abban az irányban, hogy minél többen vallják magukat német nemzetiségűnek. Ugyanez áll a megmagyarosított nevek visszanevetésével is. A deportálás nem lehet olyan egyszerű közigazgatási nyilatkozatoknak a következménye, amelynek szabadon való megtétele a demokrácia alapvető vívmányai közé tartozik. A népszámlálásra vonatkozóan még külön utalnom kell arra, hogy a demokratikus szellemű népszámlálás az utolsó száz esztendőnek az egyik legkomolyabb kultúrvívmánya, és ha Magyarországon egyszer lehetséges az, hogy népszámlálási vallomásra kényszerű deportálás legyen a jogkövetkezmény, akkor itt 100 esztendőig senki nem fogja bevallani nem csak a nemzetiségét, de az adójától kezdve a pártállásáig, semmit.

Dr. Thirring Lajos 1981-ben az 1941. évi népszámlálás történetét leíró kiadványában röviden a következőképpen foglalta össze az e korszakkal kapcsolatos történéseket:

„Dr. Thirring Lajos: Az 1941. évi népszámlálás. A népszámlálás története és jellemzése:

„Egészen különleges, kényes és nehéz feladatot jelentett s az e célból erősen megnövelt létszámú népszámlálási személyzetre igen nagy munkaterhet rótt annak a feladatnak a megoldása, mely a németek egy részének áttelepítésével kapcsolatban háramlott a Központi Statisztikai Hivatalra. Az idevágó kormányrendelet ugyanis az 1941. évi népszámlálás adatvállomását tette az áttelepítések elbírálásának egyik legfőbb és mindenestre legáltalánosabb alapjává.

Hasonló jellegű munkafeladatok már közvetlenül a háborús cselekmények befejeződése után felmerültek, de inkább csak alkalmi jelleggel. 1945 második felében ugyan a Hivatal új elnökének utasítására és miniszterelnökségi döntés értelmében folyamatosan és átfogóbban készültek tájékoztató jegyzékek a német nemzetiségű és anyanyelvű lakosokról, de szó sem volt arról, hogy azok ilyen hatósági intézkedések alapját alkossák. Az új rendelkezés ilyen körülmények között váratlanul érte a népszámlálási részleget: szakértői előzetesen semmilyen ezzel közvetlenül kapcsolatos tárgyalásban nem vettek részt és aggályait (az adatszolgáltatás titkosságának áttörése tekintetében stb.) is csupán utólag adhatták elő. A Hivatal 1945 decemberében hirtelen elhunyt elnöke azonban nyilvánvalóan nem térhetett ki az elől, hogy az 1941-es számlálólapok alapján összeállított községenkénti és városenkénti jegyzékek, többé-kevésbé objektív alapot nyújtva az az áttelepítési intézkedésekre, felhasználtassanak erre a célra. Egyébiránt ugyancsak az akkori hivatalvezető intézkedett még 1945 derekán arról is, hogy a népszámlálási részleg mindazok számára, akik e célból a Hivatalhoz fordultak, írásban igazolja 1941. évi anyanyelvi ill./és nemzetiségi adatvállomásukat. A kétféle munka: a jegyzékek erőltetett ütemben történt összeállítása és a nagyon sok esetben kért igazolások kiállítása rendkívül súlyos megterhelést jelentett a Hivatal számára és több mint fél éven át száznál, majd huzamosabb ideig ötvennél több alkalmazott teljes munkaidejét igénybe vette.

Ezt és a többi rendkívüli munkát figyelembe véve nem meglepő, hogy a tulajdonképeni népszámlálási feladatok megoldása teljesen a háttérbe szorult. Holott már 1945 tavaszától fogva meg voltak a terveink a félbemaradt munkálatoknak legalább is a felszámolásához.”

Dr. Thirring Lajos hagyatékában részletesebben kidolgozott dokumentumokat is találunk. Például 1945. július 25-én írt egy összefoglaló jelentést az „Anyanyelvi és nemzetiségi egyéni adatok kiszolgáltatása” tárgyában. Ebben leírja, hogy miért aggályos az egyéni adatok hatóságok részére történő kiadása, felpanaszolja, hogy már 1945. április 18-án a politikai rendőrség adatokat kért egyes Pest megyei községek népszámlálási anyagából, részletesen leírja, hogy ez az akció csak egyes személyek magánálláspontját tükrözte és Bibó István segítségével hogyan sikerült végül az ezen felüli adatkiadást leállítani, egyben javaslatokat tett a jövőre vonatkozóan.

„Anyanyelvi és nemzetiségi adatok kiszolgáltatása.

Javaslat.

„Egyéni adatoknak az adatszolgáltató saját személyére való kiszolgáltatását a törvény nem tiltja. Ez a kiszolgáltatás tehát a jövőben is történjék meg, ha nem okoz aránytalan nehézséget és munkatöbbletet. A kiszolgáltatás a 232/1945. sz. elnöki engedély által meghatározott keretben (házastárs, fel-, lemenők, testvérek részére, illetőleg ezekről) történjék meg, azzal, hogy a tett tapasztalatok alapján a megfelelő adatok vő, meny részére, illetőleg a vőről és menyéről is kiszolgáltathatók; hasonlóképpen kiszolgáltathatók legyenek az adatok meghatalmazással rendelkező ügyvédnek. Az adatok kiszolgáltatásánál a személyazonosság megfelelő igazolása is szükséges.

Hatóságok kéréseinek az ügyét éppen a belügyminisztériumi állásfoglalás értelmében, továbbá a munkamennyiségre való tekintettel, valamint azért is, mert az ilyen tömeges egyéni adat-kiszolgáltatás veszélyezteti a jövő adatgyűjtések tisztaságát és őszinteségét, érdemes lenne írásban a részletek feltárásával újból a Miniszterelnök úr elé terjeszteni. Abban az esetben, ha az adatok kiszolgáltatását a Miniszterelnök úr továbbra is engedélyezné, tisztázni kellene a hatóság fogalmát, vagyis azt, hogy pl. igazolóbizottság, Nemzeti Bizottság, Földigénylő Bizottság hatóság-e.

Bp. I/45. VIII. 25.”

Még konkrétabb összefoglalást ad 1945. szeptember 17-i dátummal, egyben jelzi azt a bizonytalanságot, mely e kérdésben ebben az időszakban megfogalmazódott.

„Anyanyelvi és nemzetiségi egyéni adatok kiszolgáltatása.

Tekintettel arra, hogy a Hivatal álláspontja kezdettől fogva és Miniszterelnök úr első állásfoglalása is az volt, hogy a törvényes rendelkezések szigorúan betartassanak, a Hivatal kiküldöttje felkereste Bibó István minisztertanácsost a belügyminisztérii átirat aláíróját, hogy a Központi Statisztikai Hivatal bővebb tájékoztatást kapjon a belügyminisztérii álláspont megváltoztatásáról.

Bibó István közölte, hogy az engedélyezés nyilván egyedül az időközben már el is távozott Zöld államtitkár személyes befolyására történt, aki nem vette figyelembe, hogy a kiszolgáltatás az országos statisztikai érdekek igen súlyos sérelmével járhat és a jövőben a bevallások őszinteségét és valóságát nagymértékben veszélyezteti nem csak anyanyelvi és nemzetiségi téren, hanem más adatfelvételeknél is. Éppen ezért az a kéré-

se, hogy a Központi Statisztikai Hivatal Miniszterelnök urat a változott belügyminiszteri álláspontnak megfelelően eredeti elzárkózására vegye rá, annál is inkább mert a svábok kitelepítése is nem népszámlálási, hanem más alapokon fog megtörténni. Az ellen természetesen nem merült fel kifogás, hogy az összeírt egyének házasársának, fel- és lemenőinek, testvérének, apósának, vejének, menyének, illetőleg ezekről is és végül meghatalmazott ügyvédjének az adatvallomásokról igazolvány kiadható legyen.

Az előadottakra figyelemmel tisztelettel javasolom, hogy Miniszterelnök úr ennek a kérdésnek végleges tisztázására az illetékes miniszterelnökségi államtitkár irányításával értekezlet összehívását rendelje el. Tiszteletteljes véleményem szerint az értekezletre a belügyminisztérium részéről Bibó és Szabeny o. főnök urak, továbbá az Igazságügy Minisztérium törvényelőkészítő bizottságának képviselője, a Központi Statisztikai Hivatal kiküldöttjei, végül a korábbi tárgyalásokat vezető Dobrovits Sándor miniszteri o. főnök volna meghívandó.

1945. október 24-én végül megtartották a javasolt szakértői értekezletet, amelyen a Belügy-, Igazságügy Minisztérium, a Miniszterelnökség és a Központi Statisztikai Hivatal munkatársai vettek részt. Lényegében a következő megállapodásra jutottak:

„Nemzetiségpolitika Magyarországon – 1945
(dr. Tóth Ágnes)

„A törvény rendelkezéseitől eltérően a német nemzetiségűek névjegyzéke kiadható, de csak olyan hatóságoknak, melyeknél nem forog fenn a visszaélés, rosszhiszemű vagy téves felhasználás (egyéni érdek, egyoldalú pártszempontok stb.) érvényesítése, vagy éppen a Hivatalra történő hivatkozással a publikálás veszélye.”

Ezért úgy döntöttek, hogy a névjegyzékeket a helyi hatóságoknak nem lehet kiadni. A Belügyminisztériumnak azonban jogában állt a névjegyzékek kiadását engedélyezni. Dr. Elekes Dezső ismételten jelezte, hogy ezeknek a jegyzékeknek okmányyszerű kezelése több szempontból is elfogadhatatlan. Majd észrevételeit a következőképpen zárja:

„Nemzetiségpolitika Magyarországon – 1945
(dr. Tóth Ágnes)

„A hivatalos statisztikai szolgálatot érintő célkitűzésekkel és alapelvekkel alig áthidalható ellentmondást jelent, hogy egyes esetekben nem nemzetellenes, hanem nemzethű német anyanyelvű állampolgárok jóhiszemű, és az akkori kormány által kívánt őszinte adatvallomását most a kormányzat azok ellen fordítja vissza, akiket a népszámlálás idején a jövőbeni bántatlanság felől a Központi Statisztikai Hivatal miniszterelnöki utasítása, de a statisztikai adatgyűjtések lényegének megfelelően is, minden erővel biztosítani igyekezett.”

Dr. Thirring Lajos az ún. kitelepítési rendelet meghozatala után 1946. január 15-én a következőképpen foglalja össze a Hivatal álláspontját:

„Tájékoztató feljegyzések a hivatalos statisztikai szolgálat rendelkezésére álló népszámlálási adatok és a magyarországi németek kitelepítése ügyében.

1/ A népszámlálási számlálólapok statisztikai számbavétel céljait szolgálták, tehát nem tekinthetők okmányyszerű egyéni adatfeljegyzéseknek;

2/ az egyéni adatoknak rendeltetés ellenes, nem számszerű felhasználása az 1929: XIX. t. c. rendelkezéseibe ütközik és

3/ hosszú időre súlyosan veszélyeztetheti a jövőbeli statisztikai felvételek eredményeinek valószerűségét is.

4/ A számlálólap-anyag keveredése és hiányai miatt az eseteknek egy talán nem nagy, de számszerűleg meg sem becsülhető arányában amúgy sem használhatók okmányyszerű bizonyító eszközként.

5/ A hivatalos statisztikai szolgálatot érintő célkitűzésekkel és alapelvekkel alig áthidalható ellentmondást jelent, hogy egyes esetekben nem nemzetellenes, hanem nemzetű német anyanyelvű állampolgárok jóhiszemű és az akkori kormányzat által kívánt őszinte adatvallomását most a kormányzat azok ellen fordítja vissza, akiket a népszámlálás idején a jövőbeni bántatlanság felől a Központi Statisztikai Hivatal miniszterelnöki utasításra, de a statisztikai adatgyűjtések lényegének megfelelően is, minden erővel biztosítani igyekezett.

Budapest, 1946. évi január hó 15-én.”

Mint látjuk az 1941. évi népszámlálás előkészítésének és végrehajtásának két kulcszereplője dr. Elekes Dezső és dr. Thirring Lajos hiába fogalmazta meg aggályait, a különböző szakmai bírálatokat, véleményeket mind a kormány, mind az egyes minisztériumok figyelmen kívül hagyták, és a Statisztikai Hivatal rákényszerült a későbbi tevékenységét oly hátrányosan befolyásoló feladat végrehajtására.

III. A névjegyzék összeállításának konkrét megvalósítása, az egyéni igazolások kiadása

A dr. Thirring Lajos által hátrahagyott hagyaték legfontosabb része azok a dokumentumok, melyek a Statisztikai Hivatal néhány munkatársa ellen indított, 1946 februárjában kezdődött rendőrségi és bírósági eljárás kapcsán születtek. (Melynek nagy sajtóvisszhangja volt.)

A rendőrségi és bírósági eljárás miatt dr. Thirring Lajos és dr. Elekes Dezső számos feljegyzést, memorandumot készített arról, hogy a Statisztikai Hivatal nehéz helyzetét feltárja, melybe azért került, mert az eredetileg csak népszámlálási célra felvett kérdőívekről hirtelen közigazgatási jelleggel bíró okmányokat kellett kiállítani. Több feljegyzésben dr. Thirring Lajos megpróbálta összefoglalni a párhuzamosan folyó tevékenységeknek – névjegyzék készítésének és egyéni igazolások kiadásának – a menetét.

„A hazai németység kitelepítésével kapcsolatos munkálatok sorrendje

A svábstatisztikai csoport ügykörszerűen a társadalom-statisztikai ügykörhöz (vezetője: Dr. Thirring Lajos) tartozik; a svábstatisztikai munkálatok irányítója: Dr. Berti Béla miniszteri fogalmazó.

„I.

Névjegyzékek összeállítása és a Népgondozó Hivatal részére való megküldése.

A német névjegyzékek összeállítása a hazai németység kitelepítésével kapcsolatos statisztikai munkálatok legfontosabb része; közvetlen vezetője: Vereskuti István stat. ellenőr. A munkacsoport ez idő szerint 60-70 főből áll s a csoport egyes részei az új épület I. 10. és II. 7. és a régi épület II. 15. sz. alatt vannak elhelyezve. Az alcsoportok vezetői:

Kubát Mária és Martisovics Auguszt, akik Vereskuti stat. ellenőr közvetlen irányítása mellett végzik munkájukat. A csoport feladata a német anyanyelvűek és nemzetiségűek számlálólapjainak a népszámlálási lapanyagból való kipörgetése, névjegyzékbe foglalása és a Népgondozó Hivatal részére egy példányban való megküldése. (Másodpéldány nem készül.) Az 1941. évi népszámlálási adatokkal szemben mutatkozó esetleges nagyobb eltérések esetén, a csoport az anyagot újból átvizsgálja. A Hivatal az elkészült jegyzéket – még akkor is, ha az újbóli átlapozás sem vezet eredményre – tehát hiányosan is, (e körülmény feltüntetésével) megküldi a Népgondozó Hivatalnak. Az ostrom alatt /esetleg a folyamatban lévő munkálatok során összekeveredett anyagból – más községből – későbbi időpontban előkerülő egyes számlálólapokról a Hivatal pótnévjegyzékeket készít és a pótnévjegyzékeket a Népgondozó Hivatalnak haladéktalanul megküldi.

A csoport vezetője a kitelepítések időrendjének megfelelő sorrendben végzeteti a szükséges munkákat, melyeknek vázlat-szerű sorrendje a következő: átvételi elismervény ellenében átveszi az érintett községek számlálólap-anyagát a raktár vezetőjétől, aki a kiadott községekről raktári nyilvántartást vezet. (Jegyzékbe foglalás után az anyag két részletben kerül vissza a raktárba; a magyar anyag visszahelyeztetik eredeti helyére, a német anyag külön – vasajtóval, láncsal elzárható raktárhelyiségben tárol.) A kézben lévő anyag a jegyzék elkészítéséig lezárható munkaszobákban marad. Az elkészült névjegyzékek a számlálólapokkal összeolvasatnak (behasonlíttatnak) és az összeolvasó tisztviselők a jegyzéket aláírják. A kész jegyzékeket a csoportvezető elismervény ellenében a munkálatok irányítójához juttatja, aki azokat az esetleges javítások és eltérések ellenőrzése ill. ellenőriztetése után ugyancsak átvételi elismervény (ellenelismervény) mellett a Népgondozó Hivatalnak megküldi. Az elkészült jegyzékek elküldésükig páncélszekrényben őriztetnek. A jegyzékek elküldéséről a Hivatal esetenként jelentést tesz a belügyminiszternek.

II.

Egyéni igazolások kiadása és a számlálólapok kikeresése.

Egyéni igazolások kiadására irányuló kérelmeket a Hivatal csak abban az esetben fogad el, ha ilyenek szükségességét az érdekelt fél hatóságilag igazolni tudja. Egyéni adatot a Hivatal hatóságoknak általában nem ad ki, kivéve az áttelepítéssel foglalkozó hivatalos szerveket, (Népgondozó Hivatal, miniszteri biztos, mentesítő bizottság) valamint az államrendőrség politikai osztályának helyileg illeték csoportjait.

Az egyéni igazolások kiadását végző csoport (10 fő) vezetője egy személyben a munkálatok irányítója. Dr. Berti Béla miniszteri fogalmazó; a számlálólapok kiszedését végző munkacsoport (20 fő) vezetője Dr. Bessenyei István stat. felügyelő. Az előbbi csoport a régi épület I. em. 2. és 3. sz. sorában, az utóbbi ez idő szerint az új épület I. em. 1-től jobbra fekvő szobában és az I. em. 5. számtól balra eső munkaszobában van elhelyezve. Az anyanyelvi és nemzetiségi igazolást kérő fél vagy meghatalmazottja a kérelmlap (keresőlap) adatainak pontos kitöltése után a kérelmlapot a folyosón szolgálatot teljesítő tisztviselőnek adja át. Kezelési tisztviselő kérelmlapot más nevében nem adhat be. Kivételt képeznek e tekintetben a Hivatal elnöke, (alelnöke) a népszámlálási osztály vezetője, a svábmunkálatok közvetlen irányítója és a szakszervezeti bizottság elnöke, akik telefon útján előterjesztett indokok, megkeresések esetében is rendelkezésre állhatnak.

A kéréslapok átvételével megbízott tisztviselő az összegyűjtött kéréslapokat jegyzékekbe foglalja. (Jegyzék az 1946. évihónapján beadott kérelmekről.) A jegyzék a következő adatokat tartalmazza: sorszám, név, jelenlegi lakhely, jegyzet. A postán beérkezett anyag az említett jegyzék egyidejű elkészítés mellett (Ritzky Katalin dr.) ugyancsak az átvétellel megbízott tisztviselőhöz kerül. A jegyzet rovatban kell feltüntetni, ha a kérelem nem kitelepítési, hanem más (névmagyarosítás, internálás alól való kivétel stb.) célt szolgál. Ez a körülmény a keresőlapra is rávezetendő.

A beadott kéréslapok keltezéssel és sorszámmal, valamint az átvevő tisztviselő (tisztviselők) aláírásával láttatnak el.

Az ilyen módon beadott, illetőleg átvett kéréslapokat egy másik tisztviselő a megfelelő községi borítékba helyezi. A községi borítékok betűrendben sorrendben fekszenek. Külön borítékba kerülnek az egyéb (névmagyarosítási stb.) kérelmekre irányuló keresőlapok. Ezután a munkálatok irányítója vagy helyettese a sürgősségi (kitelepítési) sorrend szeme előtt tartásával a kézjeggyével ellátott keresőlapokat átküldi a számlálólapok kiszedését végző csoport vezetőjének, aki a raktár vezetőjével, vagy az oda beosztott tisztviselővel egyetértésben intézkedik az anyag felszállításáról és annak a kereső csoport tagjai között való szétosztásáról. A kiszedett számlálólapokat, amikor már nagyobb mennyiség áll rendelkezésre a csoportvezető oly módon foglalja jegyzékbe, hogy lehetőleg az azonos községbeli lapok sorrendben egymásután következzenek. (Jegyzék az 1946. évihó-án átadott számlálólapokról.) A jegyzék a következő adatokat tartalmazza: sorszám, név, község megnevezése, visszavétel napja, jegyzet. A számlálólapok a keresőlapokkal együtt küldetnek át a régi épület I. em. 3. sz. alá. Megjegyzendő, hogy az egyes számlálólapok kikeresése az anyagszállítás elkerülésére (munkaerőhiány!) való tekintettel, a raktárhelyiségben történik. A kiszedő csoport tisztviselői által kikeresett lapokat a csoport vezetője jegyzékbe foglaltatja, e jegyzékeket kézjeggyével ellátja, majd a kiszedett számlálólapokkal együtt, a munkálatok irányítójához átküldi.

Ezután készül az ügyirat oly módon, hogy a beosztott gépirónők azokat azonnal elkészítik s így azok az ügyiratok összeolvasása után, mindjárt aláírásra, majd a nyilván tartási és iktatási teendők ellátása után az aláírással megbízott tisztviselőkhöz kerül. Az iktatószámmal ellátott igazolványok – a körözüvénynek megfelelően – ezután iratnak alá. Az aláírók csakis olyan igazolványt írhatnak alá, melyek keresőlapjának első bal sarkában a munkálatok vezetőjének (helyettesének) kézjegye látható.

A kész igazolványok általában postán, ajánlott levélben küldetnek meg. Indokolt esetben, kellő igazolás és az átvétel elismerése mellett az érdekelt fél (megbízottja) is átvehet igazolványt a kiadással megbízott tisztviselőtől. Kezelési tisztviselő – saját ill. családtagjainak igazolványán kívül – még mint meghatalmazott sem vehet át igazolványt. Az előadói ívek adatai jegyzékbe foglaltatnak, majd sorszám szerint a csoport irattárába kerülnek.

Az alábbiakban bemutatjuk, hogy milyen volt a Népgondozó Hivatalnak küldött névjegyzék és egyéni igazoló lap:

„.....vármegye.....község
város

AZ ÖSSZEÍROTT EGYÉN								
Folyószám	családi és utóneve (férjes vagy özvegy nőknél a férj neve is)	szülőanyja leány- kori neve	születési		lakhelye		bev. sz. német	
			helye	éve	utca	hsz.	anyanyelvű	nemzetis

„Magyar Központi
Statisztikai Hivatal
Igazoló lap

Írásbeli kérelmére hivatalosan igazolom, hogy az 1941. évi népszámlálás alkalmá-
val kitöltött számlálólapján az alábbi adatokat jegyezte be:

anyja neve:

anyanyelve:

nemzetisége:

Budapest, 194.... évihó-n.

Az elnök megbízásából:

miniszteri osztálytanácsos.”

Dr. Thirring Lajos feljegyzéseiből kiderül, hogy milyen bonyolult, jelentős munka-
terhet jelentő feladatról volt szó. Jól dokumentáltan kellett megszervezni a munkákat
tekintettel arra, hogy egyes személyek életét alapvetően befolyásoló adatokról kellett
igazolást adni. Az egyéni kérelmek megítélése ismételten ütközést jelentett a Statisztikai
Hivatal vezetőinek, illetve más közigazgatási szerveknek, különösen a politikai
rendőrségnek az álláspontja között. A vita lényege az volt, hogy a Hivatal csak azokat
az adatokat adja meg, melyeket az ügyfél kér, vagy azokat is, melyekre az ügyfél ké-
relme nem terjed ki. Itt megint az ún. kitelepítési rendeletnek az a különösen visszata-
szító rendelkezése kerül előtérbe, mely szerint a német anyanyelvű, de magyar nemzeti-
ségű személyek is a rendelet hatálya alá kerültek. Több esetben az ügyfél csak annak
igazolását kérte, hogy milyen nemzetiségűnek vallotta magát és nem kért igazolást az
anyanyelvről, mely lehetett német anyanyelv is. (A munka jelentőségét jól mutatja,
hogy a Hivatal vezetői állandó rendőr őrszem kirendelését kérték a Hivatal épülete elé,
mivel rendszeresen hatalmas tömeg gyűlt össze azért, hogy igazolási kérelmét beadhas-
sa.)

Dr. Thirring Lajos és dr. Elekes Dezső a miniszterelnökhöz írt közös felterjeszté-
sükben jelezték álláspontjukat az egyéni igazolások kiadása tekintetében.

„Miniszterelnök Úr!

Tisztelettel jelentem Miniszterelnök Úrnak a következőket:

„A Hivatal kiadott egyes feleknek olyan igazolásokat is, amelyek csak arról adtak számot, hogy az illető milyen nemzetiségűnek vallotta magát. A politikai rendőrség álláspontja szerint ez kimeríti a német mentés kritériumait, mert – az anyanyelvi adat hiányában – alkalmas a kitelepítés ügyében a helyszínen döntést hozni hivatott és kellően nem tájékozott helyi hatóságok megtevéseére. Ilyen igazolványok vannak a politikai rendőrség birtokában Szathmári Gábor dr. és Szabó Bertalan dr. miniszteri segédtitkárok aláírásával.

A tényállás megállapítása céljából tisztelettel megemlítem, hogy a Hivatal az egyéni adatok kiadása tekintetében az 1929: XIX. t. c. rendelkezései alapján jár el és olyan adatról ad igazolást, amelyre nézve az érdekelt fél kérését előterjeszti. Az anyanyelvi vagy nemzetiségi kérdésekről nem csak kitelepítési ügyben kértek igazolást, hanem más célra is, így pl. névmagyarosítás, iparendedély, házasságkötés, hadifogolyügy, földhözjuttatás stb. céljaira.

A kitelepítés céljára a Hivatal a 12.330/1945.M.E.sz. rendelet 1.§.-a valamint a 70.010/1946.B.M. sz. rendelet 3.§ /2/ bekezdésében foglalt rendelkezéseknek megfelelően közösenként kimutatásokat (névjegyzékeket) állít össze és ad át a Népgondozó Hivatalnak. Kitelepítés elbírálásánál ezek a kimutatások a döntőek, a Belügyminisztérium és a Népgondozó Hivatal több ízben hangoztatott és a rendeletnek megfelelő álláspontja szerint is, és alig hihető, hogy a helyszínen eljáró hatóságok erről ne lennének tájékozva.

A hazai németiség kérdésének megoldásával kapcsolatban a Központi Statisztikai Hivatal olyan helyzet elé került, amely megdöntötte a statisztikai szolgálat törvényes alapjait és olyan feladatok megoldására kellett vállalkoznia, amelyek merőben különböztek eddigi tudományos munkarendjétől. Ezeket a feladatokat a Hivatalnak magasabb érdekek szolgálatában el kellett látnia, jól lehet sem személyzet, sem anyagi felszerelés dolgában nem állottak megfelelő eszközök rendelkezésére. Így súlyosan megrongált és jelentős részben használhatatlan épületeinkben gondolni sem lehetett arra, hogy az egyszerre okirati jellegűvé nyilvánított hatalmas tömegű népszámlálási anyag megfelelően tároltassék és kezeltessék. Erre a Hivatal számos esetben emlékiratban is felhívta a Miniszterelnökség és a Belügyminisztérium figyelmét. A Hivatal sűrű egymás utánban kiadott szigorú rendelkezésekkel, őrszolgálat szervezésével, jobb elhelyezés biztosításával stb. saját hatáskörében mindent elkövetett a biztonság fokozása és a visszaélések megakadályozása érdekében.

Budapest, 1946. évi március hó 4.-én.

Thirring Lajos dr. s. k.

Elekes Dezső dr. s. k.

miniszteri osztálytanácsos,

miniszteri tanácsos,

a népszámlálási osztály vezetője

alelnök.”

Ebben az iratban a Statisztikai Hivatal vezetői arra utaltak, hogy a Népgondozó Hivatalnak küldött jegyzék a hivatalos irat, tekintettel arra, hogy ezt a névjegyzéket a Népgondozó Hivatal még más rendelkezésre álló adattal (pl. hogy Volksbund tag volt-e az illető) is kiegészítette. Az egész kérdés a későbbiek során, mikor végre mentesítették a kitelepítések alól azokat, akik német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallották magukat, lényegében okafogyottá vált.

Tekintettel arra, hogy a Statisztikai Hivatal ilyen kényes kérdések kezelésére kényszerült, egyre szigorúbb hivatali rendtartást vezetett be. *Dr. Elekes Dezső* akkori elnök ún. „Körözüvények” egész sorát adta ki például a biztonsági szolgálat szervezéséről, a rendkívüli munkák által megkövetelt belszolgálati rendszabályokról, a statisztikai űrlapok megsemmisítéséről. Az államrendőrség politikai osztályának felszólítására a Hivatalban és a dolgozók lakásán az 1941. évi népszámlálás még fellelhető üres kérdőíveinek begyűjtését is elrendelték.

Valószínűleg a Statisztikai Hivatal vezetői is megkönnyebbülhettek, mikor jelentették, hogy a névjegyzék összeállítását lényegében befejezték. (Erről 1946. július 18-án levélben értesítették a belügyminisztert és a miniszterelnököt.) Tisztességes viselkedésükre mi sem jellemzőbb, hogy az egész apparátus munkaterhét jelentősen csökkentő feladat végeztével nem hagyták, hogy a másik nagy feladat – az egyéni igazolások kiadása – végrehajtása további jogsérelmet szenvedjen. Inkább vállalták azt, hogy az apparátus leterheltségét továbbra is magas fokon tartásák, mintsem hogy a polgárok számára oly fontos egyéni igazolások kiadása ne a statisztikai törvény szellemében történjen.

„Bizalmas! Sürgős!

Másolat a 4. 615/1946. sz. /II/1.0./ ügyviratról.

Irandó miniszterelnöki előadóívre!

P.d.

A Központi Statisztikai Hivatalnak Bojta államtitkár úrhoz tett jelentése szerint a magyarországi németek áttelepítésének végrehajtásához szükséges községek szerinti névjegyzékek összeállítása annyira előrehaladt, hogy a munka néhány napon belül befejeződik, ami időközben meg is történt. Így nincsen már technikai akadálya annak, hogy az anyanyelvi, illetőleg nemzetiségi adatokról egyéni igazolások az eddigieknél szélesebb körben kerüljenek kiadásra.

A jelenleg érvényben lévő rendelkezések szerint – amelyek elvileg csak a községek szerinti névjegyzékek elkészülésének idejére szóltak – az 1941. évi népszámlálás alkalmával tett anyanyelvi és nemzetiségi bejegyzésről az érdekeltek csak abban az esetben kaphattak igazolást, ha ennek igazolására őket valamelyik hatóság vagy hivatal felszólította. A tekintetbe jövő hatóságok köre meglehetősen szűk volt. (Áttelepítési miniszteri biztos, Népgondozó Hivatal, mentesítő bizottságok; nem áttelepítési ügyben az illetékes hatóság.)

Az igazolások kiadásánál elrendelt korlátozások – amelyek technikai okok miatt történtek – nehezen egyeztethetők össze a demokratikus szellemmel, mert az érdekeltekben azt a gondolatot ébreszthették, hogy elűtik őket a jogérvényesítés lehetőségétől. A legheylesőbb eljárás az összes korlátozások megszüntetése volna, de féltő, hogy ebben az esetben a Hivatalt olyan nagy tömegű kérelemmel árasztanák el, amelyeknek nem tudna megfelelni.

Athidalható megoldásnak kínálkozik az az eljárás, amely mindenkinek kiad igazolást, ha arra valóban szüksége van. Így a munkateher – a pusztán csak saját magukat megnyugtató szándékozók elutasításával – lecsökkenthető, és emellett senki sem gondolhat arra, hogy valóban jogsérelmet éri.

Az eddigi megszorítás enyhítendő volna tehát oly módon, hogy a Hivatal azokon felül, akiket anyanyelvük vagy nemzetiségük igazolására valamilyen hatóság vagy hivatal felszólított, azoknak is kiad egyéni igazolványt, akik igazolják, hogy a kitelepítendő

névjegyzékén szerepelnek. Igazolvány volna kiadható ezen kívül olyan esetben is, ha az érdekelt személy hitelt érdemlően igazolja, vagy valószínűsíti, hogy feltételezett német-sége miatt valamilyen más joghátrány bekövetkezése fenyegeti.

Budapest, 1946. évi július hó 2-án.

Barsy s.k.

1. VI. 2.

Thirring s.k.

K

Elekes s.k.

VII. 3.”

A Statisztikai Hivatal 1945–1947. évi iktatókönyveiből látható, hogy ez a feladat milyen jelentős munkaterhet rótt a Hivatal apparátusára, különösen annak népszámlálási részlegére. (Például az 1945. évi iktatókönyv bejegyzésének fele az egyéni kérelmekkel foglalkozott.) Könnyen belátható és ezt *dr. Thirring Lajos* is többször jelezte, hogy egy-egy egyéni kérelem miatt számlálólapok tömegét kellett megmozgatni a rendkívül mos-toha munkakörülmények között dolgozó munkatársaknak. A fellelt dokumentumokból jól látszik, hogy míg a Hivatal vezetői a névjegyzék összeállításának és a Népgondozó Hivatalnak történő megküldésének feladatát jogellenesnek tartották és e feladatot meglehetősen kellellenül hajtották végre, addig az egyéni igazolások kiadását – átérezve a feladat jelentőségét – erőteljesen szorgalmazták és munkatársaikat magas színvonalú munkára ösztönözték.

A Statisztikai Hivatal ilyen jellegű feladatában az 1947. év sem hozott változást, továbbra is jelentős számú egyéni igazolásokat kellett az érintetteknek kiadni.

A téma még a Nemzetgyűlésben is szerepelt, a KSH szerepét tömören fogalmazta meg *Nagy Ferenc* miniszterelnök az 1946/47. évi hivatalos statisztikai munkaterről szóló jelentésében, amit 1947. április 22-én – néhány nappal az emigrálása előtt – terjesztett be.

„A most előterjesztett hivatalos statisztikai munkatervben felsorolt adatgyűjtéseken felül a 12330/1945. ME számú kormány-, valamint a 70010/1946. BM. számú belügy-miniszteri rendelet értelmében egészen kivételes és sok tekintetben rendeltetésével ellentétes feladat megoldása hárult a Központi Statisztikai Hivatalra. E rendeletek értelmében azokról az egyénekről, akik a jelenlegi (Trianoi) ország-területen belül az 1941. évi népszámlálás alkalmával magukat „német anyanyelvűeknek” vagy „német nemzetiségűeknek” vallották, a Központi Statisztikai Hivatal községenként kimutatásokat (névjegyzékeket) készített. E névjegyzékek elkészítésével egyidejűleg történt, illetőleg jelenleg is folyamatban van az érdekelt fél kérelmére az 1941. évi népszámlálás alkalmával bevallott anyanyelvi, illetőleg nemzetiségi hovatartozásáról egyéni igazolványok kiadása is. Ilyen igazolványok egyébként nemcsak a németek áttelepítésével kapcsolatban, hanem egyéb okokból (névmagyarosítás stb.) és már korábbi időpontokban is kiadattak.

Ez a rendkívüli feladat közel egy éven át a Központi Statisztikai Hivatal személyzetének jelentős részét (kb. egyötödét) igénybe vette s az 1946. év folyamán nagymértékben akadályozta a Hivatalt, hogy kizárólag az 1929. XIX. tc.-ben megszabott feladataival foglalkozzék.”

1948-ban már valóban az utómunkálatokon volt a hangsúly, a népszámlálási anyag kiselejtezése is szóba került.

Végül az egész statisztikai apparátus számára megkönnyebbülést jelentett, hogy az egyéni igazolások kiadásával kapcsolatos kérések is – legalábbis a hatóságok részéről – befejezettek nyilvánítottak. A Hivatalt erről hivatalosan is értesítették.

„*BELÜGYMINISZTERIUM*
I/4. Népgondozó Osztály
Budapest, V. Sas utca 12.
Telefon: 120-422

1045/1948. I/4. biz. szám.
kiadása.

Tárgy: Anyanyelvi és nemzetiségi igazolványok

Magyar Központi Statisztikai Hivatalnak,
B u d a p e s t

Értesítem, hogy a magyarországi német lakosságnak a 12.200/1947. Korm.sz. rendelet alapján való elbírálása – Budapest kivételével – az ország egész területén befejezést nyert. A vonatkozó névjegyzékek a községekben már mindenütt kifüggesztettek, így az érdekelteknek módjukban állott, amennyiben a besorolásukat sérelmesnek tartották, felszólalni és ehhez az anyanyelvi és nemzetiségi igazolást kikérni. Miután a Népgondozó Osztály vidéki kitelepítési ügyekkel 1949. január 1-től kezdődően nem foglalkozik, statisztikai igazolások kiadására az osztály részéről további szükség nincs. Budapest elbírálása előreláthatólag 1949. január hó 31-ig befejezést nyer, mindenesetre erről annak idején a t. Hivatalt értesítem.

Budapest, 1948. december 30.

A miniszter rendeletéből:

/Dr. Vicenty Ödön s.k./
miniszteri titkár”

Bélyegző: Belügyminisztérium

Az áttelepítési akció befejeződésére az 1949 októberében kiadott 4274/1949 (213) M. T. sz. rendelet utalt, majd végül 1950 márciusában a 84/1950/III.25./ M.T. szám alatt kiadott rendelet intézkedett „a német lakosság áttelepítésével kapcsolatban kibocsátott korlátozó rendelkezések alkalmazásának megszüntetése tárgyában”.

Összefoglalás

A kitelepítési akció mérlege abban összegezhető, hogy a magyarországi német lakosságnak mintegy fele kényszerült az ország elhagyására, ami egyúttal ingatlan vagyónának teljes és ingóságai jelentős részének elvesztésével járt. A magyar gazdaság szempontjából szintén hátrányt jelentett, hogy – főleg az akció első szakaszában – nagy számban telepítettek ki szakképzett iparosokat, szakmunkásokat, földjüket belterjesen művelő gazdákat, továbbá más hasznos tevékenységet folytató személyeket.

A végül Magyarországon maradó németek is éveken át többnyire bizonytalanságban, hátrányos körülmények között éltek.

Az utóhatást önmagában is jelzi, hogy az 1949. évi népszámlálás alkalmával a megmaradt németiségnek is csak töredéke (22 ezer fő) vallotta magát német anyanyelvűnek és csupán 2600 fő német nemzetiségűnek. A bevallás arányai később javultak, de bizonyos tartózkodást – főleg a nemzetiség bevallást – még évtizedeken át nyomon lehetett követni.

Az 1941. évi népszámlálás adataival való visszaélés rendkívüli körülmények között valósult meg, akkor, amikor Európa-szerte erőszakos módon végrehajtott lakosságcsere történtek. (A szövetséges hatalmak előzetesen Lengyelországból 3,5 millió, Csehszlovákiából, Ausztriából és Magyarországról 3,2 millió német kitelepítését írták elő.) Még ilyen körülmények között is – mint fentebb érzékeltettük – voltak tiltakozások e módszer alkalmazása ellen. A KSH-t mint a statisztika alkalmazásáért felelős intézményt különösen érintette a népszámlálási adatokkal történő visszaélés utóhatása. Évtizedekig kellett viselnie következményeit és lakossági felvételek során szembesülnie az adatszolgáltatók bizalmatlanságával, akkor, amikor – a vázolt feltételek között – a felelősségét messze meghaladó szempontok kényszerítő ereje érvényesült.

A statisztikai adatok bizalmas kezelésének jogellenes megsértése nem azt jelenti, hogy le kell mondani arról, hogy a statisztika eszköztárából a személyes adatok felvételét – egy későbbi jogtalanságra felkészülve – mellőzzük. (Hiszen a modern államban számos intézmény, hatóság kezel személyes adatokat.) Sokkal inkább feladat az, hogy az államnak és polgárainak mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a jogállamiság keretei között éljenek, és ez kellő biztosítékot jelent a statisztikai adatokkal történő visszaéléssel szemben.

IRODALOM

- Balogh Sándor*: Magyarország külpolitikája, 1945–1950. Budapest, 1988. Kossuth Kiadó, 393 oldal.
- Fehér István*: A magyarországi németek kitelepítése, 1945–1950. Budapest, 1988. Akadémia Kiadó, 232 oldal.
- Földesi Margit*: A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon. Budapest, 1995. IKVA, 203 oldal.
- Tóth Ágnes*: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. Kecskemét, 1993. Megyei Levéltár, 221 oldal.
- Zielbauer György*: Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből (1945–1949). Budapest, 1989. Akadémiai Kiadó, 142 oldal.

Zielbauer György: A magyarországi németiség nehéz évtizede (1945–1955). Szombathely-Vép, 1990. Pannon Műhely, 175 oldal.

Die Deutschen in Ungarn zwischen 1870–1980. Red.: *J. Kovacsics*. Budapest, 1993. ELTE, 153 oldal.

A magyarországi németek hozzájárulása a közös haza építéshez. Tudományos tanácskozás az elűzés 50. évfordulóján. Szerk.: *Zielbauer György*. Budapest, 1996. Orsz. Német Önkormányzat, 300 oldal.

Tárgyszavak:

Népszámlálás

Nemzetközi vándorlás

**CIRCUMSTANCES OF USING LISTS OF NAMES
AT COMPILED AND USED THEM AT THE OUT SETTLING
OF GERMANS FROM HUNGARY**

**HOGY MI MINDENRŐL FECSEG A JÖVŐ?
A SZILÁGYSOMLYÓI KÖZÉPISKOLÁSOK JELENKÉPE
A JÖVŐTERVEK TÜKRÉBEN**

TURAI TÜNDE

Erdély nyugati régiójában, Szilágységben arra kerestem a választ, hogy a rendszerváltás utáni posztoszocialista társadalmi és gazdasági helyzetben hogyan ítélik meg a pályaválasztás előtt állók és a rájuk hatást gyakorló mikrokörnyezet a jelen szituáció lehetőségeit a jövő, vagyis az anticipált jövő szemszögéből – a tervezettség talaján állva.

Az 1989-es rendszerváltás hirtelen, ugrásszerű és gyors változásokat idézett elő a romániai lakosság életében. A több mint négy évtizedig tartó szocializmus jól bejáratott életmód-stratégiái egyik napról a másikra érvényüket veszítették, ugyanis megszűntek létezni azok a gazdasági, kulturális és társadalmi feltételek, amelyek között alkalmazhatóak voltak, illetve kiszorultak az elfogadottság keretei közül – mivel leértékelődtek, sőt megbélyegzés tárgyai lettek – azok az értékek, amelyek ezek számára a legitimitást biztosították. A posztoszocialista állapotban az előbbtől lényegesen eltérő helyzetbe kerültek az állampolgárok, s arra kényszerültek, hogy igen rövid időn belül más stratégiákat találjanak és alkalmazzanak. Az előzetes felkészülés és minták hiánya zavarokat eredményezett, melyek egy évtized után sem tudtak rendeződni, mivel a makroszintű gazdasági és társadalmi szituáció ahelyett, hogy a stabilizálódást segítené elő, csak fokozza a bizonytalanságot.

Az alkalmazott és/vagy alternatívaként jelentkező pályatervek ugyan a jövőt célozzák meg, mégis a jelenről szólnak. Egy olyan virtuális világot mutatnak be, amit a jelen talaján terveztek/terveznek meg, és valójában arra a társadalmi állapotra és tudatra engednek következtetni, amelynek keretein belül ezek megfogalmazódnak. Az egyes egyének nem csupán az objektív esélyek függvényében képzelik el további életüket, hanem befolyással van erre az egyén mikrokörnyezetét alkotó csoport számos szubjektív aspektusa is, melyek közül a legfontosabbak: a közvetített életmód-modellek, a csoport kollektív jövőképét meghatározó remény vagy reménytelenség, valamint a jelenbeli értékek és igények, amelyeket a szülői aspirációkból interiorizálják a fiatalok.¹

A kutatás alapját képező vizsgálatban a szilágysomlyói középiskolákban tanuló, magyar tagozatra járó valamennyi diák részt vett, összesen 235-en. Ebből az Elméleti Líceumban 165-en, az Ipariban 58-an és a Mezőgazdaságban 12-en tanulnak. Mivel Szilágysomlyó nemcsak saját lakossága, hanem egy kisebb mikrorégió számára jelenti az általános iskolai tanulmányok folytatásának lehetőségét, az adatfelvétel a szomszéd-

¹ Bourdieu 1978. 55–56.; Losonczi 1972. 169–172.; H. Sas 1972. 199.

dos falvak (összesen 16²) fiataljaira is kiterjedt, akik a megkérdezettek 60,85%-át teszik ki.

*1. Település és nemek szerinti megoszlás
Distribution by settlements and gender*

	Város ³	Falu	Összesen
Fiú	48	55	103
Lány	44	88	132
Összesen	92	143	235

A fölvetett probléma megragadásához és bemutatásához vezető egyik – de nem kizárólagos – útnak véltem a pályakezdés előtt álló 14–18 évesek megkérdezését arról, hogyan képzelik el egy napjukat tíz év múlva, szót ejtve munkahelyről, családról, lakásról, egyszóval mindenről, ami egy napba beletartozik/beletartozhat, s arra kértem őket, hogy mindezt írásban rögzítsék.⁴ A válaszadás nem kérdőív alapján történt, ugyanis a kötött formájú lekérdezés helyett inkább a fantázia szabad megnyilatkozását tartottam kedvezőbbnek. Ennek előnye, hogy a diákok a terveiket a maguk teljességében írhatták le, még azokat a – számukra lényeges – apróságokat is, amelyekre esetleg egy kérdőív nem adta volna meg a lehetőséget, illetve megmutatkozhattak a prioritások és preferenciák. Hátránya viszont, hogy mivel nem jelentkeznek ugyanazokkal a relevanciákkal a különböző témák a diákok számára, az alábbiakban minduntalan találkozni fogunk azzal, hogy az adott problémára nem reflektált mindenki, és ezért nem teljes az adatsor a bemutatásra kerülő témakörök egyikénél sem.

Lévén, hogy középiskolai tanulók, már mérlegelniük kellett valamelyest a jövőbeli életükkel kapcsolatos terveiket, lehetőségeiket, ugyanis a továbbtanulást biztosító iskola és tagozat kiválasztásakor már megtették pályaválasztásuk első lépését, bár ez még messzemenően nem végleges és nem módosíthatatlan. Az érettségihez közeledve pedig egyre inkább konkretizálniuk kell vágyaikat hozzámérve a számukra elérhető lehetőségekhez. Mivel az egyetemi és főiskolai felvételin egyre nagyobb mértékben veszik

² A települések nevei a reprezentáltság sorrendjében: Szilágynagyfalu (39), Szilágypercesen (29), Ipp (13), Szilágybagos (11), Varsolc (10), Kárásztelek (7), Kémer (7), Szilágyzovány (6), Sarmaság (5), Szilágyborzás (4), Somlyóújlak (4), Búrgezd (3), Szilágyfámson (2), Bályok (1), Désháza (1), Krasznarécse (1).

³ A város minden esetben Szilágyfámsonyot jelenti.

⁴ A gyűjtési ötletet H. Sas Judit 1975-ben megjelent tanulmányát olvasva merítettem. Egy nagyobb lélegzetű családszociológiai kutatás keretén belül azt igyekezett megválaszolni, hogy a szocializmus miben változtatta meg az életmóddal kapcsolatos (beleértve a munkakört és a magánéleti kérdéseket) társadalmi tudatot Magyarországon. A jelen vizsgálat viszont már arra kérdez rá, hogy az 1989-es rendszerváltást követő poszt-szocialista állapotban hogyan körvonalazódik a megnevezett probléma. Bár hasonló módszerrel dolgoztam és ugyanazt a kérdéskört járom körbe, nem fogok összehasonlító vizsgálatot végezni, mivel az adatgyűjtésre ugyan szomszédos és hasonló állampolitikai helyzetben lévő, de eltérő – különböző gazdasági-társadalmi viszonyokkal rendelkező országokban került sor, s ebből kifolyólag úgy vélem, hogy a párhuzamba állítás számos torzítást eredményezne.

figyelembe az érettségi átlag mellett a választott szakmával érintkező tantárgyak középiskolai eredményét, ajánlatos, ha a diákok nem halogatják a döntést az utolsó egy-két félévre, hanem minél előbb elhatározzák magukat, és ennek függvényében alakítják a négy év tanulmányi eredményét. Mindezek tehát azt jelzik, hogy a megkérdezettek nem most találták szemben magukat először a jövőtervezés feladatával, hanem folyamatosan gondolkodnak rajta, természetesen nem mindenki egyforma intenzitással, felelősséggel és komolysággal. A kapott válaszok ezért nem a pillanatnyi fantázia termékeinek tekinthetők – persze ennek a valószínűsége sem zárható ki egyesek esetében –, hanem előzetes fontolgatások eredményeinek, melyeket ebből kifolyólag elemezhetőeknek értékeltek.

A diákok jövőterveit felmérő vizsgálatra 2001 májusában került sor.⁵ Ezt a szociológiai adatgyűjtést kiegészítik a Szilágyságban végzett több éves társadalomnéprajzi és szociálintropológiai terepmunkám kutatói tapasztalatai.

A jelen tanulmány azt kívánja megvizsgálni, hogy a posztszocialista romániai helyzetben hogyan látják saját életüket és életlehetőségeiket a Szilágysomlyón tanuló középiskolások és környezetük, hiszen a megkérdezettek bár csak saját nevükben szólaltak meg, az egyéni vallomásokban mégis tetten érhetőnek vélem a mikrorégió társadalmi tudatát is – amint ezt már említettem.

Három probléma köré fogom szervezni az elemző bemutatást: elsőként arra térek ki, hogy milyen pályákat, karriert terveznek maguknak a diákok, másodikként a területi mobilitási tendenciákról szólok, s végül a magánélettel, családdal kapcsolatos elképzeléseiket vázolom fel.

Pályatervek

A rendszerváltáshoz nagy reményeket fűzött lakosságnak azt kell tapasztalnia, hogy a vágyott pozitív elmozdulások egyre csak váratnak magukra, sőt az egyre nagyobb méreteket öltő gazdasági válság mindinkább lehetetlenné teszi ezek beteljesülését. A szocializmusról folytatott diskurzusok ugyan az elmúlt rendszerhez csupa negatív értéktartalmakat társítanak, s a hozzá való viszonyulást is ilyen módon szabályozva, annak elutasítását „írják elő”. Ám a boldogulását és megélhetését kereső kisember számára az egyre több nehézséggel és csalódással terhes jelen perspektívájából az elmúlt rendszer számos szempontból felértékelődik. Olyan világ volt az, ami stabilitást biztosított állampolgárainak: mindenkinek volt munkahelye, amit nem fenyegetett a csődbe menés veszélye. A fizetések összhangban voltak a piaci árakkal. Lehetőség volt pénztartalék elkülönítésére. Az árak stabilitásának köszönhetően nem esett a vásárlóerő, illetve a félretett pénzösszegek értéke, s így azok felhasználhatóságának esélye sem. Tervezni lehetett nagyobb befektetéseket (pl. lakás, autó, háztartási felszerelés), melyek nagy valószínűséggel és nem is olyan nagyon sok idő múlva elérhetőkké váltak. A gazdasági aspektusokon kívül stabilitása volt a társadalmi struktúrának, az ahhoz való viszonyulási stratégiáknak, illetve az ezt kiszolgáló intézményeknek. Ezek ismerete lehetővé tette a köztük való kiigazodást, kezelhetővé, „megszelídíthetővé” tette őket, ami esélyt adott „kihasználásukra”, illetve a társadalmi emelkedés biztonságos megszervezésére és

⁵ Ezúton mondok köszönetet *Turai Adél, Pocsveiler Ilona, Ionița Stela* és *Kovács Anna* szilágysomlyói tanároknak, akik segítségemre voltak a gyűjtés elvégzésében.

megvalósítására. Mindezek pedig érték- és normastabilitást eredményeztek, ami jelentős pszichikai stabilitással is járt. A szocializmus ilyen jellegű látása annak a jelennek a perspektívájából történik, ami ezeknek a hiányával küszködik. Arra szocializálódtak valamennyien, hogy a tanulmányaik befejeztével munkahelyhez jutnak, ami tisztességes megélhetést biztosít, s így alapot jelent a családalapításhoz. Nos, ez mára már a vágyalom státusába került. Új életmód-stratégiákat kell/kellene kidolgozni, de a nagy társadalmi és gazdasági zűrzavarban, ahol már alig van valaminek stabilitása, és bármi érvényét veszítheti igencsak rövid időn belül, nem lehet kidolgozni efféle stratégiát, főleg ha még valamelyes időállóságot is remélnek tőle.

A vizsgált régió, Szilágysomlyó és környéke súlyos gazdasági válságba került az utóbbi évtizedben. A munkahelyeket biztosító gyárak sorra zártak be, s mivel a munkaerő-kereslet fokozatosan beszűkült, a munkanélküliség hosszantartóvá vált.⁶ A kereseti lehetőségek tehát fájdalmas mértékben csökkentek. A meglévő munkahelyek pedig olyan alacsony béreket biztosítanak, ami éppen csak a szűkös túlélést, a létminimumon való stagnálást biztosítja. Az elkeseredettség és a kiábrándultság életérzése általános közhangulattá vált. Nem véletlen, hogy a gyerekek írásaiból is ez tükröződik vissza:

*„Rengeteg a munkanélküliség, ez az új rendszer nagyon sokat követel tőlünk embe-
rektől. Növeli az adót, növeli a lakásfenntartással kapcsolatos dolgokat. Nagyon sok
ember él az utcán, sokan hadják el az országot, nap mint nap elmegy egy csoport fiatal,
menekül máshova, keresi a túlélést. [...] nagyon sokszor elgondolkodom, hogy mehetett
ennyire tönkre ez az ország: éhség, szegénység, tele van munkanélküliekkel, diákokkal
és nyugdíjasokkal ez az ország, alig-alig van egy pár ember, akinek biztosítva van a
mindennapi kenyere.”*

*„Kis fizum van. A feleségem két éven keresztül egyetlen egy állást sem kapott. Egy
fizetésből nagyon szorosan tudunk ketten megélni, és ha még lenne egy-két rajkó, mit
tennénk. Lopnánk!?”*

A negatív életérzések alapját képező rossz életkörülmények egyaránt sújtják a városi és vidéki lakosságot, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az utóbbiak jobban ki vannak téve a munkaerőpiacon zajló megélhetési küzdelmek kedvezőtlen következményeinek. Mivel a megkérdezetteknek 60,85%-a falun él, hadd térjek ki röviden a rurális lakosság 1989 utáni helyzetére. A hatalomváltást követően jelentős változások következtek be az őket érintő gazdasági és társadalmi szituációban egyaránt. A szocializmus erőszakos és keserű emlékekkel terhes államosító politikája, valamint a kollektív gazdaságok ideológiájának csődje és működésének negatív tapasztalatai olyan jogi és erkölcsi imperatívusként jelentkeztek a forradalom után, ami sürgössé tette az új kormány számára, hogy visszaállítsa az egykori tulajdonviszonyokat. Az állam ugyan visszaadta a földek jórészét egykori birtokosaiknak, viszont nem számolt a következményekkel és a részletkérdésekkel. Egy olyan új tulajdonosi réteget teremtettek ezzel a rendelettel, ami nem töltötte, mert nem tölthette be a hozzá fűzött elvárásokat. Ez az agrárnépesség már nem az az agrártársadalom, ami volt a kollektivizálás előtt: sem demográfiai, sem gazdasági aspektusait illetően. Az egykori földtulajdonosok oly mértékig előregedtek, hogy tehetetlenül vergődnek az új helyzetben. Gyermekük pedig a szocializmus évtizedeiben az akkori településfejlesztési tendenciák, az átszervezett foglalkozásstruktúra és

⁶ A rendszerváltást követően megszűnt üzemelni a vajgyár, a vágóhíd, a gyapotfeldolgozó, a téglagyár, a pékség, a pezsőgyár, felszámolták a zöldségtermesztő vállalatot, illetve csökkentett munkaerővel működik a csapgyár.

a megváltozott életmodellek következtében a társadalmi és területi mobilitási lehetőségekkel élve kiléptek az agrárrétegből. De a munkaerőhiány tökehiánnyal is párosul. Az állam ugyan a '40-es és '50-es években nem csak a földeket sajátította ki, hanem a gazdák eszközkészletét és állatállományát is, most viszont erre nem terjedt ki az újraelosztás, aminek pótlása igen nagy nehézségek elé állítja az érintetteket. Ezen külső körülményekhez társul a romániai parasztság gazdálkodói beállítottsága, ami – a tradíciót követve – nem a piac- és profitorientált termelést helyezi előtérbe, hanem az önellátást.⁷ Mindezek azt eredményezik, hogy a földművelés nem válik olyan erőforrássá, ami megélhetést biztosíthat a családoknak, csupán a létfenntartás korlátozott újratermelését teszi lehetővé.⁸ A föld mint ilyen nem tudja betölteni a hozzá fűzött reményeket. Hiába állították vissza az egykori tulajdonviszonyokat, a parasztság nem nyerte vissza akkori gazdasági erejét. A jelen körülmények között a föld nem jelenti azt a gazdasági bázist, amit jelentett a kollektívizálás előtt, s így nem tölti be az egykori és most is neki szánt funkciót. A problémák sokaságát most már jó tíz éve nap mint nap megtapasztaló agrár-reteg számára a földhöz nem társulnak a hagyományos értéktartalmak. Így a földművelői életforma nem tud olyanná válni, hogy szívesen vállalják. Ez olvasható ki abból a munkamorálból, miszerint a kistermelők pénzkereső-ideáljában ez csak a kiegészítő, a részidős és nem a főfoglalkozást jelenti. Az alkalmazotti státus jobban megfelel szocializációjuknak, illetve a számukra lehetőségként megmutatkozó anyagi erőforrások által körvonalazódó reményeknek.⁹ Ez a munkahely-függő mentalitás fogalmazódik meg az önmeghatározásokban is, ugyanis inkább nevezik magukat munkanélkülieknek, nyugdíjasoknak és háztartásbelieknek, tehát olyan társadalmi státussal rendelkezőknek, ami az alkalmazotti beállítottság perspektívájából minősül inaktívnak, mintsem földművesnek, bár szinte valamennyiük foglalkozik agrártevékenységgel. Bár dominánsan jelentkezik az a vágy, hogy főállásban, „rendes” munkahelyen dolgozzanak, erre csekély esélyeik vannak. A vidék lakosságát sokkal jobban sújtotta a munkahelyek csökkenése, ugyanis a leépítésekkel az alacsonyabban iskolázott és gyengébb társadalmi erőforrásokkal rendelkező ingázók hátrányba kerültek, illetve jobban ki vannak téve a tartós munkanélküliség kialakulásának. A falvak nehéz gazdasági helyzetét az is rontja, hogy itt magasabb arányban vannak képviselve azok a társadalmi kategóriák, amelyek körében nagyobb a szegénység előfordulása (inaktívak – háztartásbeliek, munkanélküliek, nyugdíjasok, gyerekek –, mezőgazdasági munkások).¹⁰ Azt tapasztalhatjuk tehát, hogy a szocializmusban vidékre telepített ipar mély válsága, a mezőgazdasági termelés hanyatlása, a reálbérek csökkenése és az inaktívvá válás növekedése aránytalan mértékben nehezítette meg a vidéki lakosság lehetőségeit.¹¹ Mivel a piacgazdálkodásra átállt állam nem dolgozott ki eddig még sem egy megfelelő agrárstratégiát, sem pedig egy olyan népjóléti redistribúciót, amivel ellensúlyozhatná, vagy legalább csökkenthetné a nagy társadalmi egyenlőtlenségeket, s a minduntalan újratermelő esélyegyenlőtlenségeket, a vidéki térségek hanyatlása nem mérséklődik.¹²

⁷ L. még *Oláh* 2000. 351. és *Vincze* 1995. 139.

⁸ Vö. *Oláh* 1997. 64.

⁹ *Takács* 1999. 81.; *Harcza* 1994. 57–58. Hasonló mentalitásra támaszkodó alkalmazkodási stratégiára hoz példát *Bali* 1998. 118.

¹⁰ *Andorka* 1994. 8–10.; *Bánlaky* 1994. 118–119.

¹¹ *Oláh* 1997. 63.

¹² *Szelényi* 1990. 25–26.

Az adott vizsgálat margóján azt is elmondhatjuk, hogy sajnos Szilágy megyében nemcsak a vidéki lakosság van ennyire kedvezőtlen helyzetben, hanem maguk a városok is. A munkahelyek drasztikus csökkenése, a béreknek az inflációhoz képest csekély növekedése, az intézményes ellátottság és az infrastruktúra elmaradottsága hátrányos állapotokat teremtenek a városi lakosság körében is. Tovább nehezíti a régió helyzetét az a nagyméretű népességcsökkenés és előregedés, ami a rendszerváltozás után sem mérséklődött.¹³ Az egyre nagyobb méreteket öltő elszegényedés már alig-alig leplezhető, s a közhangulatot és az ezt igen jól visszatükröző jövőképet jelentősen meghatározza.¹⁴

A diákok írásaikban úgy reflektálnak erre a problémára, hogy igen sokan hangsúlyozzák, hogy olyan munkahelyet szeretnének, ami megélhetést biztosít és stabil. Tehát biztonságot várnak tőle, ami elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy önmagukat megvalósítsák, illetve családot alapítsanak.

A munkaerőpiacon való elhelyezkedés centrális kérdése a jövőről való gondolkodásnak, hiszen mindössze 6 lány kivételével mindannyian, azaz a megkérdezettek 97,4%-a dolgozni kíván. Érdekes párhuzamba állítani ezt a szülők jelenlegi helyzetével: az apák 15,7%, illetve az anyák 40,8%-a inaktív.¹⁵

Pályaterveik a következőképpen körvonalazódnak:

*2. Pályatervek településtípus szerint
Plans for career by types of the settlements*

Foglalkozás	Város		Falu		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%
Értelmiségi	49	20,8	58	24,7	107	45,5
Magánvállalkozó	6	2,5	7	3,0	13	5,5
Alkalmazott	17	7,2	23	9,8	40	17,0
Fizikai dolgozó	5	2,1	22	9,3	27	11,5
Inaktív	1	0,4	5	2,1	6	2,5
Egyéb	3	1,8	1	0,4	4	1,7
n. a.	11	4,7	27	11,5	38	16,2

¹³ Hadd álljon itt *Vincze Mária* megállapítása Románia és ezen belül Szilágy megye vidéki lakosságát illetően: „A csökkenés 1992–1997 között átlagosan 2,7%-os volt, a falun élők száma 280 ezer fővel csökkent. Az átlagnál jóval magasabb (4,5–6,0% közötti) volt a csökkenés Fehér, Krassó-Szörény, Hunyad és Szilágy megyékben, ahol a leginkább előregedett a vidéki lakosság” *Vincze* 2000. 82. A népességcsökkenés általános tendenciájáról lásd még *Mureşan* 1994. és 1997.

¹⁴ Nagyon tanulságosnak vélem *Oláh Sándornak* a szegénység leplezéséről szóló szövegközlését és tanulmányát. *Oláh* 1997. 63–77.

¹⁵ Az inaktív kategóriába tartoznak azok a munkanélküli, háztartásbeli és nyugdíjas szülők is, akik ugyan aktív mezőgazdasági dolgozók, de gyermekeik a kérdőíven így tüntették fel őket – minden bizonnyal közvetítve szüleik önbesorolását. (Erről a fentebbiekben már esett szó.)

3. Pályatervek nemek szerint
Plans for career by gender

Foglalkozás	Fiú		Lány	
	fő	%	fő	%
Értelmiségi	49	20,8	58	24,7
Magánvállalkozó	12	5,1	1	0,4
Alkalmazott	12	5,1	28	12,0
Fizikai dolgozó	13	5,5	14	6,0
Inaktív	–	–	6	2,5
Egyéb	1	0,4	3	1,2
n. a.	15	6,3	23	9,8

Azt látjuk tehát a fenti táblázatok alapján, hogy a mikrorégió társadalmi tudatában az értelmiségi pálya az, amelyikhez a legtöbb reményt fűznek, ami ilyenformán a legkedveltebb és a legtöbb presztízzsel rendelkező. A továbbtanulás eszköz a társadalmi stabilitás eléréséhez, s így az általuk megtapasztalt kilátástalanságban potenciálisan olyan tőkeértékkel rendelkeznek, mely biztonságot tud nyújtani egy élet megalapozásához. A tanügy és az egészségügy értékelődik olyan szakmaként, ami a posztszocialista állapotban sem vesztett presztízsből. Emellett kiemelt státussal jelentkeznek azok a szakmák, amelyek betöltésére a '90-es évektől van alkalom és igény. A rendszerváltozást követően végbement társadalmi és gazdasági struktúra átszerveződése ugyanis számos pozíciót üresített meg, illetve újakat alakított ki.¹⁶ Ezek új lehetőségeket jelentettek és jelentenek. Például: kereskedelem, informatika, média, ügyvédi és pszichológusi pálya. A tisztségviselői állások most megváltozott munkaetikával és -tartalommal, de továbbra is igen népszerűek, különösen a lányok körében.

Ha megfigyeljük a 4. táblázatot, mely a városiaknak és a vidékieknek a saját településtípuson belüli pályaterveit mutatja, egy kicsivel árnyaltabb képet kapunk:

4. Pályatervek százalékos bontásban
(a saját településtípusuk kategóriáján belül számítva százalékot)
Percentage of plans for career
(calculated within their own settlement types)

Foglalkozás	Város	Falu
Értelmiségi	53,2	40,5
Magánvállalkozó	6,5	4,9
Alkalmazott	18,5	16,1
Fizikai dolgozó	5,4	15,4
Inaktív	1,1	3,5
Egyéb	3,2	0,7
n. a.	11,9	18,9

¹⁶ Vö. Fónay 2000. 174.

A városi gyerekeknek több mint fele értelmiségi pályára kíván lépni, míg a vidékiek közül ennél lényegesen kevesebben. Nem azért, mintha gyengébb képességűek lennének, és alacsonyabb tanulmányi átlaggal rendelkeznének, hanem azért, mert nagyobb hányadban nevelik őket alacsonyabb társadalmi státussal és anyagi erőforrásokkal bíró szülők, akiknél a jövőtudatot a hátrányos helyzetüként meghatározó szubjektív remény/reménytelenség sokszor elvégzi az önkirekesztést még mielőtt belépnének a magasabb társadalmi pozíciók megszerzéséért folytatott küzdelembe¹⁷. Ehhez még társulnak azok az objektív szociológiai tényezők, amelyek az esélyegyenlőtlenségeket fokozzák (pl. a települési és családi – szociális és gazdasági – háttér/tőke, a szülők iskolázottsága, családon belüli munkamegosztás, a gyerekeknek a munkaerőpiacra való beállításának késleltetése, a testvérek száma, életmód-elemek).¹⁸ Ez az arány a városi gyermekekhez viszonyítva minősül redukáltnak, viszont ha saját szüleikkel állítjuk párhuzamba, akkor jelentős (tervezett) társadalmi mobilitásként kell értékelnünk. A vidéki anyáknak 22,4%-a fizikai dolgozó, illetve 52,4%-a inaktív, ami összesen 74,8%-ot jelent, és mindössze 13,3%-uk dolgozik értelmiségiként (ezek nagy része alacsonyabb státusú – pl. óvónő, tanítónő, ápolónő –, illetve szakképzetlen). A vidéki apáknak 60,1%-a fizikai dolgozó és 23,1%-a inaktív, azaz összesen 83,2%, értelmiségi pedig csak 4,9%.

Az alkalmazotti állás főként „női munkaként” jelenik meg mind a lányok, mind a fiúk írásában. Nem ritkák az olyan házasságtervek, melyekben a férj a főnök, a feleség pedig a titkárnő vagy a könyvelő. Ezt a társadalmi szereposztást mindkét nem adekvátan tartja.

A városi gyerekek zömével értelmiségiek, illetve alkalmazottak kívánnak lenni, igen kevesen döntenek a magánvállalkozói (6), a fizikai dolgozói (5) és háztartásbeli (1) pályaalternatívák mellett.

A fizikai dolgozók nagy többségét a fiúk körében a villany-, autó-, tévé- és egyéb szerelők, a lányok körében pedig az elárúsítók, felszolgálók stb. teszik ki. Mindössze 9-en (3 lány és 6 fiú) írják azt, hogy majdani foglalkozásuk földműveléssel kapcsolatos lesz, de ebből is csak 5-en kívánnak ténylegesen dolgozni a földjükön, a többiek inkább a munka megszervezésével foglalkoznának, és napszámokkal dolgoztatnának. Ez a szám a vidéki diákoknak csupán 6,3%-át (!) jelenti, holott szinte mindegyikük aktív kapcsolatban van valamilyen agrártevékenységgel. Hogy mennyire a jelenről szólnak ezek a jövőtervek, arról itt igazán meggyőződhetünk. Ez a szám erőteljesen jelzi azt, hogy mennyire reménytelennek és perspektívák nélkülinek látják a földművelői életformát. Valósággal menekülnek tőle. Legfeljebb csak egy kis virágoskertet akarnak a ház mellé, de nagyobb földterületet, amin a szüleiktől látott és általuk is már megtapasztalt önkiszákmányoló munkát kell végezni, nem vállalnak. Míg a kollektivizálás előtt az agrártársadalom saját köréből termelte ki utánpótlását, most a nemzedéki átöröklésnek csekély esélyét láthatjuk. Nemcsak a gyerekek kíváncsiak kilépni szüleik társadalmi csoportjából, maguk a szülők is erre biztatják őket, még akkor is, ha fájjalják ennek várható következményeit (a gyerek elköltözése, a vele való kapcsolattartás beszünetelése, a családi gazdaság munkaerőhiányának fokozódása stb.).

¹⁷ Az önkirekesztésről, illetve az iskola intézményének a társadalmi hierarchia újratermelődésében játszott szerepéről lásd *Bourdieu* 1978. 7–70., de különösen: 52–61.

¹⁸ A társadalmi mobilitást befolyásoló tényezőkről lásd *Ferge* 1984. 85–101.; *Várhegyi* 1968. 25–26.

A pályatervek hiánya elsősorban a fizikai dolgozó apák és az inaktív anyák gyermekeire jellemző – amint azt az 5. táblázat is mutatja –, ami jelzi a családbeli foglalkozás elutasítását, de ezen túlmenően az anticipált jövőkép perspektívtávlanságát, az önkirekesztésre való hajlandóságot és a lehetőségek ismeretének hiányát is.

Ne maradjon említés nélkül az a megfigyelés sem, hogy a legalacsonyabbnak ítélt foglalkozások (napszámos, bejárónő, dada) szükségességének növekedése jelentkezik ugyan, de valamennyien úgy kezelik ezeket a munkalehetőségeket, mint amelyeket csak igénybe vesznek, és távol tartják magukat attól, hogy ilyen kereseti forráshoz folyamodjanak. Kívánatosnak tartják, hogy a társadalmi munkamegosztásban egyre nagyobb szerepet kapjanak ezek a szolgáltatások, de mivel a tervezett mobilitási tendencia természetesen a magasabb pozíciók megszerzését vagy megőrzését célozza meg, kizártnak tartják, hogy maguk kerüljenek ezekbe a szerepekbe.

A vidéki és a városi diákok társadalmi mobilitására vonatkozó adatok összesítése a szülők státusával párhuzamba állítva a következő képet mutatja:

*5. Pályatervek a szülők státusához viszonyítva
Plans for career as compared with the status of parents*

Gyerek foglalkozása	Értelmi-ségi		Magánvállalkozó		Alkalmazott		Fizikai dolgozó		Inaktív		Megtart	
	apa	anya	apa	anya	apa	anya	apa	anya	apa	anya	apa	anya
Értelmiségi	17	23	10	4	3	13	60	26	13	26	4	1
Magánvállalkozó	–	2	2	1	1	1	7	5	3	5	–	–
Alkalmazott	1	3	5	1	1	5	25	15	7	15	1	–
Fizikai dolgozó	–	1	–	–	1	–	17	12	8	12	1	–
Inaktív	–	–	–	–	–	–	5	2	1	2	–	–
Egyéb	1	1	–	–	–	–	3	3	–	3	–	–
n. a.	6	5	2	1	1	6	24	8	5	8	–	–

Az elmenés vonzásában

A szocializmus fogyasztásellenes ideológiája és hiánygazdasága¹⁹ a hosszú távon tartó elfojtás által nagy méretű feszültségeket alakított ki az állampolgároknak, akik a rendszerváltás után emiatt sokszorozott elvárásokkal fordultak az új politikai helyzet felé. De a nagy többségnek csalódnia kellett. Hiába jelentek meg a magasabb életszínvonalhoz eljuttató termékek, a vásárlóerő drasztikus csökkenése elérhetetlenné tette ezeket. És nemcsak az életszínvonal növelésének esélye vált egyre lehetetlenebbé, hanem a már elért szint megtartása is egyre több nehézségbe ütközik, vagy már vissza is

¹⁹ Erről a témáról lásd Kornai 1980.; Merkel 1997.; Chelcea 2000.

esett.²⁰ Ez pedig pszichés terhekkel nehezíti az amúgy is keserőségekkel teli mindennapokat. Arra kényszerülnek, hogy kompenzációs technikákat dolgozzanak ki, melyekkel lelkiállapotuk leromlását valamelyest mérsékeljék, hogy védekezni tudjanak legalább pszichésen a „lehúzó” tendenciák ellen. De a lelki erő és a türelem igencsak fogytán van már. Túl nagy a kiábrándultság, amit folyamatosan újratermel a gazdasági és társadalmi helyzet. Életszínvonaluk csökkenésével minduntalan szembesítik őket azok a tükrök, amelyeket az egykori életszínvonal, a vágyott életszínvonal és a kívülről érkező életszínvonal-modellek jelentenek. A tátongó szakadék a „mérce” és a saját élethelyzet között megnehezíti még a beletörődést is. Kompenzációra a leplezési stratégiák tűnnek a legalkalmasabbaknak, amelyek segítségével legalább a külvilág felé azt a látszatot kelthetik, hogy részesei a kollektív életmód-ideálnak. De ha már ennek az elérése is lehetetlen, akkor az is valamelyest elégtételnek számít, ha legalább a lecsúszás elrejtése megvalósul.²¹ Csakhogy ez az állapot nem tartható sokáig, mert bele lehet nagyon fáradni. Mint ahogy már igen sokan bele is fáradtak az örökös álcázásba, s így a színjáték már nem tudja betölteni a kompenzációs funkciót, hiszen állandóan az elérni kívánt ideáltól való távolság fogalmazódik újra benne.

Ennek a problémának a súlyossága tükröződik az ifjú generáció jövőképeben. Tömegesen akarnak kilépni jelenbeli élethelyzetükből, amit társadalmi vagy területi mobilitással vélnek elérhetőnek, visszaigazolván ezzel saját maguk és szüleik elégedetlenségét azzal az életlehetőséggel és életminőséggel, aminek részesei.

A fiatalok olyan ideálok szerint képzelik el jövőbeni életüket, amelyek gazdasági, társadalmi és erkölcsi aspektusaikban is eltérnek a kibocsátó családtól, illetve a kibocsátó mikrokozmoszuktól. A modellek kialakulásában a szülőktől és a közösségtől látottaknál nagyobb hangsúlyt kapnak a médiából, a határokon kívülről és a „felső osztályokból” beszivárgó életstratégiák.

A megkérdezettek közül csupán 44-en, azaz 18,7% szeretné a mostani falujában/városában leélni életét. Viszont nagy többségük a jelenbelitől messzemenően más-ként képzelem el az adott település jövőbeni helyzetét. Akár úgy is fogalmazhatunk, hogy nem azt választja, hogy „utánamegy” a vágyott magas színvonalnak, hanem azt „helybe hozza”, vagyis azokkal ruházza fel lakhelyét. Mondhatnánk, hogy ők az optimisták, de annyira valószerűtlenek ezek – főleg, ha még azt is tekintetbe vesszük, hogy csak tíz éves távlatról és változási lehetőségről van szó –, hogy talán csak azt mondhatjuk, hogy ők az elragadtatott álmodozók.

„Én még mindig itt élek Szilágysomlyón pedig kb. 5–6 éve arról álmodoztam, hogy külföldre költözöm, de nem számít már a hely, a színvonal egész Európában egyenlő, és ez kicsi. Az egyetlen hivatalos pénznem az Euró és én 7800–8000-et kapok ebből havonta.”

Úgy tűnik, az elmenés olyan általános stratégiaként érvényesül, hogy a helyben maradás már szinte deviáns esetnek minősül:

„2011. március 16-án hét órakor csörög az óra Szilágysámsoni kis lakásom hálószobájában. Bármennyire is furának tűnik ebben a kis eldugott, félreeső, csendes faluban képelem el az életemet.”

A vidékiek közül 28-an, azaz 19,6% képzelem el életét saját falujában. Ha megnézzük, hogy melyek ezek a települések, akkor azt tapasztaljuk, hogy azok, amelyeknek kedvez-

²⁰ Hadd utaljak itt ismét *Oláh Sándor* már említett tanulmányára: *Oláh* 1997.

²¹ A kifelé mutatásról, a többlet mutatni akarásról lásd még *Losonczy* 1972. 162.

zöbök a közlekedési és közellátási feltételei, illetve kistermelői eredményességük az átlagnál jobb (Szilágynagyfalu, Perecsen, Varsolc). Ezen felül még 10-en rurális környezetben szeretnének lakni, de nem ott, ahol most. Közöttük két kategória körvonala zódik:

- a) Egyrészt vannak, akik a vidéki lakóhelyet és életmódot egyaránt vállalják. Választásuk pedig az említett szempontokból előnyös falvakra esik.
- b) Másrészt vannak, akik a nagyvárosi életet és a nyugodt falusi lakást, kertes házat ilyenformán akarják összehangolni.

A városiak között pedig nem találni senkit sem, aki vidéken akarna letelepedni. Általánosságban kijelenthető, hogy a falura való visszaköltözés Szilágymegyében nem tartozik az előnyösnek tartott életstratégiák közé. Akik mégis megteszik ezt a lépést, nagy többségükben a lecsúszottak és elszegényedettek köréből kerülnek ki (munkanélküliek, nyugdíjasok, elváltak).

A területi mobilitást működtető tendencia az adott, illetve a könnyen elérhető település/településeken belüli kereseti lehetőségeket biztosító munkahelyek, a közlekedési és közellátási feltételek mértéke és minősége függvényében alakul. Minél nagyobb és fontosabb egy település vagy a mikrorégió, annál kisebb az elvándorlás, ám ezeknek a feltételeknek a romlásával nagyjából arányosan nő a mobilitás.²²

A vidéki ipar sem, de már Szilágysomlyó sem tudja betölteni egykori munkaadó szerepét, így a mikrorégió lakosai számára a napi ingázással elérhető munkahelyekre való járás – ami lehetővé tette az otthonmaradást – kiesett az általános gyakorlatból.

Szilágysomlyó tehát elvesztette vonzerejét, holott a szocializmus évtizedeiben jelentős mértékben gyarapodott lakossága épp a környező falvak lakosainak köszönhetően. A most megkérdezettek közül 16-an szeretnének a városban maradni, illetve vidékről mindössze 2-en akarnak beköltözni.

A megélhetés kényszere, valamint a könnyebb és jobb élet vágya távolabbi települések, nagyobb városok felé sodor. („*Más városban fogok lakni, egy sokkal nagyobb városban, ahol több a lakosok száma, és ahol több a munkalehetőség.*”)

Legtöbben Váradon és Kolozsváron képzelik el majdani letelepedésüket, de még többen vannak, akik nem gondolnak egy konkrét településre, csak azt hangsúlyozzák, hogy nagyvárosban szeretnének élni.

Számottevő vonzerővel jelentkeznek a határon túli, fejlettebb gazdasággal rendelkező országok. Már a kommunista éra alatt jelentős volt azok száma, akik elhagyták az országot, ám a határok megnyitása után ez igencsak megsokszorozódott. Mivel a gazdasági állapotok, a kisebbségi létből adódó hátrányok továbbra sem mutatnak kedvező tendenciát, illetve a már elvándoroltak életéből a boldogulás és előbbre jutás alternatívájának lehetőségei szűródnek vissza az itt maradtakhoz, a migráció fokozottan pozitív értéktartalmakkal telítődik és sikeresebb, jobb életmodellként rögzül a társadalmi tudatban.²³ Az ország elhagyása nem csupán egyéni, hanem kollektív stratégia mind a mai napig, s nem is látszik egvelőre jele annak, hogy az ehhez való viszonyulás csökkenő irányba változna. Szilágyságban, lévén, hogy a munkalehetőségek drasztikus mértékben visszaestek, tömegessé vált a külföldi, elsősorban magyarországi munkavállalás. Túlzás nélkül állapíthatjuk meg, hogy a falvaknak a 18 és kb. 50 közötti férfiai szinte valamennyien és a nők közül is számosan a határokon kívül dolgoznak, két stratégiát alkal-

²² Lásd még *Ferge* 1984. 62.; *Oláh* 1997. 67.

²³ *Vö. Tóth* 1997. 115.

mazva: a Felső-Berettyó mentiek és a Kraszna vidékiek külföldi munkavállalását a kitelepedés vágya kíséri, a tövishátiak viszont nem az elvándorlás, hanem csak a pénzszerezés szándékával érkeznek ide, itt keresve meg a család egzisztenciális feltételeihez és a tőkegyarapodáshoz szükséges anyagi erőforrásokat.

Az elmenők ugyan számos országot céloznak meg, de a magyar kisebbség nagymértékben Magyarországot választja. Ha a közelmúltra visszatekintünk, a statisztikai felmérések azt mutatják, hogy az 1988 és 1994 között Magyarországra érkező bevándorlók 67,3%-a Romániából jött²⁴, 1995-től pedig így alakult a helyzet:

6. A Magyarországra bevándorló román állampolgárok száma, és aránya a többi bevándorlóhoz képest²⁵
Number of Rumanian citizens immigration to Hungary and their share within other immigrants

1995	1996	1997	1998	1999
5685	4888	4629	6076	7412
37,9%	33,7%	32,3%	36,5%	40,2%

A tanulmányozott jövőtervek tanúsága szerint 54-en kívánják elhagyni az országot, ami a megkérdezetteknek a 23%-át (majdnem 1/4-ét) jelenti, a lakhelyre vonatkozóan semmiféle választ nem adókat leszámítva pedig egy 33,7%-os arányszámmal (a tanulók egyharmada!) találjuk szemben magunkat. Közülük 32-en Magyarországon, 8-an Amerikában, 5-en Németországban, 2-en Olaszországban, a többiek Angliában, Franciaországban, Görögországban, valamint Kanadában szeretnének élni, 3-an pedig bárhol külföldön.

Igen sokan (31,9%) még nem döntöttek. Csak arra vonatkozóan vannak meg az elképzeléseik, hogy hogyan akarnak majd élni tíz év múlva, de azt még nem tudják, hogy hol, vagy afelől bizonytalanok, hogy hol valósítható meg mindaz, amire vágnak. Vagy attól a távolságtól rettennek vissza, amit a terveik/álmaik és a lehetőségeik között észlelnek.

A magánélet alakulása

A magánéletéről szóló terveket három problémakörbe csoportosítom: család, a személyes tulajdont képező javak és a szabadidő eltöltésének módjai.

A család

Mivel a család intézménye a szociális struktúra azon alapegysége, ami igen gyorsan reagál a makrogazdasági és -társadalmi változásokra, hadd térjen ki az elemzés arra, milyen tendenciák jelentkeznek a jelen, posztszocialista helyzetben.

²⁴ Tóth 1997. 72.

²⁵ Demográfiai Évkönyv 2000. 354–355.

Igen szembeszökő az a nagyméretű népesedéscsökkenés, mely az 1989-es megmozdulás után következett be, amit részben a már említett kivándorlás okozott, részben pedig a termékenység visszaesése, ami az abortusztörvény hatályon kívül helyezését rövid időn belül érzékelhetővé tette.²⁶ A családok nagyságának alakulását eddig nagymértékben meghatározó véletlenszerűséget idővel felváltja a tudatos tervezés, ami a születésszabályozó lehetőségek egyre szélesebb körű megismerésével és elérhetőségével fokozottan tisztán tükrözi a társadalmi tudatban domináns családmodellt. A megváltozott viszonyok olyan pánikszerű magatartással határos viselkedésstratégiákat eredményeznek, amelyek a második demográfiai átmenet tendenciáira utalnak.²⁷ A gazdasági és társadalmi destabilizálódás bekövetkezése, az életszínvonal visszaesése, az igények növekedése/növelésének vágya, a modellértékűvé váló nyugati – általában négytagú – családmodell hatása, a gyermekszám-növekedés életszínvonal-csökkentő következményének megtapasztalása és a felmerülő nehézségeket korrigáló állami népjóléti intézkedések hiánya, mind olyan tényezők, melyek létszámcsökkenéshez vezetnek. A társadalmi és földrajzi mobilitási tendenciák szintén itt említendők, hiszen az emelkedés vágya és az erre való felkészülés arra ösztönöz, hogy már anticipáltan integrálják a megcélzott közösségek – természetesen feltételezett, általuk elképzelt – érték- és normarendszerét, valamint arra, hogy takarékoskodjanak anyagi erőforrásaikkal és energiájukkal, melyekre a mobilitás sikeressége érdekében szükségük lehet.²⁸

Vizsgálatunk alapján a családalapítási és gyermekvállalási szokásokkal kapcsolatban azt mondhatjuk, hogy néhány új elem jelentkezése mellett az tapasztalható, hogy a már elkezdődött, a szocializmus évtizedeiben kialakult, eddig visszafogottabban jelentkezett tendenciák jelentősen felerősödnek.

Visszaesett a családalapítási kedv, s megnőtt azoknak a száma, akik a karrierépítésnek elsődleges fontosságot tulajdonítanak. A családnak lényeges funkciói sérülnek, sőt semmisülnek meg az így szerveződő értékrendben. Az egyén önállósodásának olyan mértékével találjuk itt szemben magunkat, ami a mikrokörnyezetet jelentő közösségből, majd a nagycsaládi keretből való kilépés után most már a nukleáris családdal is szakítani kíván.

A megkérdezetteknek 17%-a nem szándékszik házastársi viszonyban élni tíz év múlva, részben azért, mert egyáltalán nem is akar családot alapítani, részben pedig azért, mert vagy a tanulás és a karrierépítés miatt, vagy az egyedüllét nyújtotta függetlenség és szabadság hosszabb távú megélése érdekében a párkapcsolat törvényes formában való legalizálását későbbi időpontra tervezi.

Az individualizáció és a családalapítás köztes megoldásának tűnik az élettársi viszony kialakítása, melyre 7 diák, azaz 3% vállalkozik. Ebben a döntésben az önállóság vágyán kívül benne van a család intézményével szemben kialakult kritikus viszony, a család mint modell értékcsökkenése, a környezetükben látott házasságok kudarcélménye is.

A válás egyre gyakoribb és elfogadottabb lehetőséggé válik, de mivel elsősorban negatív értékeket társítanak hozzá, és rossz élettapasztalatnak tartják, inkább megelőzni

²⁶ Részletesen foglalkozik ezzel számszerű adatokat is közölve *Mureşan* 1997. 285–298.

²⁷ A második demográfiai átmenet nyugat-európai és kelet-európai bemutatását, illetve párhuzamba állítását l. *Rychtaříkova* 2001. 111–139.

²⁸ A születésgyakoriságot befolyásoló tényezőkről lásd még *Miltényi* 1962. és *Valkovics* 1964.

kívánják. Csupán egyetlen diák integrálja ezt jövőképebe: „Elvált vagyok, elfogtam a feleségemet, a volt feleségemet hogy megcsal.”

A hagyományos életstratégiákhoz való viszonyulás szólal meg abban a tényben, hogy az élettársi viszonyra és a válásra kizárólag csak a városi gyerekek készülnek, közülük is elsősorban a fiúk (7 fiú, 1 lány). A vidékiek kivétel nélkül mind legális kapcsolatot kívánnak létesíteni jövendőbelijükkel. Úgy tűnik tehát, hogy falun még alig sérült a család intézménye. De az új modellek gyengébb hatóereje és az ezek vállalásától való tartózkodás is ott van a háttérben, amire az itt felnövő gyerekeknek a hagyományhoz való nagyobb ragaszkodása, a közösségi kontroll hatékonyabb működésének megtapasztalása és szocializációja ad magyarázatot. Kerülnek ki ugyan közülük is, akik szakítani akarnak a tradicionális sémákkal, s nagyobb függetlenségre vágnak, ám mégis azt kell észlelnünk, hogy döntő többségük, 88,1%-uk úgy viszonyul a család intézményéhez, ami olyan biztonságot, stabilitást és lehetőségeket biztosít az egyén számára, melynek megteremtésére egyedül csökkentett eséllyel vállalkozhat.

A gyermekvállalási kedv is megcsappant. Egyrészt eltolódik az első gyerek megszületésének ideje, ugyanis nagyon sokan az elkövetkezendő tíz évben még nem szeretnének gyereket, csak majd később. Másrészt számolnunk kell azokkal is, akik nem is akarnak gyermeket vállalni. Az egy- és kétgyerekes családmódel a domináns, és igen kevesen szeretnének 3 vagy ennél több gyereket (7. táblázat). Ha ezt párhuzamba állítjuk szülei produktívitasával (8. táblázat), azt láthatjuk, hogy ebben a generációban a 2 gyerekes módel a 3 gyerekes követi, s csak e mögött található az egykézöket, akiket nem nagy lemaradással követnek a 4 gyerekesek, s 5 vagy ennél több gyereke éppen annyi családnak van, ahányan a következö generációból 3 gyereket akarnak. Ez az összehasonlítás már lényeges különbségeket mutat.

7. A tervezett gyerekek száma
Number of children planned

Gyerekek száma	Város		Falú		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%
0 ²⁹	41	17,4	30	12,7	71	30,2
1	17	7,2	31	13,2	48	20,4
2	25	10,6	65	27,6	90	38,3
3	3	1,3	7	3,0	10	4,2
4	–	–	2	0,8	2	0,8
Több	–	–	–	–	–	–
n. a. ³⁰	6	2,5	8	3,4	14	5,9

²⁹ Ide sorolom azokat, akik egyáltalán nem akarnak gyereket, illetve azokat, akiknek a következö tíz évben még nincs gyerekük.

³⁰ Értsd: nincs adat a gyerekek számára. Ide sorolom tehát azokat, akik nem nevezik meg a gyerekek számát, de akarnak gyereket.

8. Szülei termékenysége
Fertility of their parents

Gyerekek száma	Város		Falu		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%
1	14	5,9	10	4,2	24	10,2
2	49	20,8	75	31,9	124	52,8
3	25	10,6	31	13,2	56	23,8
4	4	1,7	17	7,2	21	8,9
Több	–	–	10	4,2	10	4,2

A gyermekvállalás és a családalapítás kapcsolatáról annyit állapíthatunk meg, hogy egyetlen kivétellel mindannyian legális viszonyon belül képzelik el utódaik megszületését. Csupán egy somlyói lány kívánja egyedül nevelni gyermekét, mégpedig úgy, hogy az apát teljesen kizárja ebből, nem is tudatja vele a gyermek meglétét.

A jövőtervek margóján röviden hadd ejtsek néhány szót a család egyéb aspektusairól, a funkciókról és a belső viszonyokról: szerepkörökről és munkamegosztásról, döntési jogról, az együttélés szokásairól és tartalmáról.

A funkciók nagymértékben beszűkülő tendenciát mutatnak.

A gazdasági funkció termelő aspektusa annak ellenére, hogy a rendszerváltás után visszaadták eredeti tulajdonosaiknak a földet, nem rehabilitálódik. A már bemutatott okok miatt a következő generáció a kontinuitás felvállalása helyett elutasítja szülei földművelő életformáját, s ettől lényegesen eltérő ideált követve kívánja megvalósítani saját életét. Reményeik szerint családjuk dominánsan fogyasztói egység lesz.

A család szocializációs funkciója is redukálódik. Bár mindannyian azt írják, hogy a gyerek nagy szerepet játszik életükben, nevelésüket nagymértékben engedik át az erre szakosodott intézményeknek, illetve a dadáknak, baby sittereknek. A leendőbeli anyák általában egy évnél többet nem kívánnak otthon maradni újszülöttükkel, de többen még ekkor is dolgozni kívánnak csökkentett munkaidővel. A gyermekkel való foglalkozás idejének általában csupán az estéket és a hétvégéket tekintik.

A védő-érzelmi funkciót azok, akik családot akarnak alapítani, igen fontosnak tartják, sőt vallomásaikból ennek erősödésének vágyát olvashatjuk ki. Úgy tekintenek ugyanis a családra, mint ami a teljes harmóniát, a szeretetet és egyetértést jelenti tagjai számára. Nem zárják ki az esetleges kisebb konfliktusok lehetőségét sem, de ezzel az eshetőséggel úgy számolnak, mint ami nem zavarja meg az összetartozás mély élményét, s a békülésben megerősödnek az érzelmi kötelékek. A családot tartják annak a menedéknek, ami ebben a „megbomlott” világban stabilitást jelent, ahol meg lehet nyugodni, ahonnan erőt lehet meríteni. Az együttélés tartalmának tehát a szeretetet, a szolidaritást, a bajtársiasságot, a bizalmat, a törődést, a kölcsönös tiszteletet és megbecsülést, illetve a gyereknevelést tartják. A belső hierarchiáról pedig, mint a házastársak közötti maximális kiegyenlítődésről gondolkodnak, ahol a döntések és tervezések közösen születnek.

A családi munkamegosztásban viszik tovább leginkább azt, amit otthon láttak, s amire szocializációjukban készítették fel őket. A háztartást továbbra is kizárólag a nő feladatkörébe tartozónak vélik, amiből a fiúk nemigen kívánnak részt vállalni. Férfi

munkának a ház körüli teendők elvégzését, a különféle szerelési/javítási munkálatokat és az autó karbantartását nevezik meg. A gyermeknevelésben mindkét nem szerepet vállal.

Egyre növekszik annak igénye, hogy külsőket is bevonjanak. Azok, akik otthon szeretnének maradni, elsősorban édesanyjukat vagy anyósukat kívánják bevonni, a következő szerepeket szánva nekik: gyermekre vigyázás, illetve a házimunkába való besegítés, de csak amikor egy háziasszony erejét meghaladó munkálatról van szó (pl. születésnap ünnepség sok vendéggel). Ám legtöbbször távol lesz a kibocsátó családtól. Főleg azok – de nem csak –, akik a család mellett karriert is akarnak építeni, jelzik, hogy bejárónőt, dadát, netán sofőrt fognak alkalmazni. Ez a filmek által inspirált vágy presztízsszimbólummá válik, s az életszínvonal minőségi fokmérőjeként mintegy jelzi az egyén előrelépését és akár önmegvalósításának mértékét is. Ezek a tervek a munkamegosztás új stratégiái, melyekre szüleik családjában alig volt példa, közülük viszont igen sokan szeretnék majd alkalmazni.

A személyes tulajdon

Losonczy Ágnes az anyagi szükségletek kielégítésének hierarchiáját felállítva a következő sorrendet állapítja meg: ételmezés, ruházkodás, lakás, autó, telek, világlátás.³¹ Az elkészült dolgozatokban az első kettőről nem esik szó, ezek esetleges hiányával jövőbeli életükben nem számolnak. Meglétiüket természetesnek tartják, s a gyarapodást csak ezen felül számolják. Jövőterveikben elsősorban lakásról, háztartási felszerelésekről és autóról esik szó. De olyan módon, hogy – amint azt már több esetben is visszaigazolták – messzemenően túl szeretnék szárnyalni szüleik anyagi helyzetét.

Nagy többségük kertes házat tervez, amit sok szobával, sőt úszómedencével – íme egy újabb presztízsszimbólum – képzel el. Ez a csoport a megkérdezettek 60%-át teszi ki, a lakás kérdésére reflektálóknak pedig a 90,9%-át.

Panellakásban csupán 8-an szeretnének élni, holott a városi gyerekek közül igen sokan ebben a lakástípusban nőttek fel, és laknak a mai napig.

Szülőknél 3-an (kizárólag vidékiek), szolgálati lakásban 2-en (csak városiak), albérletben pedig 1 (városi) diák fog élni a képzeletbeli 2011-ben.

A lakásbelső, elsősorban a háztartási gépekkel való felszereltséget a fejlett országok mércéjének megfelelően képzelik el hiánytalannak.

Az autó fontosságáról is tanúságot tesznek, de a jövőbeli autótulajdonosok potenciális száma csak a 93-at éri el, ami csupán 39,6%.

Telekről, világlátásról pedig nem esik szó, csupán belföldi kirándulásokról.

³¹ *Losonczy* 1972. 157–163.

A szabadidő eltöltésének módja

A pihenést, a kikapcsolódást igen változatosan képzelik el, ám a tévézés elsöprő népszerűségnek örvend. Csupán egyetlen diák hangsúlyozza, hogy ezt a szórakozási módot értékrendjében alárendelt fontosságúnak tartja, és családja életében ezt így is kívánja kezelni: „*Azt szeretném, hogy az együtt töltött idők fontosabbak legyenek, mint a TV.*” A közvélemény viszont így nyilatkozik: „*Vacsora után mindenki elindul tévézni, én általában minden filmbe bele alszok a fáradtságtól.*”

Az egyéni kikapcsolódási formák közül a következőket említik: olvasás, sportolás, internetezés, zenehallgatás. A családi szórakozásmódok a sétálás, a kirándulás, a strandolás, a színház- és állatkert-látogatás, a vásárlás, a vendéglőben vacsorázás. A nukleáris családon kívül pedig szívesen töltik el szabadidejüket a rokonokkal, főleg a szülőkkel és testvéreik családjával, illetve a barátokkal.

Ami végezetül elmondható

A vizsgálat során felmerült három centrális probléma körbejárása után azt láthatjuk, hogy azt a jelent, amelynek a talaján jövőjükéről gondolkodnak a mikrorégió pályakezdői és környezetük, elkeserítően nehéznek és terhesnek ítélik meg. A szebb jövő és a jobb élet megvalósítását nem a jelen továbbvívésében, esetleg mérsékelt módosításokkal történő újratermelésében vélik elérhetőnek, hanem drasztikus változásokat tartanak szükségyszerűnek, amelyek sok esetben az adott életlehetőségekkel való szakítást – mondhatni pánikszerű szakítást – előfeltételezik. Erről szólnak a pályatervek, melyek túlnyomó többsége nem a szülők foglalkozásának a folytatását célozza meg, hanem azt perspektívátlanak ítélve éppen az ebből való kilépésre tesz kísérletet. De emellett tesznek tanúságot a területi mobilitásra vonatkozó utalások is. Kevesen vannak, akik nem kívánnak változtatni lakhelyükön, és siessünk hozzátenni, hogy közülük a legtöbben a helyben maradás jövőlehetőségeit nem a realitások keretei között képzelik el, hanem a fantázia valószerűtlen világában. A szinte krízisszerű menekülést mutató magatartás a magánéletet érinti legkevésbé. Bár a családalapítási és gyermekvállalási kedv megcsappant, s a család intézményének tekintélyét a karrier és az önmegvalósítás előtérbe kerülése meglehetősen csorbítja, mégis – úgy tűnik – ez marad továbbra is a társadalomnak az az alapegysége, amitől a stabilitást, a biztonságot, a pszichés rehabilitációt remélik. A mikrorégió jelentudata a szükségyszerű kilépést kínálja adekvát alternatívaként, és nemcsak mérsékelt, hanem drasztikus, nemcsak az élet egy, hanem több aspektusát érintő módon is, mondhatjuk végül, bár az összegzés egyben mindig a probléma banalizálása, merész lecsupaszítása.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Andorka Rudolf* (1994): A falusi társadalom változásai. *Agrártörténeti Szemle*. 1–4: 3–26.
- Bali János* (1998): Megtorpanás? A mezőgazdasági ártermelés fejlődésének korlátai egy málnatermelő településen. *Replika*. 33–34: 107–119.
- Bánlaky Pál* (1994): A falu társadalmának átalakulása. *Agrártörténeti Szemle*. 1–4: 115–120.
- Bourdieu, Pierre* (1978): Az értelmiségi hagyomány és a társadalmi rend megőrzése. In: Uő.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok*. Bp. 7–70.
- Chelcea, Liviu* (2000): A hiány kultúrája az államszocializmus idején. Áruk, fogyasztók és stratégiák egy román faluban a nyolcvanas években. *Replika*. 39: 135–153.
- Demográfiai Évkönyv 1999* (2000) KSH. Bp.
- Ferge Zsuzsa* (1984): Egy nemzedék életútja. In: *Cseh-Szombathy László* (szerk.): *Egy korosztály életútja. Az 1928–34-ben született férfiakról. Kutatási beszámoló*. MTA Szociológiai Kutató Intézet Társadalompolitikai Osztálya. Bp.
- Fónay Mihály* (2000): Értelmiségi szerepfelfogások a posztkommunista átmenetben. In: *Püski Levente – Timár Lajos – Valuch Tibor* (szerk.): *Politika, gazdaság és társadalom a XX. század magyar történelmében. II.* Debrecen. 173–182.
- Harcza István* (1994): Polgárosodás a mezőgazdasági vállalkozók körében. *Agrártörténeti Szemle*. 1–4: 57–64.
- Kornai János* (1980): *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- Losonczy Ágnes* (1972): Életmód és társadalmi változások. *Szociológia*. 2: 153–178.
- Merkel, Ina* (1997): A fogyasztói társadalomba vezető út. *Replika*. 26: 55–66.
- Miltényi Károly* (1962): A heterogén házasságok hatása a születéskorlátozásra. *Demográfia*. 4: 486–493.
- Mureşan, Cornelia* (1994): Changements des Structures Démographiques en Roumanie. *Studia Universitatis Babeş – Bolyai. Sociologia – Politologia*. 1–2: 43–57.
- Mureşan, Cornelia* (1997): A reprodukció magatartás változásai Romániában. *Demográfia*. 4: 285–298.
- Oláh Sándor* (1997): Láthatatlan szegénység. *Szociológiai Szemle*. 1: 63–77.
- Oláh Sándor* (2000): A székelyföldi agrártermelés társadalmi feltételei 1989 után. In: *Püski Levente – Timár Lajos – Valuch Tibor* (szerk.): *Politika, gazdaság és társadalom a XX. század magyar történelmében. II.* Debrecen. 349–352.
- Rychtaříkova, Jitka* (2001): Második demográfiai átmenet zajlik Kelet-Európában? *Regio* 1. 111–139.
- H. Sas Judit* (1972): A gyerekekkel szembeni családi követelmények alakulása és a történelmi-társadalmi változások. *Szociológia*. 2: 179–210.
- H. Sas Judit* (1975): „Egy napom tíz év múlva” Fiatalok elképzelései jövő életükről – és a jelen valóság. *Társadalmi Szemle*. 2: 63–74.
- Szelényi Iván* (1990): Új osztály, állam, politika. Tézisek életművéből a tudományok doktora fokozatának elnyeréséhez. *Replika*. 2: 24–46.
- Takács Péter* (1999): Az állam beavatkozása a földtulajdonviszonyok alakulásába Magyarországon. In: *Püski Levente – Timár Lajos – Valuch Tibor* (szerk.): *Politika, gazdaság és társadalom a XX. század magyar történelmében. I.* Debrecen. 73–82.

- Tóth Pál Péter* (1997): *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988–1994)*. Bp.
- Valkovics Emil* (1964): A születésgyakoriságot befolyásoló társadalmi-gazdasági tényezőkről. *Demográfia*. 3–4: 451–458.
- Várhegyi György* (1968): Pályák vonzásában. Pályaválasztás és társadalmi rétegződés. *Valóság*. 6: 25–36.
- Vincze Mária* (1995): A családi gazdaság helye és szerepe a romániai agrártársadalomban. *Régio*. 1–2: 137–144.
- Vincze Mária* (2000): *Régió- és vidékfejlesztés. Elmélet és gyakorlat*. Kolozsvár.

Tárgyszavak:

Faluszociológia
Esettanulmányok

**WHAT IS CHATTING THE FUTURE ABOUT?
THE PRESENT TIME PICTURE OF SECONDARY SCHOOL PUPILS IN
SZILÁGYSOMLYÓ IN THE MIRROR OF FUTURE PLANS**

FIGYELŐ

Emlékezés *Ila Bálint*, *Móricz Miklós*, *Némethy Artúr* és *Thirring Lajos* életére és történeti statisztikai munkásságára. Szerk.: *Kovacsics József*, Bp. 2001.

A tudományok fejlődésének velejárója, hogy az időben egymást követő tudósgenerációk mindig az előbb élt nemzedék eredményeit, módszereit elsajátítva tanulnak, majd ezeket, az elődök tapasztalatait és az általuk összegyűjtött adatokat felhasználva a korábbiakat meghaladó következtetésekre jutnak. Éppen ezért minden tudományág számára etikailag fontos és a fiatalabbak számára iránymutatást jelent, ha az éppen soron lévő témájuk fölé hajoló utódok időnként felemelik a fejüket, és visszapillantanak azokra, akiknek teljesítményeit felhasználva dolgoznak, vagy akik eredményeinek továbbfejlesztésén fáradoznak. Ezt tette *Kovacsics József* felkérésére és biztatására *Buzási János*, *Kápolnai Iván* és *Tóth Árpád*, amikor vállalkoztak arra, hogy *Kovacsics*-szal közösen a címben feltüntetett alkotók munkásságát bemutassák, majd bűvárkodásuk eredményeit közreadják. Maga a kötet két nagy egységre tagolódik. Az első részben foglalnak helyet a kiválasztott tudósok életét és munkásságát bemutató életrajzok, a másodikban pedig a négy tudós egy-egy olyan tanulmánya szerepel, amelyek folyóiratban vagy tőlünk már emberöltőnyi távolságban megjelent kötetekben láttak napvilágot, ám eredményeik máig érvényesek. A legtöbb tanulmánynak vagy feldolgozásnak a sorsa az, hogy az idők pora rárakódván, lassan a feledés homályába merül. A szerkesztő értő szemmel és biztos kézzel válogatta az újra kiadott írásokat, mert olvasásukkal ma is friss élményt nyújtanak azok számára, akik kézbe veszik őket.

A négy történeti demográfus, illetve pályafutása során e tárgykörben is alkotó tudós, akikkel a szerkesztő, *Kovacsics József* még alkotó idejük során találkozott, vagy dolgozott együtt, pályája és habitusa egymástól teljesen eltérő, ám sorsukat és életpályájuk alakulását meghatározták a 20. századnak a magyarság számára kegyetlen fordulatai. Mindnyájuk életét és szemléletmódjának alakulását nagymértékben befolyásolta a trianoni országcsontkítás, majd durván beleszólt sorsukba a kommunista diktatúra. Az előző rendszerben szerepet vállalt személyeknek kevés hely jutott az új nap alatt, azonban nagy erkölcsi erővel és hivatástudattal járták végig pályájukat. Munkásságukban, emberi és tudósi sorsukban megjelenik letűnt 20. század.

Ila Bálint, akinek munkásságát szikár tömörséggel *Buzási János* írta le, levéltári bűvárkodása nyomán jutott el a történeti demográfiához és statisztikához, amelyet a lelkiismeretes település- és várostörténész nem kerülhet meg elemzése során. Ha *Ila Bálint* nevét halljuk, azonnal munkásságának zászlóshajói, a négy kötetes Gömör megye település- és népességtörténete – ide vonatkozó kutatásait fiatal korában, *Mályusz Elemér* irányításával kezdte –, valamint Veszprém megye helytörténeti lexikona jelennek meg emlékezetünkben a *Történeti statisztika forrásai* című kötetben megjelent

tanulmányai mellett. Közülük *A dézsmajegyzékek, mint a történeti statisztika forrásai* című írása látott napvilágot újra a jelen kötetben, ami nemcsak azt bizonyítja, hogy a szerző alapos ismerője forrásainak, hanem szakirodalmi ismereteiről, valamint jó történelmi megfigyelőképességéről is tanúskodik.

Nem lehet azonban megelégednünk a Magyar Országos Levéltár Filmtárának létrehozásában végzett munkájáról sem, amelynek produktumait ma annyian használjuk. Továbbá arról sem, hogy több mint 20 ezer regesztát készített a Batthyány, Balassa, Festetich, Forgách és más családoknak az országos levéltárban őrzött középkori okleveleiből. Közülük az Abaffy-, Dancs- és Hanvay-családokét utóbb *Borsa Iván* tette közzé. Ezen regeszták, azaz oklevélkivonatok közreadását nem érthette meg, pedig nem jelentett volna gondot számára az egyes regesztákat követő apparátusnak és a kötet mutatójának az elkészítése. Mint e műfajban már két évtizede fáradozó kutató bátran állíthatom, hogy *Ila Bálintnak* e munkássága teljesen egyenértékű a nagyközönség által ismert fentebb említett műveivel. A regeszták elkészítéséhez valóban magas szintű tudományos erudíció szükségeltetett.

Amíg *Ila* pályája szűk ösvényen haladt, *Móricz Miklós* több csapást vágott magának. Mint a parasztszeni, *Móricz Bálint* fia tehetségét apjához hasonlóan az élet kínálta több területen próbára tette. A technika, a tudomány és az irodalom egyaránt közel álltak hozzá. E szertelen, sokfelé csapongó világban a számok és a statisztikai adatok tisztelete tartott rendet. Nagy nekilödulásai után ismételten visszatért a statisztikához és az általa nyújtott témákhoz. Ötletgazdagsága révén könnyedséggel tallózott közöttük. *Kápolnai Ivánnak* éppen e sokfelé forduló, adatokban bővelkedő pályakép megrajzolása jelentette a legfőbb gondot, ám a jó eredményért megküzdve végül helyesen szakaszokra bontott színes pályarajzot adott, amelyből csak néhány fordulópont bemutatását ragadjuk ki, egyrészt illusztrálva az érdemdús életút egyes állomásait, másrészt felkeltve az érdeklődést az olvasásra.

Móricz Miklós már egyetemi éveitől újságírással foglalkozott, majd a jogi kar elvégzése után Kassán a kereskedelmi- és iparkamara tisztviselője lett, ahonnan statisztikai témájú írással jelentkezett. Innen a budapesti kamarához került, majd 1923 és 1928 között a Brassói Lapok szerkesztője volt, ahol a vidéki lapból színvonalas újságot teremtett, amelynek munkatársai között mások mellett *Méliusz Józsefet* és *Ruffy Pétert* tisztelhetjük, az irodalmi mellékletbe pedig *Tamási Áron*, *Molter Károly* és *Szemlér Ferenc* írtak. Budapestre költözése után újságírói tevékenységet folytatott, közben demográfiai témájú tanulmányokat írt, majd 1933-tól megkezdte a 12 évig fennállt Statisztikai Tudósító című napilap szerkesztését és közreadását. A talán a világon is egyedülálló statisztikai napilap kiadása publicisztikai és szakírói csúcsteljesítménye. Közben nyomdát vásárolt, amelynek kapcsán a tipográfia kérdéseibe merült alkotó módon. Az 1945 után bekövetkezett korszakban *Móricz* pályájára, amint *Kápolnai Iván* megállapítja, az útkeresés a jellemző, élete végén pedig testvére, *Móricz Zsigmond* pályaképének leírásába fogott. A kötetben közzétett tanulmányában: Magyarország népességének korviszonyai, 1804–1869, számos ötlettel és eleven szemléletből fakadó következtetéssel kelti fel az olvasó figyelmét.

Némethy (Benisch) Artúrról (1881–1972) *Tóth Árpád* készítette a pályaképét bemutató szép, szemléletes életrajzot a rendelkezésre álló jó forrásanyag felhasználásával. *Benisch* története egyrészt azt példázza, miként lehet egészen másféle területről a demográfiához eljutni, másrészt olyan életutat láttat velünk, amely ezerszámra játszódott le a monarchia Magyarországon, nevezetesen azt: miként vált igaz magyarrá egy másik

népből, nemzetiségből jövő értelmiségi. Természetesen nemcsak e rétegben játszódtak le ezek a folyamatok. A társadalomnak szinte minden rétegéből lehetne példákat hozni a magyarrá válásra, amelynek, mint sok minden másnak, Trianon vetett véget. A *Némethy* nevet, atyai nagyanyja nevét 1945 után cserélte fel a korábbival, akkor, amikor szembe-sülnie kellett azzal, hogy mindaz, amiért élete nagy részén át fáradozott, hosszú ideig kudarcra ítéltetett. Munkásságnak célját saját szavaival idézhetjük: „Céлом pedig a magyar nemzeti állam erősítésén, a magyarság terjesztésén dolgozni aktív módon s irodalmi téren egyaránt. Nem a tudományos grádus, a professzori katedra elnyerése volt a fő céлом, hanem a nemzetiségi kérdés megoldásában való – hogy mostani kifejezéssel éljek – mozgalmi munka.” Azt végezte magas szinten, amelynek a magyarság kárpát-medencei története során mindig kiemelkedő jelentősége volt, ugyanis számánál fogva sohasem tudta teljesen kitölteni hazáját. *Benisch* konzervatív gondolkodással, ám tisztességes módszerekkel dolgozott a gyakorlatban és a tudományosságában egyaránt. Így lehetett a nemzetiségi térkép kiváló ismerője, így láthatta meg e térkép adatai mögött az emberi sorsokat, így vehetett észre az időben messziről induló és hosszán tovább tartó folyamatokat. Igazgatástörténeti cikke, amelyet a tanulmánykötetben olvashatunk, lényegre törő, világos látását bizonyítja. Nem annyira a tudós, inkább a hivatalnok írása, aki nagyon jól tudja, hogy feletteseinek nem részletes okfejtésekre, hanem kristálytisza, logikusan előrehaladó összegzésekre van szüksége.

Thirring Lajos (1899–1983) az előbbi két kutatótól eltérően, és éppúgy, mint *Ila Bálint* a történettudomány és benne a történeti demográfia kutatója. Profiként, a családi hagyományokat követve művelte a statisztika és a népszámlálás tudományát és hozzájuk kapcsolódva a demográfiai stúdiumokat. Aktív pályájából 40 évet töltött a KSH-ban. Életrajzát a kötet szerkesztője, *Kovácsics József* készítette el, aki *Klinger András-sal* együtt fáradozott azon, hogy az Akadémia legalább élete végén ismerje el tudományos fokozattal pályájának eredményeit. *Thirring Lajosnak* Magyarország népessége 1869–1949 között című fő művét (maga is így látta) kötelező olvasmánnyként ismerték meg a történeti tudományokat elsajátítani vágyó egyetemisták generációi. Jelen kötet nagyon helyesen éppen ebből tesz közzé részleteket. Éppen az életrajz olvasása során ismerhetjük meg, mennyi munka és ismeretgyűjtés, valamint nemzetközi tudós társaságokban folytatott munkálkodás előzte meg a nagy ívű tanulmány elkészítését. Nemcsak adatai és megállapításai, hanem módszerei is méltán példaként szolgáltak kutatók nemzedékei számára. A legnagyobb elismerés egy tudós számára – bár ő nem érte meg –, hogy majd fél évszázad után is forgatott tanulmányt írt annak idején.

A kötetben bemutatott társaihoz hasonlóan ő sem volt szobatudós, hanem aktívan részt vett a KSH munkatársaként a gyakorlati munkában, főképp a népszámlálások előkészítésében és feldolgozásában. Nem állt tőle messze a különböző néposztályok helyzete, sőt kutatta is azt. Kezdeményezte a népszámlálási családstatistika megteremtését, az épület- és lakásstatistikai felvételeket. Vizsgálta a főváros környéki agglomeráció helyzetét rámutatva a sajátos ellentmondásokra és ellentétekre. Módszertani kérdésekkel foglalkozva kilenc magyar népszámlálás módszertani ismertetését készítette el.

Ma a francia „Annales iskola” kutatóinak eredményei nyomán a totális történetírás elterjedésének vagyunk tanúi, amely igény és módszer egyrészt szinte lehetetlenné tette a nagy összefoglaló művek elkészítését, másrészt megszüntette az éles határokat a történettudomány egyes ágai között. Bár a bemutatott négy tudós nem ezen szemlélet alapján dolgozott, munkásságukat áttekintve megállapíthatjuk, a 20. század történeti

tudományainak fejlődése hozta magával e szemlélet alakulását, hiszen a történeti demográfia e négy kiváló képviselőjének munkássága példázza a történeti demográfia sokszínűségét, és szoros kapcsolatát más tudományágakkal. Életrajzuk és munkásságuk egy-egy darabjának közzététele nagyban segíti a 20. századi magyar történeti demográfia helyzetének megismerését és megértését.

Blazovich László

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

BIERAU, D.: Neue Methoden der Volkszählung. – Der Test eines registergestützten Zensus. (A népszámlálás új módszerei. – Egy nyilvántartásokra támaszkodó census tesztje.) *Wirtschaft und Statistik*, 2001/5. 333–341. p.

A legutóbbi népszámlálást a volt Német Szövetségi Köztársaságban 1987-ben, az egykori NDK-ban 1981-ben tartották. Németországban évenként készül mikrocensus, a statisztikai rendszer minősége lehetővé teszi az EU 2002/2003-as adatigényének kielégítését. Természetesen az időnkénti „leltárra” szükség van. Az ENSZ szerint a tagországoknak lehetőség szerint tízévenként, a 0-ra végződő években ajánlott népszámlálást lefolytatni. Ehhez a javaslatához csatlakozva az EU irányelvet bocsátott közre, amely a tagjai számára a 2001. év első felét jelöli meg erre a célra. Igen sok ország tartja magát ezekhez az időpontokhoz, a lebonyolítás azonban a különböző feltételrendszerek miatt eltérő: van, ahol a hagyományos, interjú-alapú a számlálás, de például az észak-európai országokban elsősorban a meglévő nyilvántartásokon alapul. Számos állam, így Németország is keresi a módját a drága, közvetlen megkérdezésre épülő módszer – legalábbis részleges – behelyettesítésének. A Szövetségi Statisztikai Hivatal a tartományokkal és a településekkel együttműködve kidolgozott egy új népszámlálási modellt, melynek lényege, hogy a lakcímnnyilvántartásokra és a Statisztikai Hivatal munkaügyi adataira épül, az épületek és lakások adatait pedig a tulajdonosok postai úton történő megkeresésével veszi számba. A különböző forrásokból nyert adatokat statisztikai valószínűségi vizsgálatnak vetik alá, majd a „statisztikai” háztartásokkal kombinálva egy adatbázissá vonják össze. A cél azonos a hagyományos adatfelvétellel, azaz, hogy minden személy adatai kiértékelhetők legyenek valamennyi szempontból, továbbá, hogy minden regionális egységre mélységében tagolt kiértékelést tegyen lehetővé.

A lakcímnnyilvántartás Németországban több mint száz éves és az idők folyamán csaknem egységessé vált. Az egykori NDK területén központilag vezették, a Szövetségi Köztársaságban ez a települések feladata. Az adatok becsült hibaszázaléka 1–4%-os, ezért nem vehetők figyelembe előzetes ellenőrzés nélkül, különös tekintettel a többszörös állandó lakhelyek kiszűrésére.

A társadalombiztosítási járulékot fizető foglalkoztatottakról, a munkanélküliekről és a továbbképzésben résztvevőkről rendelkezésre állnak nyilvántartások, azonban a korábbi censzusok gyakorlatától eltérően a képzettségi felmérést a naprakész és megbízható adatforrások hiányában mellőzni kell. Hiányoznak az önálló tevékenységet űzők, valamint az egyéb munkaviszonnyal rendelkezők, azaz összesen a munkaképes korú lakosság kb. 25%-ának munkaügyi adatai. Erre a csoportra kiegészítő, 10%-os személyes megkérdezéssel alapuló szűrőpróbát terveznek alkalmazni.

A lakások és épületek számlálásakor postán küldenek a tulajdonosnak kérdőívet és ezen a korábbiaktól eltérően a lakástulajdonos nevére és lehetőség szerint a lakáshasználók számára is rákérdeznek.

Az eljárás során a hibalehetőségeket a lehető legkisebbre szorítják le: a lakhelynyilvántartásokat a tartományi statisztikai hivatalok pontosítják, az épületek, lakások esetlegesen ellentmondásos adatait az illető háztartások megkérdezésével szűrik ki. Az

adatforrások kombinációja lehetőséget ad a kölcsönös ellenőrzésre. Valamennyi személyes adatot személyre vonatkoztatva kapcsolnak össze.

Ez az alternatív koncepció teljesen új a hivatalos német statisztikában. Elengedhetetlen tehát a felhasználandó nyilvántartások minőségvizsgálatára, a tervezett eljárások becslésére és javítására, az eredmények ellenőrzésére vonatkozó teszt lefolytatása, melyről 2001 januárjában nyújtott be törvénytervezetet a kormány. A próba során különösen fontos az adatvédelmi követelményeknek való megfelelés. Minden személyes vonatkozású adatot titkosan kezelve a statisztikai hivatalokban gyűjtenek és dolgoznak fel, ellenőriznek és javítanak. A neveket és aláírásokat a lehető leghamarabb törlik.

Az új eljárás várhatóan jóval kevesebbe kerül majd, mint a hagyományos, személyes megkérdezésen alapuló népszámlálás.

Sz. G. S.

HENNING, S.: Census 2000 in the United States of America: the decennial count analyzed from a historical perspective. (A 2000. évi népszámlálás az Amerikai Egyesült Államokban: a tízévenként megtartott census elemzése történelmi szempontból.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2001/1. 85–125. p.

A tanulmány összefoglalja az USA demográfiai fejlődését az első népszámlástól, 1790-től kezdődően. Az eltelt kétszáz év alatt Amerika népessége 4 milliőről több mint 281 millióra növekedett. A születési gyakoriság, a halálozás és a vándorlások alapján mind az etnikai szerkezet, a korösszetétel, mind pedig az egyes települések, államok népességnövekedése erősen megváltozott.

A 2000. évi népszámlálást történelmi aspektusból szemlélve a szerző rámutat az előkészítés, a lebonyolítás és az eredmények kiértékelése terén történt változásokra. Kiténik, hogy nem csupán a kérdések száma módosult az idők folyamán, hanem a társadalmi fejlődéssel a tartalmuk és megfogalmazásuk is átalakult. Kétségtelen, hogy magát az adatok felvételét is erősen befolyásolták az ország mindenkori gazdasági, társadalmi és műszaki változásai. Míg az első számlálások során a kérdezőbiztosok személyesen keresték fel a háztartásokat, az eredményeket pedig nyilvánosságra hozták az esetleges javítások céljából, ma a polgárok maguk töltik ki a levélben kapott kérdőíveket, és postai úton juttatják el az USA Népszámlálási Hivatalának. Az egyedi eredményeket a Hivatal adatvédelmi szempontból titkosan kezeli, az Egyesült Államok elnöke, vagy más legfelső szintű vezetők sem juthatnak hozzá olyan információkhoz, melyek lehetőséget adnak egy adott személy és a hozzá tartozó adatok azonosítására. Tevékenysége során a Népszámlálási Hivatal nagyban hozzájárult az országos fejlesztésekhez a kiemelt jelentőségű adatbegyűjtés, -feldolgozás és -közzététel területén.

A szerző hangsúlyozza a népszámlálási adatok hasznát és használatát többek között a politikában, a tudományokban és a gazdaságban. A Hivatal jelentős politikai megbízatása a népesség számbavétele az egyes államok kongresszusbeli reprezentációja céljából. A Szövetség és az államok különféle támogatási programjai mind népszámlálási adatokra épülnek. Bizonyos törvények betartását is a cenzuseredmények segítségével ellenőrzik, és az információkat a tudományos kutatásban is felhasználják. Települések terveihöz, cégek piacutatósaihoz szolgáltatnak alapot. Összességében megállapítható,

hogy a tízévenkénti népszámlálás az ország status quo-ját jelenti adatok formájában és az adott időpontokban az Egyesült Államok fejlődésének mutatójaként szolgál.

A továbbiakban a szerző feltárja, hogy az eddigi népszámlálások során nem sikerült a teljes lakosságot számba venni. Különböző statisztikák szerint 1990-ben hozzávetőleg négy millióan (az össznépesség 1,6%-a) nem kerültek felmérésre. Úgy tűnik, a lakosságnak ezt a részét etnikai rassz és kor szerinti összetétel szempontjából módosítják. A spanyolok 5%-át, a feketék 4,4%-át figyelmen kívül hagyták az 1990-es népszámláláskor. Gyakori a lakásváltoztatás, a bizalmatlanság az állami tisztviselőkkel szemben; a hiányzó angol nyelvtudás vagy a népszámlálással szembeni előítélet is magyarázat lehet erre az alulszámlálásra. 2000-ben a Népszámlálási Hivatal megkísérelte elkerülni a problémát.

A népszámlálások lebonyolítása a jövőben változni fog, 2010-ben a hagyományos adatgyűjtés mellett feltehetően bevezetésre kerül az 1996 óta fejlesztett Amerikai Társadalmi Szemle („American Community Survey”). A változatlan számlálás csak a népességadatok számszerű megragadására szolgál majd, és a hosszabb terjedelmű szűrőpróba-felmérések megszűnnek. A census pontos jövőjéről azonban az USA Kongresszusa fog dönteni.

SZ. G. S.

GHEE, C.: Population review of 2000: England and Wales. (2000. évi népesedési körkép: Anglia és Wales.) Population Trends, 2001/4. 7–14 p.

Anglia és Wales népességszáma 52,9 millió fő volt a 2000. év közepén, ami 253 ezer fővel több, mint egy évvel korábban. A népességnövekedés negyedét a természetes szaporodás, háromnegyedét a nemzetközi vándorlás adta.

A népesség kor szerinti összetételét számos múltbeli esemény alakította. A közölt korfán jól látható még az I. világháború születéskieséseinek és az akkori influenzajárványnak a hatása, a II. világháború alatti magasabb halandóságnak és alacsonyabb termékenységnek, majd az azt követő baby boomnak a hatásai. Igen jól kivehető a hatvanas évek születési csúcsának, majd a hetvenes évek és az utóbbi esztendőik alacsony termékenységének lenyomatai.

Az eltartottsági arány 1981-ben volt a legmagasabb (67 eltartott 100 munkaképes korúra), azóta – a kilencvenes évek első felében észlelt átmeneti emelkedéstől eltekintve – folyamatosan csökken (értéke 1999-ben 100 munkaképes korúra jutó 62 eltartott volt), amely csökkenés a következő években is várhatóan folytatódik.

A nemzetközi vándorlási egyenleg, mint láttuk, pozitív volt az elmúlt esztendőben. A cél-, illetve származási ország szerint vizsgálva a nemzetközi vándorlást, az Egyesült Királyságot több brit alattvaló hagyta el, mint ahányan visszatértek külföldről. Ugyanakkor az országnak enyhén negatív vándorlási egyenlege van az Európai Unió országai-val, Ausztráliával, Új-Zéland-dal, Kanadával, az Egyesült Államokkal, míg jelentős pozitív egyenlege van Dél-Afrikával, Indiával, Pakisztánnal, Bangladdessal és a közeli országokkal.

2000-ben 604 ezer élveszületés volt Angliában és Walesben, a csökkenés több mint 17 ezer, vagyis 3 százalékkal kevesebb, mint 1999-ben. A teljes termékenységi arány értéke 1,66 gyermek volt. A házasságon kívüli születések aránya 39 százalék volt,

amely születések túlnyomó többsége együtt élő pároktól származott. Évek óta a születések 7–8 százaléka származik csak egyedülálló anyáktól. A kor szerinti születések arányát vizsgálva megállapítható, hogy a harminc éven felüliek körében a születések gyakorisága tovább emelkedett, míg a 20–29 évesek termékenységének csökkenése folytatódott. A terhességmegszakítások száma 185 ezer volt 2000-ben. Ez azt is jelentette, hogy a fogamzások mintegy egynegyede fejeződött be terhesség-megszakítással, amely arány a 15–17 évesek körében már 43 százalék volt.

A halálozások számának csökkenő tendenciája 2000-ben is folytatódott, 538 ezer haláleset történt az országban, 3 százalékkal kevesebb, mint az előző évben. A csecsemőhalálozás mértéke is csökkent, értéke 2000-ben 6,5 csecsemőhalott 1000 élveszülöttre számítva. A csökkenő halandóság miatt a születéskor várható élettartam értékek is emelkedtek. 1981 és 1998 között az életkor növekedése a férfiaknál 71 évről 75,1 évre, a nőknél 77 évről 80 évre emelkedett.

1999-ben 264 ezer házasságkötés történt az országban, folytatódik a házasságkötések arányának hosszabb ideje tartó csökkenése. Jelentősen csökkent az első házasságkötések száma és aránya is. Az első házasságkötés-kori életkor az elmúlt tíz esztendőben mintegy 3 évvel lett magasabb.

A válások száma 1999-ben 141 ezer volt, 3 ezerrel kevesebb, mint az előző esztendőben. Ezzel már negyedik alkalommal volt kevesebb válás, mint az azt megelőző esztendőben, követve a házasságok csökkenő számát.

M. Á.

SCHWARZ, K.: Bericht 2000 über die demographische Lage in Deutschland. (Jelentés Németország 2000. évi demográfiai helyzetéről.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2001/1. 3–54. p.

A 2000. év elején Németországban 82,2 millió ember élt, ebből 7,3 millió (9%) külföldi. Az utóbbi években a népességnövekedés lelassult: a halálozások száma tartósan magasabb volt a születésekénél (1999-ben 80 000-rel), a bevándorlások pedig egyre kisebb mértékben haladták meg a kivándorlásokat. A sok polgárháborús menekült visszatérését Boszniába és Koszovóba ellensúlyozta a német származású kitelepítettek visszatérése.

A népesség 23%-a 60 évnél idősebb, 21%-a 20 évnél fiatalabb, míg az országban élő külföldiek esetében ezek az arányok: 8, illetve 27%. További bevándorlások nélkül az elkövetkező évtizedekben gyorsuló népességcsökkenés következne be, mely hosszabb távon a 60 éven felüliek közel 40%-os arányához vezetne. Amennyiben a bevándorlás oly mértékű lenne, hogy a népességcsökkenést ellensúlyozná, az időskorúak hányada „csak” 30%-ra növekedne.

Az országon belül csökkent a népesség vándorlása az új szövetségi tartományokból a régiókba.

Csaknem 30 év óta igen nagy mértékben fogyott a házassági kedv, s ez vezetett ahhoz, hogy a ma fiatal nők és férfiak harmada várhatóan élete végéig nőtlen vagy hajadon marad. Egyre erősebben toródik ki a házasságkötési életkor is. 1998-ban 2 millió volt a házasságon kívüli együttélések száma, azonban ez a növekvő szám is elma-

rad a felnőtt korokban egyedül élők száma mögött. A házasságon kívüli életközösségeknek csak 28%-ában nevelkednek gyermekek.

Napjainkban minden harmadik házasság válással végződik, az újránházasságok egyre ritkábbak. 1998-ban a több mint 192 000 elvált pár 52%-ának volt kiskorú gyermeke. Ha a válási gyakoriság változatlan marad, egy napon minden ötödik házasságban született gyermek válási árvaságra jut.

A születések száma 25 éve csak kétharmada a generációs utánpótláshoz szükségesnek. Az 1998-as mikrocenzus szerint száz 35–39 éves nőre 143 gyermek jutott. Házasság, illetve partnerkapcsolatban élőknel 173 volt a gyermekek száma. Valamennyi 35–39 éves nő 26%-a, a házasságban élőknek pedig 13%-a gyermektelen maradt. Még rosszabb az arány a nagyvárosokban. A házasságon kívül született gyermekek aránya nyugatnémet területen eléri a 16, az új szövetségi tartományokban a 47%-ot. Figyelembe kell azonban venni, hogy e gyermekek egyharmada a szülők későbbi házasságkötése, további harmada pedig az anya más férfival kötött házassága folytán teljes családban nő fel.

A várható élettartam tovább nő, újszülött fiúk esetében jelenleg 74, lányoknál 80 év, ami az elmúlt 25 évben kerek négy év emelkedést jelent. Ennek a jelenségnek az erős hatása a nyugdíjbiztosításra, az egészségügyre és az idősgondozásra nyilvánvaló, befolyásolja azonban a munkaerő-potenciált, a családok életét, a kultúrát és a társadalom hatalmi viszonyait is.

A háztartások létszáma erősen csökkent, az egyszemélyes háztartások aránya 35%, számuk 1972 óta megduplázódott. A háztartások mintegy egyharmadát teszik ki a házasok, illetve gyermeküket egyedül nevelők. Ez az arány 25 évvel ezelőtt 46% volt. Három vagy több generációs háztartások szinte már nem is léteznek.

Az 1999-es mikrocenzus alapján a munkaképes korúak 10%-a munkanélküli, a Németországban élő külföldieknél ez az arány 18%. A 15–64 év közötti nők munkaerőpiaci részvétele a régi tartományokban 62,2% (1972: 47,7%), az újakban 73,2%. A régi tartományokban mért arány annak dacára nőtt, hogy az oktatásban való részvétel időben kitolódott, a nyugdíjkorhatár pedig csökkent. Figyelemre méltó azonban, hogy a részmunkaidőben foglalkoztatott nők (kiknek nagy hányada a megélhetéshez szükséges jövedelmet nem keresi meg, valamint megfelelő mértékű nyugdíjra nem számíthat) aránya nagyon magas.

A szerző elsősorban olyan demográfiai tényekről informál, amelyek napjainkban különös érdeklődésre tarthatnak számot. Ismételten utal arra, hogy a jelenségek tanulmányozásakor nem elhanyagolható a több mint 7 millió külföldi jelenlétének figyelembevétele.

Sz. G. S.

KYTIR, J. – WILD, H. D. – ZUSER, P.: Demographische Strukturen und Trends in Österreich 2000. (Demográfiai struktúrák és trendek Ausztriában 2000-ben.) Statistische Nachrichten, 2001/10. 732–750. p.

A 2000. évben Ausztriában közel 1500-zal volt magasabb a születések száma és az országba 17 300-zal több bevándorló érkezett, mint az előző évben. A népesség növekedése így ugyan valamivel nagyobb volt, mint 1999-ben, a '90-es évek átlagánál azon-

ban jóval alacsonyabb. A külföldi állampolgárok és hontalanok a lakosság 9,3%-át tették ki, ez több mint a kétszerese az 1997-es számnak, ami az EU polgárainak növekvő jelenlétére utal. A honosítások száma az állampolgárság megszerzésének szigorítása ellenére jóval meghaladta az 1993–1998 közötti mértéket, 3,2% új állampolgár jutott 100 osztrák lakosra. Többségük Jugoszlávia utódállamaiból és Törökországból érkezett 45 év alatti személy volt.

A nemek megoszlásában az idősebb korú nők magas hányada részben a második világháborúnak, részben a férfiak alacsonyabb várható élettartamának volt a következménye. A gyermekek és a fiatalok arányának csökkenése folytatódott: a 60 év feletti aránya 20,7%-ra emelkedett, a 15 év alatti gyermekek aránya 16,7%, a munkaképes korúaké 62,6% volt. Az élveszületések száma kismértékben emelkedett. Az egy nőre jutó átlagos gyermekszám (1,34) az EU igen alacsony, 1,45-ös átlagát sem érte el. A népesség reprodukciójához 36%-kal magasabb születési arányra lenne szükség.

Az átlagos termékenységi kor emelkedett, 2000-ben 28,2 év volt. A házasságon kívül születettek száma 1976 és 1992 között megduplázódott, majd visszaesett ugyan, de a házasságban születettek számának csökkenése miatt arányuk az összes újszülötthöz képest mégis nőtt, 2000-ben 0,8%-kal haladta meg az előző évit. A nem házasságban született gyermekek csaknem felét szüleik általában későbbi házasságkötésükkel legitimálják.

A házasságkötések száma harminc év óta tartó erős csökkenés után 1998-tól kezdődően 40 000 alatt stabilizálódott (1990-ben több mint 45 000-en kötöttek házasságot). Az első házasságok egyre magasabb életkorban kötöttek, arányuk 2000-ben is csökkenő tendenciát mutatott. Folyamatosan csökkent az osztrák állampolgárok egymás közötti házassági aránya a külföldiek és belföldiek közötti házasságkötési gyakorisághoz képest. Az 1999-es osztrák válási rekord 2000-ben megdőlt: 19 552 házasság bomlott fel, zömmel a házasság első 3–5 évében. A válási ráta 43,1%-os volt. Nőtt a válásokban érintett gyermekek száma.

A halálesetek száma öt év óta tartó csökkenés után történelmi mélypontot ért el, folytatódik tehát a fejlődés a várható élettartam növekedésében. Figyelemre méltó a fejlődés az idősebb korúaknál: egy ma 60 éves férfi várhatóan több mint 5 évvel tovább él, mint aki 1970-ben töltötte be ezt a kort. A csecsemőhalandóság évek óta 5 ezrelék alatt van, 2000-ben az előző évihez képest 10,9%-kal nőtt. Nagyon gyengén emelkedett a halvaszületések és a születés körüli (egy hetes kor előtti) halálozások száma.

A kivándorlásnál nagyobb arányú volt a bevándorlás. Az osztrák kivándorlók számára a fő célt többnyire valamely EU-tagország jelentette.

Sz. G. S.

HANIKA, A.: Volkszählung 2001: Vorläufige Ergebnisse nach Alter und Geschlecht. (A 2001-es népszámlálás előzetes eredményei életkor és nemek szerint.) Statistische Nachrichten, 2001/12. 904–909. p.

A tanulmány Ausztria népességének korszerkezetét vázolja fel a 2001-es népszámlálás még nem végleges adatainak alapján, összevetve a legutóbbi census eredményeivel.

Az ország népessége 2001-ben 8 065 465 fő, ebből a nők hányada 51,6%, az 1991-es cenzushoz képest nagyon gyengén csökkent. Az átlagéletkor 38,1-ről 39,7 évre emelkedett. Az 55 és 85 év közötti népesség korszerkezete egyértelműen kimutatja a világháborúk emberáldozatait, a gazdasági válság hatását a születések számára. A '60-as évek baby boomjának generációja ma 30–45 éves, a '70-es évek alacsonyabb, de viszonylag stabil születésszámait a '90-es évek erős visszaesése követi.

Tágabb korcsoportokat megkülönböztetve a népesség 16,8%-a 15 év alatti gyermek, 62,1%-a munkaképes korú és 21%-a 60 év feletti. 1991-ben a gyermekek aránya még 17,4%, a 15–60 év közöttieké 62,5%, a nyugdíjas korúaké pedig 20,1% volt. Az 5 évesnél fiatalabb gyerekek száma az utóbbi tíz évben drasztikusan, 9,3%-kal csökkent, nőtt azonban a 10–14 éves korosztályé 7,6%-kal, amit némiképp e korcsoport bevándorlása is erősített. A 15–19 évesek 3,3%-kal vannak kevesebben, azonban a 20–29 éves korosztály tíz év alatt a negyedével, 328 900 fővel csökkent. Az öregedési folyamat következményeként 15,7%-kal nőtt a 30 és 64 éves korosztály. A 65–69 évesek száma 15,1%-kal alacsonyabb a harmincas évek gyenge születési évei miatt. A 80–84 éves korosztály kivételével – mely az első világháború éveiben született – általában jóval magasabb az idős korcsoportok létszáma.

Az egyes tartományokban korszerkezet tekintetében nagy a különbség, nyugaton fiatalabb a lakosság, mint keleten. Az idősebbek aránya a gyengébb infrastruktúrájú, régi iparnegyedekben, a néhai keleti blokk határterületein magasabb.

Sz. G. S.

BAGAVOS, C. – FOTAKIS, C.: Demographic dimensions of labour force trends: national and regional diversities within the European Union. (A munkaezőiaci trendek demográfiai vonatkozásai: nemzeti és regionális különbségek az Európai Unión belül.) Genus, 2001/1. 83–107. p.

Az EU-ra vonatkozóan készült népesség-előrejelzések a munkaképes korú népesség lassú növekedését, majd 2010 után annak csökkenését vetítik előre. Ez alól Portugália, Luxemburg és Svédország lehet kivétel, ahol várhatóan mindvégig nő ennek a korosztálynak a száma, bár a növekedés mértéke ott is mérséklődni fog. A munkaképes korú népességben belül nőni fog az 50–64 évesek aránya. 1995-ben ez a korcsoport az összes munkaképes korúak 23–30 százalékát jelentette, 2025-ben pedig várhatóan 30–40 százalék lesz a részesedése. A magasabb érték Olaszországra, Németországra, Ausztriára és Spanyolországra, az alacsonyabb érték pedig Írországra, Svédországra és Finnországra lesz jellemző.

1995 és 2025 között a munkaképes korú népesség az EU átlagát tekintve várhatóan másfél százalékkal csökken. Országon belüli régiókat tekintve lesznek olyan területek, ahol nő a munkaképes korúak száma. Ezek közül a holland, portugál, spanyol, brit és görög régiókban várható a legnagyobb mértékű növekedés. Az EU-átlagot meghaladó mértékű csökkenést mutató területek között olasz, spanyol és német régiókat találunk.

A munkaképes korú népességben belül a 15–24 évesek aránya az EU egészét tekintve 20 százalékról 17 százalékra fog csökkenni ugyanebben az időszakban. Németország keleti és Olaszország északi területein a fiatal munkába lépők aránya 14 százalék alá csökkenhet. Ugyanitt az 55–64 évesek aránya 27 százalék fölé emelkedhet. Az új mun-

kába lépők száma portugál, dán, holland, francia és spanyol régiókban haladja majd meg a nyugdíjba menők számát.

1985 és 1995 között a demográfiai változások a legtöbb EU-országban kedvező hatással voltak a munkaerő alakulására: a munkaerőforrás esetenként nagyobb mértékben nőtt, mint a munkaképes korú népesség. Ennek két oka volt: nőtt a nők gazdasági aktivitása, és nőtt a 30–50 éves korúak száma, akikre amúgy is a legnagyobb gazdasági aktivitást feltételezve a demográfiai változások, legalábbis 2005-ig, a munkaerő növekedését eredményezik. Ez a növekedés azonban általában kisebb lesz, mint ami 1985 és 1995 között bekövetkezett. Görögország, Portugália és az Egyesült Királyság kivétel az általános növekedés alól. 2005 és 2015 között a demográfiai változások kedvezőtlenül fognak hatni a munkaerő arányának alakulására. A háttérben a „baby boom” nemzedék nyugdíjba menetele húzódik meg. Luxemburgban, Portugáliában és az Egyesült Királyságban ugyanakkor nem kell kedvezőtlen demográfiai hatástól tartani.

A fiatal (15–24 éves) munkaerő hiányával fog szembesülni Dánia, Hollandia, Ausztria és ezeknél kisebb mértékben az Egyesült Királyság és Luxemburg. A középkorú (30–49 éves) munkaerőn belül a férfiak foglalkoztatottsága már most minden EU-országban magas. Ugyanezen korosztályú nők foglalkoztatottsága a mediterrán országokban és Írországból 50 százalék körüli, ami kifejezetten alacsony. Ez várhatóan nem is fog lényegesen megváltozni 2005-ig. A munkaerő tartalmát az idősebb (50–64 éves) korosztály jelentheti, és ezen belül is elsősorban a nők.

Ami a regionális eltéréseket illeti, ez Spanyolországban és Olaszországban fog komoly problémát okozni, mivel ezekben az országokban sűrűn lakott területeket érint. A foglalkoztatáspolitikának meg kell találni a módot egyes korcsoportok aktivizálására, és emellett a munkaerő mobilitását is elő kell segíteni.

Sz. K.

JAIN, A.: Implications for evaluating the impact of family planning programs with a reproductive health orientation. (A reprodukció egészségét célzó családtervezési programok hatásának értékelése.) Studies in Family Planning, 2001/3. 220–230. p.

Az ENSZ 1994-ben Kairóban tartott Népesedési és Fejlesztési Konferenciáján felhívta a kormányok figyelmét arra, hogy a családtervezési programok kialakításánál a reprodukció egészségét biztosító szolgáltatásokra is tekintettel kell lenni. A kívánatos cél a termékenység és a népességnövekedés mérséklése helyett az lenne, hogy segítsék az egyéneket abban, hogy termékenységi célkitűzéseiket egészséges módon tudják megvalósítani. A szerző ezen cél elérése, vagy annak elmaradása alapján tartja értékelendőnek a családtervezési programokat. Az erre szolgáló index alkalmazhatóságát egy Peruban végzett panel vizsgálatban tesztelték. Az 1990-es évek első felében végzett vizsgálat ezernél több házas nőre terjedt ki.

A nők 19 százaléka két és fél éven belül legalább egy gyereket szült, és az anyák közel fele akarta is a gyereket. A tipikus családtervezési programok mind a kívánt, mind a nem kívánt gyermekek számát csökkenteni akarják. A szerző szerint a programoknak alapvetően a nem kívánt terhességek számának csökkentésére kell irányulniuk.

Amennyiben a családtervezési programnak a házastársak valamelyikének sterilizációja is részét képezi, úgy fel kell hívni azok figyelmét más módszerekre, a sterilizáció mellékhatásaira és arra is, hogy azt követően többé már nem lehet gyerekekük. Mindennek hiányában többen sajnálták, hogy ezt a megoldást választották.

A szerző a perui családtervezési programot az érintettek 75 százalékánál sikeresnek értékelte. A nők 25 százaléka nem érte el reprodukciós célkitűzését: nem kívánt terhesség következett be, megbánta a sterilizálást, terméketlennek bizonyult a vizsgálat ideje alatt. Ugyanakkor a megfigyelt nők 5 százaléka olyan kórházi kezelésre szorult, ami a terhességgel vagy fogamzásgátlók szedésével volt összefüggésben. (Fogamzásgátlók használatáról a nők több mint 40 százaléka számolt be.)

A szerző tárgyalja a termékenység és a kapcsolódó egészségügyi problémák mutatói szintetizáló index használatának előnyeit és korlátait. Elismeri, hogy az ilyen kettős megközelítésben vizsgált családtervezési programok sikere egyéb területeken tett intézkedésektől is függ (lásd oktatás, kommunikáció, tradíciók figyelembevétele). Szükség van a sokrétű feladatokat ellátni képes személyek kiképzésére.

A termékenység alakulását befolyásolni kívánó szolgáltatásoknak négy cél megvalósítására kell törekedniük: 1. megbízhatóvá kell tenni a fogamzásgátlók használatát; 2. biztonságossá kell tenni a nem kívánt terhességek kezelését, és el kell érni, hogy a kívánt terhességek biztos kimenetelűek legyenek; 3. kezelni kell a nőgyógyászati problémákat (fertőző és szexuális úton terjedő betegségek, emlő- és petefészekrák, meddőség); 4. foglalkozni kell a nők egyenlőségét gátló tényezőkkel (szexuális és házasságon belüli erőszak, leánygyermek diszkriminációja). A fejlődő országokban mindennek eléréséhez számottevő erőforrások szükségesek.

Sz. K.

MULDER, C.H. – WAGNER, N.: *The connections between family formation and first-time home ownership in the context of West Germany and the Netherlands.* (A családalapítás és az első lakástulajdon megszerzése közötti kapcsolatok Nyugat-Németországban és Hollandiában.) *European Journal of Population*, 2001/2. 137–164 p.

A családalapítás és lakáshelyzet minden országban szoros kapcsolatban vannak egymással. Az új család alapítása és különösen a gyermekvállalás miatt keletkező lakásigények befolyásolják a lakáspiacot. Más oldalról tekintve a lakáspiaci helyzet is hatással van a családalapításra: vannak, akik elhalasztják a családalapítást vagy a gyermekvállalást addig, amíg a megfelelő lakás nem áll rendelkezésükre, vagy esetleg egy meglévő lakás megkönnyíti a párok egybekelését. E kapcsolat érdekes kutatási terület lehet mind a lakáshelyzet, mind a családi ciklusok kutatói számára.

A cikkben ismertetett kutatásban a szerzők arra keresik a választ, hogy mi történik olyan helyzetekben, amikor a kedvező lakáspiac és gazdasági körülmények könnyebb helyzetet teremtenek az első lakás megszerzéséhez? Vajon együtt változik-e a lakás-szerzés és a családalapítás gyakorisága? A lakás-szerzés áttolódása a fiatalabb életkorra előidéz-e a családi életciklus hasonló változását?

A szerzők a fenti kérdésekre keresik a választ a két országra adatain alapuló kutatásukban. A vizsgálat retrospektív adatok alapján kiterjedt az 1920 és 1960 évek között született kohorszokra, és a lakásszerzés és családi események összefüggéseire a kutatásba vontak 40 éves koráig. Nyugat-Németország és Hollandia együttes vizsgálata azért is érdekes, mivel e két ország eltérő utat járt be a lakáshoz jutás mai rendszerének kialakulásában, illetve eltérő volt a lakásszerzést támogató pénzügyi rendszer is. A vizsgálat mintája arra is lehetőséget nyújtott, hogy ne csak az országok közötti különbségeket, hanem az időbeni változásokat is ki lehessen mutatni. A fő kérdés tehát az volt, vajon a párok törekszenek-e szinkronba hozni családi eseményeiket a lakáshelyzet lehetőségeivel.

A korábbi angol vizsgálatok eredményétől eltérően a szerzők azt állapítják meg, hogy sem Nyugat-Németországban, sem Hollandiában nem találtak bizonyítékot arra, hogy valamiféle törekvés lenne a lakáspiaci lehetőségek és a családalapítási események szinkronizálására. Ellenkezőleg, az események alkalmanként az ellenkező, nem várt irányba mozdultak. A tendenciákban különbségek voltak felfedezhetők az országok, de a kohorszok között is.

Természetes, hogy a legtöbb pár lakástulajdonos szeretne lenni már a családalapítás vagy az első gyermek megszületése előtt. E azonban csak a párok egy kisebb részének adatik meg, s ez a helyzet különösen Németországra jellemző. Hollandiában a párok egyre nagyobb hányada rendelkezik önálló lakással már a gyermekvállalás előtt. A növekvő lehetőségek következtében Hollandiában folyamatosan csökkent a fiatalok átlagéletkora az első lakás megszerzésekor. Németországban a lakáspiac és a pénzügyi szabályozók nem segítették ugyanezt.

Igaz, hogy a párok egy része elhalasztotta a gyermekvállalást addig az időpontig, amíg az önálló lakás lehetősége valóra vált. Ez a halasztás azonban csak azoknál a pároknál volt megfigyelhető, akiknek a belátható jövőben oldódott meg a lakásproblémája, így a halasztás valójában csak rövid távú volt. Azok a párok, akik a közeli időben nem remélték lakáshelyzetük megoldódását, inkább a családalapítás mellett döntöttek, s elfogadták, hogy lakáshelyzetük csak a későbbiekben rendeződik. Valójában a lakásszerzés későbbi rendezése kisebb hatással van az emberek életére, mint amit a gyermekvállalás elhalasztása okozhat. A fiatalok lakásszerzésének elhalasztása vagy e folyamat elnyújtása azt a lehetőséget is biztosítja a fiatalok számára, hogy rugalmasan alkalmazkodjanak a lakáspiac változásaihoz, és anyagi helyzetük alakulásához.

A kutatás érdekes eredményei ellenére bizonyos korlátokkal rendelkezik. A megállapításokat csak az országok és kohorszok közötti különbségekből vonhatták le, ahelyett, hogy direkt megfigyelésekre támaszkodtak volna. Az események időbenisége nem jelenti szükség szerint az okozati összefüggések meglétét, ehhez a döntési folyamatok vizsgálatára lett volna szükség.

Az országok és a kohorszok közötti különbségek más, nem vizsgált tényezőkből is következhetnek. Így például nem volt lehetőség a reáljövedelmek változásának vizsgálatára sem.

ROSE, A. de – RACIOPPI, F.: *Explaining voluntary low fertility in Europe: a multilevel approach.* (Az európai vállaltan alacsony termékenység magyarázata: többoldalú megközelítés.) *Genus*, 2001/1. 13–32. p.

Az európai országokban ma az alacsony termékenység megjelenik a kétgyermekes családmódelben, az egy gyermeket vállalók arányának állandósulásában és a gyermektelenek számának növekedésében. Utóbbi alól a mediterrán országok kivételek, de észak- és kelet-európai jellegzetességekről is beszélhetünk.

A szerzők az EGB-országokban az 1980-as évek végén és az 1990-es évek közepén végrehajtott egységes fogalmakat használó termékenységi és családmegfigyelésekre alapozzák a vizsgálatukat. Tekintettel arra, hogy az egyes országokban a megfigyelés eltérő időpontban (1988–1996) történt, az adatok némileg heterogének, amit azonos csoportok (részminták) kiválasztásával ellensúlyoztak. Ily módon csökkent a mintanagyság, de javult az országok közti összehasonlíthatóság.

A ténylegesen tapasztalható arányoktól eltért a válaszadók között a gyermeket nem kívánók és a csak egy gyermeket kívánók aránya. Az egy gyereknél többet nem tervező nők aránya Németországban, Ausztriában, Belgiumban és Franciaországban volt a legmagasabb. A skandináv országokban a fiatal és idős kohorszok egészen másképp vélekedtek erről. A kelet-európai országokban a fiatalabb nők általában kevesebb gyereket terveznek, mint az idősebbek. A gyereket egyáltalán nem kívánók aránya az országok többségénél csak néhány százalékot tesz ki. A fiatal belga és lengyel nők ezzel szemben nagyobb arányban kívánnak gyereket, ezért ők kivételt jelentenek.

A gyermeket nem kívánók között több a párkapcsolatban élő, magasabb iskolázottságú, városlakó és vezető állású nő. Ebben a vonatkozásban az is szerepet játszik, mennyire gyakorolja valaki a vallását. Végül a megélt családmódel is befolyásoló tényező: az egyetlen gyerekként felnőtt lányok maguk is csak egy gyermeket kívánnak szülni.

Európai módelről nem beszélhetünk. Ennek oka a nők országonként eltérő vállalt termékenysége mellett az eltérő társadalmi, gazdasági és kulturális háttérben is keresendő. Mindezen tényezők hatását 15 változóra kiterjedő főkomponens elemzésben vizsgálták. A vizsgálatba vont tényezők összes magyarázó ereje 70 százalék volt. Maguk a tényezők két csoportba foglalhatók: modernizáció (ami a társadalmi-gazdasági fejlődést jelzi) és a nemek közti egyenlőség. Az alacsony vállalt termékenységet elérendő célnak tekintő nők aránya azokban az országokban volt magas, ahol megkésett a modernizáció és a nők kedvezőtlen megkülönböztetésben részesülnek. Ilyenek a mediterrán országok: Olaszország és Spanyolország. A kettős skála ezzel ellentétes mezőjében helyezkednek el a skandináv államok: Norvégia és Svédország.

A többoldalú megközelítést alkalmazó módelre épülő elemzés nyitva hagy bizonyos kérdéseket. Módszertani szempontból az egyedi célnak megfelelő hierarchikus csoportosítást (klaszterezést) kell végezni. A legtöbb szociológiai és demográfiai megfigyelésből hiányzik a többoldalú megközelítés, noha ez fontos lenne. Problematikus az olyan elméleti keret kialakítása, amely alapot ad a megfelelő mutatók kiválasztásához. Végül a termékenység, valamint a gazdasági és társadalmi tényezők közti kapcsolat egyértelmű definiálására is szükség lenne – ugyanezen elméleti kereten belül.

Sz. K.

SCHERBOV, S. – VLANEN, van H.: Marriage and fertility in Russia of women born between 1900 and 1960: a cohort analysis. (Az 1900 és 1960 között Oroszországban született nők házasságkötése és termékenysége: kohorsz elemzés.) European Journal of Population, 2001/3. 280–294. p.

A vizsgálat az 1994. évi mikrocenzus során a nők életútjáról gyűjtött retrospektív adatokra épült. Az 1900 és 1960 között Oroszországban, illetve a Szovjetunióban született nőknek szülőképes életkorukban éhínséggel, háborúkkal és azok következményeivel kellett megküzdeniük. A háborúk idejéről hiányoznak a népmozgalmi nyilvántartások, viszont a mostani megfigyelés során ezen válságidőszakok termékenységéről is megkérdezték a nőket. (A mikrocenzus 5 százalékos mintát használt, és a kérdéses időszakban született nők száma 2,2 millió volt.)

Oroszországra hagyományosan jellemző a korai, 22–23 éves korban kötött házasság. A kohorsz vizsgálat az 1920-as évek első felében születetteknél mutat magas értéket (25 év), ami mostanra 22 év alá esett. Nyugat-Európában magasabb a házasságkötési életkor, és újabban még emelkedik is. A soha nem házasodott nők aránya az időszak nagyobb részében, 8–10 százalék között alakult. Az utóbbi időkben egyre gyakoribb az életjárási kapcsolat, és a közvélemény is inkább elnéző ebben a vonatkozásban.

A II. világháború hatása jól érzékelhető a házasságkötések, valamint az özvegyek számának alakulásában. Az 1920-ban született kohorszban a házas nők arányának emelkedése 1940 és 1944 között megállt, és 40 éves korukban is csak 70 százalékuk volt házas. Az 1910-ben született kohorsz tagjainak 30 éves korukban 4 százaléka volt özvegy, míg öt évvel később ennek a generációnak mintegy fele elvesztette a férjét.

A fiatalabb kohorszokban gyorsan emelkedik a válás valószínűsége. A legfiatalabbaknál 26 éves kor után állandósul a válási arány. Ennek oka nem a válások csökkenése, hanem az újraházasodás, ahol egyre kevésbé akadály a meglévő gyerek – ahogy magát a válást sem akadályozza meg a gyerek megléte. Az 1990-es években a házasságoknak közel fele felbomlott, és a házasoknak egynegyedét az újraházasodottak adták.

A kohorsz termékenység kisebb időbeli ingadozást mutat, mint a házasságkötés. A befejezett termékenység csökkenő tendenciájú: az 1900-ban születetteknél 2,9, míg az 1960-ban születetteknél 1,7. A korszpecifikus termékenységnek az anya születési éve szerinti alakulása egyes kohorszoknál torzult, esetenként bimodális görbét követ. A fiatalabb kohorszoknál a korszpecifikus termékenység görbéje kifejezett csúcsot mutat, és a legnagyobb termékenységre vonatkozó modális életkor alacsonyabb, mint a legidősebb generációknál.

Az egygyermekes anyák jóval később kötöttek házasságot, mint a háromgyermekesek. Más megfogalmazásban: mennél alacsonyabb a befejezett termékenység, annál magasabb a nők házasságkötési életkora. A házasságkötés után általában egy éven belül megszületik az első gyerek, míg a második, illetve harmadik gyerek 5–5 éves kiséssel következik és ez minden generációra jellemző. A nők ma az egy- vagy kétgyermekes családot részesítik előnyben, és 30 éves koruk előtt befejezik a termékeny életszakasukat.

Sz. K.

SANTOW, G. – BRACHER, M.: *Deferment of the first birth and fluctuating fertility in Sweden.* (Az első gyermekszülés elhalasztása és fluktuáló termékenység Svédországban.) *European Journal of Population*, 2001/4. 343–363 p.

A fejlett országokban az utóbbi húsz esztendőben tapasztalt termékenységsökkenés együtt járt azzal is, hogy az első gyermek egyre későbbi anyai életkorban született meg. A házasságkötési életkor emelkedésén keresztül fejtette ki hatását számos olyan tényező, mint a nők változó szerepe, a családon kívüli tevékenységek jelentőségének növekedése, a nők iskolai végzettségének emelkedése, a növekvő munkavállalási lehetőségek kialakulása, a nők fokozott részvétele a munkaerőpiacon, valamint a szexuális forradalom térnyerése párhuzamosan hatékony fogamzásgátlók elterjedésével. A felsorolt tényezők általában az egyén szintjén fejtik ki hatásukat. Ugyanakkor a tényezők egy része társadalmi szinten is kifejtheti hatását. A szerzők példának a munkanélküliséget említik: a munkanélküli egyén körülményeit – és így gyermekvállalási döntését – e tény befolyásolhatja. Ugyanakkor a társadalom nem munkanélküli többségét annak ismerte és tudata befolyásolhatja, hogy tisztában van azzal, az emberek egy részének nincs munkája.

Svédországra is jellemző a későbbi gyermekvállalás, sőt azon országok körébe tartozik, ahol ez korábban következett be. A fejlett országokban tapasztaltakkal ellentétben az 1980-as években a termékenység még emelkedett is a '90-es évek csökkenését megelőzően. A szerzők cikkükben az első gyermek megszületésének időzítését vizsgálják az 1966–1992 közötti időszakban. A vizsgálat céljára egy modellt állítottak fel, amely mind az individuális, mind a társadalmi körülményeket igyekszik figyelembe venni, hogy kimutassák, az első gyermek megszületésének időzítése mennyire válasz a változásokra. Ugyanakkor nem csak az első gyermek születésének időzítését vizsgálták, hanem azt is, hogy ez miként befolyásolja naptári termékenységet.

A vizsgálatot születési kohorszokként és azok viselkedésének összehasonlításával végezték. Az összehasonlítások elején kiderült, hogy azonos irányú változások mögött időszakonként más és más körülmények húzódnak meg. Az 1949–54 között születettek termékenységsökkenése a tizenéves kor végén a terhességmegszakítások elérhetővé tételével magyarázható, majd az 1955–59. évi kohorszok termékenységsökkenése a szexuális oktatás bevezetése és a modern fogamzásgátlók terjedésének hatására következett be.

A családtervezés hatékonyságának térnyerése olyan tényezők hatását is érvényre juttatja, amelyek a termékenység szezonálisának fokozódásához vezetnek. Ilyenek például a gyermek vélt vagy valós iskolai előnyei (pl. ha az év elején születik a gyermek, akkor az osztályban az érettebbek közé fog tartozni), vagy a gyermeknevelés terén vélt előnyök (pl. az év elején született gyermekkel az anya két nyarat tud otthon tölteni, aminek jelentőségét Svédországban az éjjelek-nappalok jelentősen eltérő hossza miatt nehéz vitatni).

Ugyancsak fontos tényező a családi állapot szerint specifikus termékenységi arányszámok eltérése is. A fiatalok körében a házások termékenysége a legmagasabb, azt követi az együtt élők majd a hajadonok termékenysége. A fiatalok növekvő arányú felsőfokú iskolai végzettsége elsősorban a tanulmányok végzésének időszakában a házasságok helyett az együttélést helyezte előtérbe, ami önmagában is a fiatalok termékenysége csökkenéséhez vezet.

Ugyancsak a kutatás tárgyát képezte, hogy miként hathatott a termékenységre, az első gyermek megszületésére a nemzetgazdaság helyzete. Várhatóan a munkanélküliség emelkedése a fiatalkori termékenység csökkenéséhez vezethet. Ettől eltérően az adatok azt mutatják, hogy a gyermekvállalásra nem a nemzetgazdaság helyzete, hanem a szülők anyagi körülményei, ezen belül is a megelőző két esztendőben akkumulált összeg mértéke van hatással. Ez a hatás nem csak a termékenység és az akkumuláció között, hanem az akkumuláció és az első együttélés között is fellelhető. A szerzők érdekesnek tartják, hogy az első munkába lépést követő két éves felhalmozási időszak hossza meg egyezik a Norvégiában tapasztaltakkal.

M. Á.

CARLSON, M.J. – CORCORAN, M.E.: *Family structure and children's behavioural and cognitive outcomes*. (Családszerkezet és hatása a gyerekek viselkedésére és szellemi képességeire.) *Journal of Marriage and Family*, 2001/3. 779–792. p.

A szerzők az amerikai fiatalok longitudinális megfigyelésének az anyákra és gyermekeikre egyidejűleg vonatkozó adatait elemezték. A vizsgálat lezárásakor a gyerekek 7–10 évesek, azaz általános iskolás korúak voltak. A gyerekek viselkedését az anyák beszámolóí alapján minősítették, míg a szellemi képességeket a számtan és az olvasás terén elért eredmény alapján értékelték. A vizsgálat független változói voltak a család-szerkezet, az anyagi helyzet (azaz a család jövedelme), a gyerekek szocializációja (tekintettel az otthoni környezet pozitív érzelmi és értelmi hatására), stresszhelyzetek (amit a család felbomlása vált ki), a gyerekek jellemzői (kisebbséghez tartozás, nem stb.), az anya demográfiai jellemzői (életkor, iskolázottság stb.), az anya pszichológiai állapota (depresszió, életvitel).

A mintát alkotó gyerekek több mint fele a megfigyelés teljes időszakában kétszülős családban élt. Több mint háromnegyed részük fehér (nem afro-amerikai vagy nem spanyol-amerikai) volt. Az anyák átlagos életkora az első gyermek születésekor 22 év volt. A mindvégig kétszülős családok jövedelme kereken kétszerese volt a csonka családokénak.

Az egyszülős családban felnövő gyerekeknél gyakoribbak voltak a viselkedési problémák, mint azoknál, akik születésüktől fogva teljes családban éltek. Ennek nagyrészt a gyermeküket egyedül nevelő anyáknál fellépő depresszió volt a kiváltó oka, ami a mindennapi stresszhelyzetek hatására lép fel. Az ilyen helyzetben levő anyák kevésbé képesek hatékony szülői szerepet vállalni és pszichológiailag is labilisabbak. A gyerekek viselkedési problémái és a családi jövedelem között szignifikáns kapcsolat mutatkozott: az alacsonyabb jövedelmű családok gyerekeinél az átlagot tekintve több viselkedési probléma jelentkezett, mint a magasabb családi jövedelemmel rendelkezőknél.

A kiegyensúlyozott otthoni környezet mellett kevesebb viselkedési problémát tapasztaltak a gyerekeknél. Lányoknál és testvéreknél ritkábbak voltak a viselkedési problémák, mint fiúknál és egyetlen gyerek esetében. Ami a több gyereket illeti, az irodalom ennek ellenkezőjéről számol be. A szerzők az anyák beszámolóira támaszkodtak, és úgy gondolják, hogy több gyereknél megoszlott az anyák figyelme, és nem tudatosultak bennük a viselkedési problémák.

A csonka családban felnövő gyerekeknél gyakoribbak voltak az olvasási nehézségek. Ennek mértéke az ilyen családban töltött idő hosszával együtt emelkedett. Az olvasási nehézségek előfordulása jelentősen csökkent az anyák magasabb iskolázottsága esetén. Az alacsony családi jövedelem, minden mástól függetlenül, számottevő és negatív hatással volt az olvasási problémákra. Ezt valamelyest ellensúlyozni tudta az ismereteket közvetítő családi környezet. Lányoknál és elsőszülött gyerekeknél ritkábban adódott olvasási nehézség.

A csonka családokban felnövő gyerekeknél számolási nehézségek is jelentkeztek. Az anyák iskolázottsága ilyenkor is a nehézségeket mérséklő hatású volt. Alacsony családi jövedelem esetén több számolási nehézséget tapasztaltak. Az afro-amerikai családok gyerekeinél gyakoribb számolási nehézségekről számoltak be. A magasabb családi jövedelem és a kedvezőbb otthoni környezet ezeknél a családoknál is mérsékelte az ilyen problémát.

A szerzők úgy értékelik a vizsgálat eredményeit, hogy a családszerkezet alapvetően a családi jövedelmen keresztül érezteti hatását a gyerekek viselkedése és tanulása területén. Az anyák magasabb iskolázottsága és kedvező pszichológiai állapota ugyanakkor általában csökkenti a gyerekek ilyen természetű nehézségeit.

Sz. K.

HANK, K. – TILMANN, K. – WAGNER, G.G.: Ausserhäusliche Kinderbetreuung in Ostdeutschland vor und nach der Wiedervereinigung. Ein Vergleich mit Westdeutschland in den Jahren 1990–1999. (Intézményes gyermekgondozás Kelet-Németországban az újraegyesítés előtt és után. Az 1990–1999 közötti időszak összehasonlítása Nyugat-Németországgal.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2001/1. 55–65. p.

Az egykori NDK gyermekgondozási intézményei egyrészt hozzájárultak a kisgyermekes anyák munkába állásához, másrészt biztosították a gazdaság munkaerő-szükségletét, s ezzel sok nő igényeit elégítették ki. A nyugatnémet gyakorlatban a gyerekek ellátása elsősorban a család, ezen belül is az anyák feladata volt és ma is az, a megfelelő intézményrendszer hiánya miatt is.

Az NDK szociális vívmányaként emlegetik gyakran ma is a gyermekintézmények hálózatának kiépítettségét. Bölcsődétől a napköziig rendelkezésre álltak az intézmények mindenkinek, aki igényelte. A nyitvatartási idő igazodott az édesanyák munkaidejéhez, indokolt esetben akár vasárnap is megoldható volt az elhelyezés, a napközik a szünidőben is üzemeltek. Az egész napos ellátásért a szülők minimális díjat fizettek. A bentlakásos intézmények különösen olcsók voltak. Szinte minden intézmény az állam kezelésében állt, 12% volt üzemi, 164 intézet pedig egyházi fenntartású.

Az újraegyesítés után pénzügyi problémák miatt különösen a napközik kerültek rossz helyzetbe, összességében azonban az ellátottság a félnapos óvodák kivételével 1994-ben magasan a nyugatnémet kvóta felett volt. Megjegyzendő azonban, hogy a születések száma az új szövetségi területen az egykori NDK-hoz viszonyítva a felére esett vissza.

A szerzők a berlini Német Gazdaságkutató Intézet társadalmi-gazdasági vizsgálatainak (SOEP) adatai alapján elemzik a kelet- és nyugatnémet háztartások gyermek-

elhelyezési gyakorlatát 1990 és 1999 között. A bölcsődében elhelyezett gyermekek aránya a keletnémet területeken 1990–1992-ben 60%-os volt (ebből egész napos elhelyezés: 45–50%), 1993-tól kezdett rohamosan visszaesni, a '90-es évek végére 30%-ot (egész napos elhelyezés: 15%) ért el. Az óvodai (félnapos) elhelyezés aránya viszonylag egyenletesen és csekélyebb mértékben csökkent, az 1990-es 98%-ról nyolc év alatt a nyugatnémet arányhoz közelítő 89%-ra. Egész napos óvodai elhelyezések tekintetében azonban az arány 80%-ról 50%-ra esett vissza. A 7–11 éves gyermekek napközi otthonos ellátása 35%-ról csupán 25–30%-ra csökkent.

A nyugatnémet területen ugyanebben az időszakban az arányok nem módosultak: bölcsőde: 6%, óvoda: 80–85%, napközi: 30%.

A vizsgálatok eredményeiből két következtetés vonható le. Egyrészt a bár csökkent, de a nyugatnémet arányokhoz képest még mindig kedvezőbb keletnémet lehetőségek a nyugatnémettől eltérő képet mutatnak az anyaság és a munkavállalás összeegyeztetéséről. A lehetőségek kihasználása azonban a keleti munkaerőpiac helyzete miatt nem teljes: az 1992 óta 3 évre meghosszabbodott gyermekgondozási szabadság és különösen a magas női munkanélküliség miatt a kicsik ellátása inkább az anyák feladatkörébe került. Ebből adódik a másik következtetés: félő, hogy így további férőhelycsökkentésre kerül majd sor a gyermekintézményekben, és a nők munkához jutásának kedvezőbb feltételei esetén ezek már nem állnának rendelkezésre a szükséges mértékben.

Sz. G. S.

AURELU, E. – BALDAZZI, B.: *Gender differences in the elderly population: different satisfaction levels in selected spheres of life.* (Nemek közötti különbségek az öregkorú népességben: eltérő mértékű elégedettség az élet különböző területein.) *Genus*, 2001/2. 103–122. p.

Olaszországban – mint számos más fejlett országban – a népesedési trendeket a születések számának csökkenése és a várható átlagos élettartamok növekedése jellemzi. Fenti folyamatok az öregkorú népesség létszámának és népességben belüli arányának emelkedéséhez vezettek. 1999-ben Olaszországban a 65 éves és idősebb népesség aránya az össznépességben belül 17,6 százalék volt már.

Az öregkorúak körében lejátszódó folyamatok különböző társadalmi hatásokkal járnak: általánosságban javul egészségügyi állapotuk, növekszik az általuk képviselt vásárlóerő tömege stb. A kronológiai és a biológiai életkor megkülönböztetésének jelentősége nő, új fogalom a szociális életkor. A kronológiai életkor alapján határozzuk meg általában az egyes életciklusokat: pl. az iskolakötelező kor kezdete és vége, a munkaképes kor kezdete és vége, s ezeket általában a jogszabályok is tükrözik. A családi szerepek is a kronológiai életkorhoz kötődnek, de társadalmi konszenzus alapján alakulnak ki: pl. hány éves korban kötnek házasságot, hány éves korban szülnék gyermeket stb.

Az élettartam meghosszabbodása és különösen az időskorúak egészségügyi-fizikai állapotának javulása ellentmondáshoz vezethet a kronológiai életkorhoz kapcsolható társadalmilag elismert életciklus határok és az időskorúak biológiai képességeinek összevetésében. Az idősök hosszabb várható élettartamuk és javuló egészségügyi állapotuk következtében többre, másra képesek, mint elődeik.

Jelen kutatás arra terjed ki, hogy a különböző nemű, életkorú és társadalmi osztályhoz tartozó időszerűk körében mennyire válik el egymástól a kronológiai és a szociális életkor, másként fogalmazva, az időszerűk milyen mértékben tudnak megfelelni a biológiai életkorukban elvárt szerepüknek.

A vizsgálathoz az indikátorok négy csoportját alakították ki:

- a szubjektív megelégedettség mutatói, amelyek a gazdasági helyzetüket, az egészségi állapotukat, a szabadidő eltöltését, a baráti és családi kapcsolatok alakulását értékelték,
- a szubjektív értékelés mutatói, amelyek a család gazdasági helyzetének változását és jelen gazdasági helyzetét, a megkérdezett egészségi állapotát értékelték,
- az objektív helyzet mutatói, melyek a jövedelem forrásait, a szabadidős tevékenységeket, a társadalmi aktivitást értékelték,
- a társadalmi-gazdasági helyzet mutatói, amelyek az életkorról, iskolai végzettségről, családi állapotról, családtípusról, gazdasági aktivitásról és a területi jellemzőkről tartalmaztak információkat.

A fenti kérdések együttes vizsgálata alapján az időszerűk négy csoportját azonosították az alábbiak szerint:

Passzív elfogadók: Ebbe a csoportba tartozik a nők 51, a férfiak 58 százaléka. Az jellemzi őket, hogy nincs semmilyen kifejezett érdeklődésük, háztartásukon kívül nem fejtenek ki semmilyen lényeges aktivitást, nem követik a politikai eseményeket, és nem vállalnak semmilyen önkéntes munkát. Általában alacsony iskolai végzettség, dél-olaszországi lakóhely jellemzi őket és a kis és a közepes lélekszámú településeken élnek. A passzív elfogadó nők általában házasok, többségük 75–79 éves, általában napi 3 órát néznek televíziót, nincs semmilyen komolyabb betegségük, de ennek ellenére nem érzik jól magukat. Általában elégedettek életükkel. A férfiak 75 évesek vagy idősebbek ebben a csoportban, főleg a baráti körben töltik szabadidejüket és elégedettek életükkel.

A második csoport az új iránt fogékonyak és elkötelezettek csoportja. Ide tartozik a nők 9, a férfiak 14 százaléka. A legfőbb jellemzője e csoportnak az igen erős társadalmi elkötelezettség, amely megnyilvánulhat a vallásosságban, önkéntes munkában, politikai feladatvállalásban vagy más, hasonlóan aktív tevékenységben. Szabadidejüket hatékonyan tervezik, s e téren az elégedettség jellemzi őket. Rendszeresen olvasnak újságot, könyveket, nyaralnak, és utazásokon vesznek részt. Közép- vagy felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkeznek és Észak-Olaszországban élnek. A nők általában 65–74 évesek, a férfiak többsége a 65–69 évesek csoportjába tartozik. A nők általában egyedülállóak és a kis- és közepes lélekszámú településeken laknak. A férfiak között inkább a házas családi állapotúak vannak többségben.

A harmadik csoport tagjainál a család és a családi otthon áll a középpontban. A nők 18, a férfiak 22 százaléka tartozik e csoportba. Az élet minden területén a nagyfokú elégedettség és a jó gazdasági helyzet jellemzi őket. Nagyfokú elkötelezettség a család iránt ugyancsak jellemző. A férfiak érdeklődnek a politika, az önkéntes munka, társadalmi élet iránt, sokat olvasnak. Ez a nőkre nem jellemző. Mind a nők, mind a férfiak magas iskolai végzettségűek. A férfiak általában kereső tevékenységet végeznek, ez is hozzájárul ahhoz, hogy anyagi helyzetüket jónak ítélik. Elégedettek munkájukkal, egészségükkel és gazdasági helyzetükkel. Magas iskolai végzettségűek és az 50 ezer főnél

népesebb városokban laknak. A nők főleg Északkelet-Olaszország 50 ezer lakosánál nagyobb városaiban laknak.

A negyedik csoport az igen öregek csoportja. Ezek közé tartozik a férfiak 7, a nők 21 százaléka. Az igen idős korúak jellemzője a betegségek jelenléte és az elégedetlenség az élet sok területén. A csoport női tagjai közül az idősebbeket a kedvezőtlen gazdasági helyzet, a csökkenő jövedelem és az önálló lakás hiánya jellemzi.

Fenti csoportosítások közelebb vezethetnek az időskorúak különböző csoportjaiban a specifikus problémák megértéséhez és a körükben kialakítandó életstratégiák elősegítéséhez.

M. Á.

LUSYNE, P. – PAGE, H. – LIEVENS, J.: *Mortality following conjugal bereavement, Belgium 1991–96: The unexpected effect of education.* (Halandóság a házastárs halála után Belgiumban 1991–1996 között. Az iskolai végzettség nem várt hatása.) *Population Studies*, 2001/3. 281–289 p.

A társ elhalálása minden ember életében megrázkódtatás, amely helyzet az életben maradt partnernél magasabb halandósági rizikót is jelent. Ezt a tényt számos tanulmányban igazolták már. Több szerző azt is kimutatta, hogy a halandósági rizikó emelkedése eltérő lehet a különböző nemek, korcsoportok között, de attól is függ, hogy mennyi idő telt el a partner halála óta. Néhány tanulmány a társadalmi csoportok közötti különbségek kutatására is kitért. A szerzők jelen cikkükben az iskolai végzettség differenciáló hatását tanulmányozzák.

A tanulmány az 1991. évi belgiumi népszámlálást követő öt esztendő népmozgalmi eseményeit vizsgálja. A kutatás mintegy 55 ezer férfi és 141 ezer nő adataira terjed ki, akik a népszámlálás időpontjában éltek, házas családi állapotúak voltak, a 30–84 évesek csoportjába tartoztak, és a népszámlálást követő 5 éves időszakban megözvegyültek. A vizsgálatból kimaradtak azok a személyek, akik a házastárs halálát követően igen rövid időn belül elhaláloztak, így kuszóbbólva ki az együttes baleseti halálozás esetleges torzító hatásait.

A vizsgálat általános megállapításai egybeesnek a korábbi kutatások eredményeivel. A megözvegyültek halandósági rizikója minden korcsoportban, és mindkét nemnél magasabb, mint akik családjában hasonló tragédia nem következett be. Újabb eredmény, hogy az özvegyülés halandóság-növelő hatása erősebb az eseményt követően, és erősebb a fiatalabb korcsoportokban a férfiak körében, mint a nőknél.

A vizsgálat eredményei alátámasztják a korábbi finn vizsgálat eredményeit, miszerint az iskolai végzettség magasabb szintje nem mérsékli a halandóság rizikóját. Ezen túlmenően, ha a megözvegyülés óta eltelt időtartam szerint vizsgáljuk a kérdést, ha távolabb kerülünk a megözvegyülés időpontjától, a magasabb iskolai végzettségűek csoportjában a többlethalandóság szintje még emelkedik is, az általános csökkenő tendenciával szemben. E váratlan eredményre nagyon nehéz magyarázatot találni. A szerzők arra gondolnak, hogy a halálesetet követő időszakban a hátramaradtnak elsősorban a megértésre van szüksége, a későbbi időszakban azonban a társadalmi kapcsolatok jelentősége emelhető ki.

Vélhetően az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében az érzelmi támogatás, amely elsősorban a családi közösségen belül válik valóra, sokkal hatékonyabban működik. A magasabb iskolai végzettségűek csoportjában a társadalmi támogatás rendszere szélesebb körű, bonyolultabb, s ennél fogva feltehetően nem is képes az emocionális támogatást krízis helyzetekben, mint a házastárs elvesztése, a szükséges szinten biztosítani.

Egy másik magyarázata az lehet a dolgoknak, hogy a kivételes események feldolgozási mechanizmusában is különbségek lehetnek a különböző csoportokban, más a dolgok leereagálási módja, nincsenek eltanulható példák a követendő magatartásra stb. Az is közrejátszhat a különbségek kialakulásában, hogy a szociális környezetet alkotó személyek, akiknek feladatuk lenne a szükséges támogatás biztosítása, nincsenek kellően felkészülve e feladatra. Mindezek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a magasabb iskolai végzettségűek csoportjában, ahol e rendkívüli események bekövetkezése ritkább, nincsenek felkészülve a szükséges támogatás megadására. Ezt támasztja alá a fiatalabbak magasabb többlet-halandósága is.

Ugyancsak magyarázat lehet a magasabb iskolai végzettségűek többlet-halandóságára, hogy a házastárs halála némileg más hatással van a hátramaradottra, mint az alacsonyabb iskolai végzettségűek csoportjában. Az iskolázottabbak körében feltehetőleg magasabbak a pszichológiai és a házasságon belüli bensőséges társas kapcsolatok iránti igények, melyeknek elvesztése végzetes hatásokat is kiválthatnak.

Összefoglalva a szerzők azt a megállapítást tették, hogy annak ellenére, hogy a magasabb iskolai végzettségűek halandósága általában alacsonyabb, a házastárs halála esetén az alacsonyabb halandóságot eredményező mechanizmusok nem működnek.

M. Á.

GAMINIRATNE, W.K.: Recent developments in causes of death statistics in Australia: automation and multiple cause coding. (A halálóki statisztika újabb fejleményei Ausztráliában: automatizálás és többes halálóki kódolás.)

Az Ausztrál Statisztikai Hivatal 1997-tel kezdődően a halotti bizonyítványon szereplő valamennyi, a halálhoz vezető okot kódolja, és ezek közül számítógépes program választja ki az alapvető halálókokat. A szerző 1901-ig visszanyúlva áttekinti a korábbi gyakorlatot, majd az új rendszer előnyeit és korlátait tárgyalja.

Az elmúlt évszázadban Ausztráliában lényegesen átalakult a halálókok gyakorisági sorrendje, és az elhaltak átlagos életkora is változott. A születéskor várható átlagos élettartam férfiaknál az 1902. évi 55 évről 1996-ig 74 évre emelkedett. A nők körében 59 évről 84 évre nőtt a mutató értéke. Ugyanekkor csökkent a fertőző betegségek által kiváltott halálozások száma, nőtt a degeneratív és az emberi tevékenységgel kapcsolatos okok miatti halálozások száma. Az összes halálozás háromnegyedét a 65 éves kor felett meghaltak, míg az összes halálozás mintegy egynegyedét a 85 évesnél idősebb korban meghaltak teszik ki. Az idősök között a leggyakoribb halálókok a rák, a reumatikus szívbetegségek és az idegrendszeri betegségek.

Az 1997-ben Ausztráliában regisztrált halálozások 18 százalékánál csak egy halálókot jelöltek meg. A halálozások több mint 50 százalékánál két vagy három, míg 12 százalékuknál öt vagy több halálókot került feljegyzésre. Az egyes betegségek eltérő

arányban szerepeltek úgy, mint alapvető és egyéb kapcsolódó halálokok. Amikor a rák szerepelt a halotti bizonyítványban, az az esetek 68 százalékában alapvető halálokot jelentett. Amikor reumatikus szívbetegségeket vagy idegrendszeri betegségeket tüntettek fel, ezek az esetek 58, illetve 56 százalékában alapvető halálokot jelenthettek. A fertőző betegségek és a magas vérnyomás alapvető halálökként való megjelenése nem érte el ezen betegségek halotti bizonyítványban való előfordulásának 10 százalékát. Ausztráliában különben közel azonos gyakorisággal a rák és a szívbetegségek a vezető halálok.

A több halálok számítógépes kódolásának számos előnye van. Megfelelően kialakított rendszerben az adatok gyorsabban dolgozhatók fel és részletesebb adatösszeállítások készíthetők, mint a korábbi kézi feldolgozás mellett. Hosszú távon jelentős költségmegtakarítást lehet elérni a munkavégzéshez szükséges személyzet számának csökkenése révén. További előny, hogy pontosabb adatokat lehet kapni és ezekre alapozva kiterjedt járványügyi és demográfiai kutatás végezhető. A Betegségek Nemzetközi Osztályozásának újabb változatára való áttérés és a fordítókulcs kialakítása is egyszerűbb lesz. A rendszert alkalmazó országok körének bővülésével a nemzetközi összehasonlítás lehetősége is nőni fog.

Az egyetlen alapvető halálokot feljegyző rendszer egydimenziós képet ad a halálhoz vezető állapotról. A több halálokot feldolgozó rendszer végül is nem helyettesíteni, hanem kiegészíteni hivatott az előbbit. A halálteki statisztika számítógépre vitelénél szerzett tapasztalatok jól hasznosíthatók a betegségekről a kórházaktól kapott adatok feldolgozásánál. A foglalkozási, tevékenységi, oktatási és területi megfigyeléseknél is szóba jöhet az ilyen rendszer bevezetése.

Sz. K.

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAFIE

a Cseh Statisztikai Hivatal folyóirata
2001. No. 4.

MORÁVKOVÁ, S.: A 2001. évi népszámlálás előzetes eredményei.

KOSCHIN, F.: A termékenység struktúrája a kilencvenes években és következményei.

POLLNEROVÁ, S.: Easterlin elmélete és a termékenység alakulása a nyugat-európai országokban, a Cseh Köztársaságban, Magyarországon és Lengyelországban.

STLOUKAL, L.: A fejlődő országok népességstruktúrájának változása 2000 és 2050 között.

SRB, V.: 2001. március 1-jén 11 716 cigány nemzetiségű lakos volt a Cseh Köztársaságban.

KRAUS, J.: Alternatív vagy hagyományos népszámlálás: folyamatos népszámlálás Franciaországban.

DEMOGRAPHY

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata
2001. No. 3.

- HIRSCHMAN, C.*: A bevándorló fiatalok iskolai végzettsége: a részekre bontott asszimiláció elméletének próbája.
- ROSENBAUM, E. – FRIEDMAN, S.*: Különbségek a bevándorló és a helyben lakó gyermekes háztartások elérési távolságaiban, New Yorkban.
- ALBA, R. – LUTZ, A. – VESSELINOV, E.*: Mennyire maradandó a bevándorló csoportok közötti egyenlőtlenség az Egyesült Államokban?
- BORJAS, G.J.*: Az etnikai csoportok felkészültségbeni különbségeinek hosszú távú konvergenciája
- REED, D.*: Bevándorlók és a férfiak jövedelmi különbségei az Egyesült Államok régióiban.
- HAO, L. – KAWANO, Y.*: A bevándorlók és a jóléti szolgáltatások, lehetőség a kapcsolatra a saját etnikumhoz tartozókkal.
- CHISWICK, B.R. – MILLER, P.W.*: A „célország nyelvének megszerzése” modell: alkalmazása a kanadai férfi bevándorlók körében.
- BEAN, F.D. – CORONA, R. – TUIRAN, R. – WOODROW-LAFIELD, K.A. – VAN HOOK, J.*: Visszatérő, láthatatlan és kiismerhetetlen vándorlók: az Egyesült Államokban engedély nélkül bevándorló mexikóiak számára vonatkozó becslések eltéréseinek összetevői.
- SANDBERG, J.F. – HOFFERTH, S.L.*: Változások a gyermekek és szülők által közösen eltöltött időben: Egyesült Államok, 1981–1997.
- DUNCAN, G.J. – BOISJOLY, J. – HARRIS, K.M.*: Testvér, kortárs, szomszéd és iskola-társak: összefüggések, mint a tizenévesek fejlődésének fontos jelzőszámai.

2001. No. 4.

- THORNTON, A.*: A fejlődési paradigma, történelmi mellékutak és családi változások.
- ZULU, E.M.*: A szülés utáni szexuális megtartóztatás gyakorlatának és okszerűségének különbözőségei az etnikai csoportokban, Malawiban.
- ARENDS-KUENNING, M.*: Hogyan befolyásolják a családtervezési tanácsadó munkatársak látogatásai a nők fogamzásgátlási magatartását Bangladesben?
- ROUS, J.J.*: Helyettesíti a szoptatás a fogamzásgátlást a családtervezési gyakorlatban?
- CAMBOIS, E. – ROBINE, J-M. – HAYWARD, M.D.*: A fogyatékoságmentes várható élettartam társadalmi különbségei a francia férfiak körében, 1980–1991.
- PORTRAIT, F. – LINDEBOOM, M. – DEEG, D.*: Különböző egészségi helyzetekben várható élettartamok: eredmények az öregkorúak egészségi állapotának és halandóságának közös modelljéből.
- LEE, R. – MILLER, T.*: A halandóság előrejelzésére kialakított Lee-Carter módszer eredményének értékelése.
- LAUDERDALE, D.S.*: Oktatás és túlélés: születési kohorsz, naptári és életkori hatások.
- FRANK, R.*: A biológia helytelen alkalmazása a rassz szerinti különbségek demográfiai kutatásában: válasz van den Oord-nak és Rowe-nek.

- ZUBERI, T.: Visszalépés a születéskori súly rassz szerinti különbözőségeinek megértésében.
- VAN DEN OORD, E.J.C.G. – ROWE, D.C.: Egy lépés más irányba: az anya genetikai hatása és a környezeti tényezők befolyása a születéskori súly rassz szerinti különbségeire.

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirata

2001. No. 3.

- CASTIGLIONI, M. – DALLA ZUANNA, G. – LOGHI, M.: Tervezett és nem tervezett születések és fogamzások Olaszországban, 1970–1995.
- GRIMM, M. – BONNEUIL, N.: A francia nők részvétele a munkaerőpiacon életük folyamán, 1935–1990.
- HARWOOD-LEJEUNE, A.: Emelkedő házasságkötési kor és termékenység Dél- és Kelet-Afrikában.
- SCHERBOV, S. – VIANEN, VAN H.: Az 1900 és 1960 között Oroszországban született nők házasságkötései és termékenysége: egy kohorsz elemzés.

2001. No. 4.

- KING, L.: A pronatalizmustól a népjólétig? A családi támogatások kiterjesztése a kisebbségekre Franciaországban és Izraelben.
- RYCHTARIKOVÁ, J. – DEMKO, G.J.: Egyenlőtlenségek a csecsemők továbbélésében: a cseh összekapcsolt adatállományok elemzése.
- SANTOW, G. – BRACHER, M.: Az első gyermekszülés elhalasztása és fluktuáló termékenység Svédországban.
- RENDALL, M.S. – JOSHI, H. – OH, J. – VERROPOULOU, G.: A gyermeknevelési időszak összehasonlítása az Anglia válási forradalmát átélő férfiak és nők között.

GENUS

A Római Tudományegyetem Népeségtudományi Intézetének folyóirata

2001. No. 1.

- ROSE, A. de – RACIOPPI, F.: Az európai vállaltan alacsony termékenység magyarázata: többoldalú megközelítés.
- DALLA ZUANNA, G. – LEONE, T.: A nemi preferencia becslése: az utolsó születések nemi aránya.
- QIAO, X.: A termékenység csökkenésétől a korstruktúra változásáig: öregedés és politikai hatásai Kínában.
- BAGAVOS, C. – FOTAKIS, C.: A munkaerő-piaci trendek demográfiai vonatkozásai: nemzeti és regionális különbségek az Európai Unióban.
- DAOUDI, N.: A halandóság alakulása Algériában a függetlenség elnyerése után.

GAMINIRATNE, W.K.: A halálteki statisztika újabb fejleményei Ausztráliában: automatikus és többes halálteki kódolás.

2001. No. 2.

ALDERS, M.P.C. – MANTING, D.: Háztartás-előreszámítási szcenáriók az Európai Unióra, 1995-2025.

LARSEN, U. – YAN, S.: A fekundabilitás és a sterilitás becslése teljes termékenységtörténeti adatokból.

BILLARI, F.C. – ROSINA, A.: Az életkor hatása az ovuláció jelentkezésére a menstruációs cikluson belül. Longitudinális elemzés.

ROBINE, J-M. – JAGGER, C. – ROMIEU, I.: A fogyatékoságmentes várható élettartamok az Európai Unió országaiban: számítások és összehasonlítások.

AURELI, E. – BALDAZZI, B.: Nemek közötti különbségek az öregkorú népességben: eltérő mértékű elégedettség az élet különböző területein.

JOURNAL OF MARRIAGE AND THE FAMILY

az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata

2001. No. 4.

MURRY, V. – SMITH, E.P. – HILL, N.E.: Rasz, etnikum és kultúra a vizsgált családokban.

MURRY, V. – BROWN, P.A. – BRODY, G.H. – CUTRONA, C.E. – SIMONS, R.L.: Raszok szerinti megkülönböztetés, mint a stressz, az anya fiziológiai szerepe és a családi kapcsolatok közötti közvetítő.

CEBALLO, R. – DAHL, T.A. – ARETAKIS, M.T. – RAMIREZ, C.: A belvárosi gyermekek közösségi-erőszak veszélyeztetettsége: mennyire tudják a szülők?

PINDERHUGHES, E.E. – NIX, R. – FOSTER, E.M. – JONES, D.: Gyermeknevelés: a szomszédok szegénységének, a lakóhely stabilitásának, a közösségi szolgáltatásoknak és a társadalmi közegnek a veszélyei és hatásai a szülői magatartásra.

HILL, N.E. – BUSH, K.R.: A nevelési környezet és a gyermekek mentális egészsége közötti kapcsolat az afro-amerikai és az európai származású amerikai anyák és gyermekeik körében.

SMITH, E.P. – PRINZ, R.J. – DUMAS, J.E. – LAUGHLIN, J.: A családi folyamatok látens modelljei az afro-amerikai családokban: a gyermek képessége, teljesítménye és nevelési problémái közötti kapcsolatok.

HUGHES, D. – JOHNSON, D.: A gyermekek tapasztalatai a szülők szocializációs viselkedéséről rasszok szerint.

BRODY, G.H. – MURRY, V.: A testvérek szocializációja a vidéki, egyszülős, afro-amerikai családokban.

THORNTON, A. – YOUNG-DE MARCO, L.: A családi kérdések megítélésének négy évtizede az Egyesült Államokban: az 1960-as évektől az 1990-es évekig.

AMATO, P.R. – DeBOER, D.D.: A házasságok instabilitásának generációk közötti átörökítése: a kapcsolattartás tudománya vagy a házasság iránti elkötelezettség?

- ROBERTS, N.A. – LEVENSON, R.W.*: A munkanap maradéka: a munkahelyi stressz és kimerültség hatása a házassági kapcsolatokra a rendőr házaspárok körében.
- MARKS, S.R. – HUSTON, T.L. – JOHNSON, E.M. – MacDERMID, S.M.*: Szerepegyensúly a fehér házaspárok között.
- HELMS-ERIKSON, H.*: A házasság minősége tíz évvel a gyermekek születése után: a gyermekvállalás időzítésének és a háztartási munkamegosztásnak a hatásai.
- PITTMAN, J.F. – KERPELMAN, J.L. – SOLHEIM, C.A.*: Stressz és végrehajtás: a háztartásra fordított idő dinamikus megközelítése.
- ZUO, J. – BIAN, Y.*: Nemi szerepek, háztartási munkamegosztás és az érzékelt méltányosság: egy eset a városi Kínából.
- NOONAN, M.C.*: A háztartási munka hatása a férjek és feleségek jövedelmére.
- MOORE, M.R. – CHASE-LANDSDALE, P.L.*: Nemi együttlét és várandósság a nagyon szegények szomszédságában élő afro-amerikai lányok körében: a család és az érzékelt környezet szerepe.
- UPCHURCH, D.M. – ANESHENSEL, C.S. – MUDGAL, J. – McNEELLY, S.*: Az első szexuális kapcsolat idejének társadalmi-kulturális háttere a spanyol-amerikai tizenévesek körében.
- WOODWARD, L. – FERGUSSON, D.M. – HORWOOD, L.J.*: Rizikó tényezők és élet események a tizenévesek terhességével összefüggésben: az élet első húsz esztendőjére kiterjedő prospektív adatfelvétel eredményei.
- VOLLENBERGH, W.A.M. – IEDEMA, J. – RAAJIMAKERS, Q.A.W.*: A kulturális orientáció nemzedékek közötti átörökítése és kialakulása tizenéves és fiatal felnőtt korban.

POPULATION

a Francia Nemzeti Népelemsztudományi Intézet folyóirata

2001. No. 4.

- HAMMER, R. – BURTON-JEANGROS, C. – KELLERHALS, J.*: Rokonsági kapcsolatok a fiatal svájci generációkban: kapcsolat, struktúra és funkció.
- CHARTON, L. – WANNER, P.*: Az első párkapcsolatok Svájcban: az együttélés formái és a házasságon kívüli együttélés trendjei.
- PRIoux, F.*: Franciaország demográfiai fejlődése.
- TOULEMON, L. – MAZUY, M.*: A gyermekszülés elhalasztva, de a termékenység változatlan.
- TOULEMON, L. – MAZUY, M.*: Öt termékenységi előrejelzés stabil magatartásbeli feltételezésekkel.
- RAZAFIMANJATO, J. – RANDRIAMANJAKASOA, J. – RABEZA, V. – RAKOTONDRAJAONA, N. – ALLMAN, J.*: Madagaszkár demográfiai helyzete.

2001. No. 5.

- ANDRO, A. – HERTRICH, V.*: A fogamzásgátlás iránti igény a Sahel-országokban: a férfiak és feleségük nézetének konvergenciája.

- BARBARY, O.:* A társadalmi és a rassz szerinti elkülönülés becslése és gyakorlata Calibanban. Az afro-kolumbiai háztartások vizsgálata.
- TAIN, L.:* Kórházak, nők és orvosok: az in vitro fertilizáció útjainak kialakítása.
- VIROL, M.:* A királyságok lakosságának becslése és megőrzésének: Vauban és népesség.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

2001. No. 3.

- CAREY, J.R. – JUDGE, D.S.:* Az emberi élettartam-meghosszabbodás, mint önmegerősítés: a hosszú élet általános teóriája.
- WEINREB, A.A.:* Először a politikák, aztán a kultúra: az etnikai különbségek számbavétele a demográfiai magatartásban Kenyában.
- MUELLER, U.:* Létezik-e az átlagos termékenység körüli stabilizáló tényező a modern humán populációkban?
- LIANG, Z.:* A vándorlók életkora Kínában.
- FREEMAN, G.P. – BIRRELL, B.:* Elterő utak a bevándorlási politikában az Egyesült Államokban és Ausztráliában.
- SCHOEN, R. – STANDISH, N.:* A házasságkötések korlátozása: eredmények az Egyesült Államok 1995. évi családi állapot szerinti halandósági tábláiból.

POPULATION RESEARCH AND POLICY REVIEW

a KLUWER Akadémiai Kiadó és a Déli Demográfiai Egyesület folyóirata

2001. No. 4.

- WOODROW-LAFIELD, K.A.:* A bevándorlás hatása a népesség területi megoszlására.
- LEE, M.A. – RENDALL, M.S.:* Az önfoglalkoztatás hátrányai a feketék és a nők aktív életében.
- GORMAN, B.K. – BOHON, S.A.:* HIV ellenőrzés, az AIDS rizikójának felismerése és a kondom használatának motivációi az Egyesült Államok női lakossága körében.
- STEWART, S.D.:* Kortárs amerikai nevelőszülők: az együtt élő, de nem együtt lakó nevelőszülők integrálása.

2001. No. 5.

- HEUVELINE, P.:* Demográfiai nyomás, gazdasági fejlődés és társadalmi technika: a huszadik század második felében tapasztalt termékenységcsökkenés számbavétele.
- PAMPEL, F.C.:* Különbségek és azonosságok a nemek szerinti differenciális baleseti halandóságban a magas jövedelmű országokban.
- KLAWON, E. – TIEFENHALER, J.:* Üzleti vita a családnagyságról: a termékenység meghatározói Brazíliában.

POPULATION STUDIES

A Londoni Közgazdasági Főiskola Népeségvizsgáló Bizottságának folyóirata

2001. No. 3.

- REID, A.*: Az újszülöttkori halandóság és a halvaszületések a huszadik század elején Derbyshire-ben, Angliában.
- VANLANDINGHAM, M. – HIRSCHMAN, C.*: Népesedési nyomás és termékenység az átmenet előtti Thaiföldön.
- HOEM, J.M. – PRSKAWETZ, A. – NEYER, G.*: Autonómia vagy konzervatív beavatkozás: a társadalompolitika és az iskolai végzettség hatása a harmadik gyermek megszületésére Ausztriában, 1975–1996.
- BONGAARTS, J.*: Háztartásnagyság és -összetétel a fejlődő országokban a kilencvenes években.
- LUSYNE, P. – PAGE, H. – LIEVENS, J.*: Halandóság a házastárs halála után Belgiumban 1991–1996 között. Az iskolai végzettség nem várt hatása.
- YOUNH, K.M.*: A leányok többlethalandósága a Közel-Keleten a hetvenes és nyolcvanas években: jellegzetességek, összefüggések és hiányzó lépések a kutatásban.
- FALKINGHAM, J. – GJONCA, A.*: termékenységi átmenet a kommunista Albániában, 1950–1990.
- LAVELY, W. – LI, J. – LI, J.*: A gyermekek nemi preferenciája Hainan tartomány Meifu Li közösségében, Kínában.

POPULATION TRENDS

Nagy-Britannia Nemzeti Statisztikai Hivatalának folyóirata

2001. No. 2.

- PEARCE, D. – BOVAGNET, F-C.*: Az Európai Unió demográfiai helyzete.
- BERTHOUD, R.*: Tizenéves anyák szülései az etnikai kisebbségek körében.
- HASKEY, J. – ERRINGTON, R.*: Örökbefogadottak és rokonok, akik kapcsolatba kívánnak lépni egymással: az Örökbefogadások Kapcsolati Nyilvántartása.
- RUSHBROOKE, R.*: Azon örökbefogadottak aránya, akik megkapták születési adataikat Angliában és Walesben.

2001. No. 3.

- SCOTT, A. – PEARCE, D. – GOLDBLATT, P.*: A kisebbségi etnikai közösségek száma és jellemzői Nagy-Britanniában: a legújabb becslések.
- HASKEY, J. – SCOTT, A.*: Megbízhatóbb kisebbségi közösségi becslések kisebb területi egységekre: mely területeket kell kiválasztani, és milyen más döntéseket kell hozni: probléma-megközelítés.
- EVANDROU, M. – FALKINGHAM, J. – RAKE, K. – SCOTT, A.*: A lakókörnyezet dinamikája az idősebb korban: kutatási eredmények az Angol Háztartási Panel Vizsgálatból.
- SHAW, C.*: A 2000. évi Nemzeti Népeségelőrszámítás feltételei.

2001. No. 4.

GHEE, C.: 2000. évi népesedési körkép: Anglia és Wales.

HASKEY, J.: Örökbefogadottak és rokonaik, akik az Örökbefogadások Kapcsolati Nyilvántartása segítségével kívántak találkozni egymással: trendek, kapcsolatok és a párosodott rekordok aránya.

DOBSON, J. – McLAUGHLAN, G.: Kifelé és befelé irányuló nemzetközi vándorlások az Egyesült Királyságban, 1975–1999: konzisztencia, változások és hatásuk a munkaerőpiacra.

STUDIA DEMOGRAFICZNE

A Lengyel Tudományos Akadémia Népeségtudományi
Bizottságának folyóirata

2000. No. 1.

PODRAZKA-MALKA, A.: A népesség egészségi állapotának kutatása és a mérés eszközei.

SAKSON, B.: Lengyelország 1988. december 6-ai népessége számára és összetételére vonatkozó becslések, az 1980-as évek kivándorlásának figyelembevételével.

KRUPOWICZ, J.: A változásokat azonnal, ill. a késleltetve jelző mutatószámok koncepciója Lengyelország demográfiai helyzetének kutatásában.

ZEITSCHRIFT FÜR BEVÖLKERUNGSWISSENSCHAFT

a Német Szövetségi Népeségtudományi Intézet folyóirata

2001. No. 1.

SCHWARTZ, K.: Jelentés Németország 2000. évi demográfiai helyzetéről.

HANK, K. – TILLMANN, K. – WAGNER, G.G.: Intézményi gyermekellátás Kelet-Németországban az egyesítés előtt és után. Összehasonlítás Nyugat-Németországgal, 1990–1999.

HELLWIG, J.O.: A „kis válás”. A házasság előtti partnerkapcsolatok felbomlásának pozitív hatása a későbbi házasság válási valószínűségére.

HENNING, S.: Az Egyesült Államok 2000. évi népszámlálása: a tízévenkénti számlálás elemzése történelmi szempontból.